

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ
ҲОКИМЛИГИ,
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ,
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ,
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ,
УРГАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ**

МУҲАММАД РИЗО ЭРНИЁЗБЕК ЎҒЛИ ОГАҲИЙ

АСАРЛАР

8-ЖИЛД

АХЛОҚУ-Л-МУҲСИНИЙН

**(Хусайн Воиз Кошифий асари,
форс тилидан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси)**

Нашрга тайёрловчилар:

**Мадрахим Сафарбоев, Султонмирзо Раҳимов,
Абдулла Ўрозбоев**

Тошкент – 2019

Атоқли ўзбек адиби шоир, таржимон ва муаррих Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий таваллудининг 210 йиллигига бағишланади.

Ушбу лойиҳа Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 20 мартдаги “Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий таваллудининг 210 йиллигини нишонлаш ҳамда Хива шаҳрида Огаҳий ижод мактабини ташкил этиш тўғрисида”ги 238-сонли қарори 3-бандига мувофиқ амалга оширилмоқда.

Таҳрир хайъати:

Ф.Ў.Эрманов (таҳрир хайъати раиси), С.К.Салаев, Б.А.Абдухалимов, Б.И.Абдуллаев, И.И.Абдуллаев, Н.М.Маҳмудов, Ш.С.Сирожиддинов, А.А.Аҳмедов (нашриёт бош муҳаррири), Ҳ..Абдуллаев, С.Рўзимбоев, З.Дўсимов, Г.Холлиева, М.С.Абдуллаев, Д.Қ.Ғоипов, Р.Ҳасанов, А.Д.Ўрозбоев (лойиҳа мувофиқлаштирувчи ижрочиси)

**Масъул муҳаррир:
Зариббой Дўсимов,
филология фанлари доктори,
профессор**

**Такризчилар:
Г.Холлиева,
филология фанлари доктори**

**М.С.Абдуллаев,
санъатшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори**

**Нашр учун масъул:
Р.Ҳасанов**

**Нашриёт маълумотлари “Шарқ”нашриёти,
2019 йил**

УДК:
КБК:

Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқу-л-муҳсинийн (Огаҳий таржимаси). /Нашрга тайёрловчилар: М.Сафарбоев, С.Раҳимов, А.Ўрозбоев – Тошкент: “Шарқ” нашриёти, 2019. – ... бет.

“Ахлоқу-л-муҳсинийн” – XV асрда яшаб ижод қилган хуросонлик шоир ва мутафаккир Ҳусайн Воиз Кошифийнинг жаҳонга машҳур асарларидан биридир. Бу асар жаҳоннинг кўп тилларига таржима қилинган ва асрлар давомида одоб-ахлоқ бўйича асосий дарслик сифатида ўрганилган. Ушбу асарни 1858 йилда Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзбек тилига таржима қилиб, маънавиятимиз ривожига муносиб ҳисса қўшган. Зукко ўқувчиларга тақдим қилинаётган Огаҳий таржимасидаги “Ахлоқу-л-муҳсинийн” асари сизларга манзур бўлади, деган умиддамиз.

ISBN

© Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқу-л-муҳсинийн (Огаҳий таржимаси)

© “...” нашриёти, 2019

ВАҚТЛАРНИ ҚАРИТГАН АСАР

Мустақиллик туфайли миллий қадриятларимиз қайта бўй кўрсатиб, мутафаккирбоболаримизнинг бой маънавий меросини ҳар тарафлама чуқур ўрганиш имконияти вужудга келди. Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ миллий маънавиятимизни тиклаш ва мустаҳкамлаш маънавий-ахлоқий тараққиётимизнинг устувор тамойилига айланди. Натижада шўролар тузуми даврида тақиқланган мавзулар, ижоди ўрганилмаган ёки кам ўрганилган алломаларнинг маънавий мероси ўрганила бошланди. Абу Мансур ал-Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Аҳмад Яссавий, Абдухолик Гиждувоний, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Махдуми Аъзам, Хўжа Аҳрор Вали ва бошқа алломаларнинг маънавий мероси янгича ёндашувлар асосида тадқиқ ва тарғиб қилинди, ҳатто Мир Алишер Навоийни ҳам янгидан “кашф” эта бошладик. Чунки инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш, яхшилик, меҳр-шафқат сингари аجدодларимизга хос фазилатлар ана шу заминда илдиз отади ва ривожланади. Мустақиллик йилларида миллий-маънавий меросимизга янгича ёндашув тизими шаклланди.

Маънавий ҳаётимизда юз бераётган ислохотлар билан бирга дунёвий глобаллашув жараёнларига кириб бормоқдамиз. Глобаллашувнинг маънавий ҳаётимизга таъсири ижобий ва салбий жиҳатлар билан изоҳланади. Глобаллашув вужудга келтирган салбий ижтимоий ҳодисаларни шунчаки танқид қилиш ёки инкор этиш, ёхуд тақиқлаш билан бирор натижага эришиб бўлмайди. Глобаллашувнинг салбий оқибатларидан ҳимояланиш йўлларида бири – ўтмиш маънавий меросидан самарали фойдаланиш асосида ёшларимиз дунёқарашида мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш, имон-эътиқодни бақувват қилишдир.

Ҳозирги кундаги “дунё фуқаролари”, “оммавий маданият”, “эгоцентризм” каби маънавий таҳдидларга қарши қурол бўла оладиган асарлардан бири Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Ахлоқу-л-муҳсинийн” асаридир. Ҳусайн Воиз Кошифий 1440 йилда Эроннинг Хуросон вилояти, Сабзавор шаҳрида дунёга келиб, 1505 йилда Ҳиротда вафот этган. У Абдурахмон Жомийнинг дўсти, Алишер Навоийнинг замондоши ва сафдоши, ҳаммаслаги сифатида маълум ва машҳурдир. Унинг маънавий мероси жуда бой бўлиб, фаннинг турли соҳаларига

оид 200 дан ортиқ асарлар ёзиб қолдирган. Алишер Навоийнинг сўзи билан айтганда, “оз фан бўлмайким, дахли бўлмағай. Ҳар қайсида мутаайин ва машҳур ишлари бор”¹. Айниқса, Ҳусайн Воиз Кошифий руҳшунос, ахлоқшунос олим сифатида машҳур бўлган. Унинг “Ахлоқу-л-муҳсинийн” асари шўролар тузуми давригача (1917 йилгача) Марказий Осиё мадрасаларида ахлоқ-одоб бўйича дарслик вазифасини ўтаб келган.

Ушбу асарни “Шарқнинг ахлоқий қомуси”, “Гўзал хулқлар қомуси” ёки “Ҳукмдорларга панднома” деб аташ мумкин. Асар Ҳусайн Бойқаронинг ўғли, Марв ҳукмдори Муҳсинга бағишланган бўлиб, қирқ бобдан иборат. Асарда ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий мавзуларга оид сиёсат, адолат, ибодат, ихлос, дуо олмоқ, шукр, сабр, ризо, ҳаё, адаб, авф, ростгўйлик, ғайрат, андиша, фаросат, оҳисталиқ, огоҳлик, шижоат каби тушунчаларнинг мазмуни мисоллар орқали очиқ берилган.

Мутафаккир бу асарни 1495 йилда ёзган, шундан кейин китоб дунёнинг кўп тилларига таржима қилинган. Жумладан, машҳур ўзбек шоири ва мутафаккири Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809-1874) бу асарни 1858 йилда форс тилидан эски ўзбек тилига моҳирона таржима қилган. Маълумки, Огаҳий “Баёзи мутафарриқа” номли баёз, “Таъвиз ул-ошиқин” номли девон, “Фирдавсу-л-иқбол”, “Риёзу-д-давлат”, “Зубдату-т-таворих”, “Жомеу-л-воқеоти султоний”, “Гулшани давлат”, “Шоҳиду-л-иқбол” каби тарихий асарларни ёзиб қолдирган. Таржимон сифатида Саъдий Шерозийнинг “Гулистон”, Низомий Ганжавийнинг “Ҳафт пайкар”, Абдурахмон Жомийнинг “Юсуф ва Зулайҳо”, Баҳриддин Ҳилолийнинг “Шоҳ ва гадо”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Муҳаммад Вориснинг “Зубдату-л-ҳикоят”, Имомиддин Ғиждувонийнинг “Мифтоҳу-т-толибин”, Муҳаммад Юсуфнинг “Тазкираи Муқимхоний”, Низомиддин Ҳиротийнинг “Табақоти Акбаршоҳий”, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Ахлоқу-л-муҳсинийн”, Муҳаммад Носирнинг “Тарихи Нодирий”, “Далоилу-л-хайрат” каби йигирмата асарни форс тилидан эски ўзбек тилига таржима қилиб, таржимашуносликда ўзига хос мактаб яратган ижодкордир.

“Ахлоқу-л-муҳсинийн” таржимасининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, шоир манбага боғланиб қолган эмас, балки асарга ижодий ёндашган. Кошифий ва Огаҳий дунёқарашидаги муштараклик

¹ Навоий А. Мажолис ун-нафоис. Асарлар, 12-жилд. – Т., 1966. – 123-124-бетлар.

ва шоирнинг бадиий маҳорати асарнинг таъсирчанлигини янада оширган ҳамда ўқимишли қилган. Огаҳий ўзбек ўқувчиларини Кошифий маънавий олами билан таништириб, маънавиятимиз тараққиётига муносиб ҳисса қўшган ва бу асар орқали Хива хонларини адолатпарварлик, инсонпарварлик руҳида тарбиялашга ҳаракат қилган. Хива хони Муҳаммад Раҳим Соний (Феруз)нинг тахтда 47 йилдан ортиқроқ ўтиришининг маънавий илдизларини “Ахлоқу-л-муҳсинийн”нинг салтанат эгаларига кўрсатган таъсиридан излаш лозим.

“Ахлоқу-л-муҳсинийн” асарининг жуда кўп қўлёзма ва тошбосма нусхалари мавжуд. Улар жаҳоннинг кўплаб китоб фондларида, хусусан, ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида (инв. № 1597/1, 5462, 8446) ҳамда китобсевар халқимиз хонадонларида авайлаб сақланмоқда. Биз Огаҳий таржимасидаги ушбу асарни нашрга тайёрлар эканмиз, XIX аср охирида Тошкентда О.А.Порцев матбаасида (тошбосма) босилган нусхадан фойдаландик (бу нусха хоразмлик машҳур раис, марҳум Искандар Дўсовнинг шахсий кутубхонасида сақланмоқда). Китоб 104 варақдан (208 бет) иборат бўлиб, ҳажми 16x27 сантиметр, сарик рангли фабрика қоғозига босилган. Биринчи саҳифаси қизил рангли орнамент-нақш билан безатилган. Китобнинг 16 бети қизил рангли нақшли рамкага олинган. Ҳар бир саҳифа тепасига китоб номи – “Ахлоқу-л-муҳсинийни туркий” деб ёзиб қўйилган. Шунингдек, барча саҳифаларда китоб номидан ташқари қайси боб бўлса, шу бобнинг мавзуси ёзилган. Асар Огаҳийнинг дебочаси билан бошланиб, “тобеълар ва хизматкорлар тарбияти баёни” билан тамомланади.

Китобни нашрга тайёрлашимизга рағбат кўрсатган Искандар Дўсовнинг фарзандларига, хусусан, Саъдулла, Раҳимбой ва Абдулла Искандаровларга миннатдорчилик билдирамиз. Биз бу китобни 2003 йилда ҳазрат Муҳаммад Ризо Огаҳий таваллудининг 195 йиллигига (2004 йил) армуғон сифатида нашрга тайёрлаган эдик. Аммо асар турли сабабларга кўра нашр қилинмай қолаверди. Бу орада тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасанов ва тарих фанлари номзоди Асадали Ҳакимжонов таржимасида “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриётида 2010 йилда китоб факсимилеси билан нашр этилди. 2011 йилда ўша нашриётда факсимилесиз қайта чоп қилинди. 2011 йилдаги нашрда асарнинг дебочаси, фаросат баёнидаги бобида ва яна баъзи ўринларда сезиларли қисқартиришлар билан таржима қилингани, аксинча, мулозимлар тарбияти ва одоби баёнидаги 40-

бобда анча тўлдирилиб таржима қилинганлигини кузатамиз. 40-бобни Огаҳий асарга ижобий ёндашган ҳолда мазмунидан келиб чиқиб, қисқартириб таржима қилган бўлиши мумкин. Бундай ижодий ёндашув Огаҳий таржималарига хос услубдир. Ёки котиблар асарни кўчираётган пайтда мазмунига кўра қисқартирган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Буёғи бизга ноаниқ. Биз ўрганиб чиққан тошбосма нусхада 40-боб нисбатан қисқа берилган. Биз тайёрлаган нусхада Огаҳий услуби ва маҳорати, давр руҳи, XIX аср Хоразм адабий ҳаракати ва шевага хос тил хусусиятлари сезиларли эканлигини ҳис қилдик. Шундан келиб чиқиб, XIX аср Хоразм адабий ҳаракатини ўрганувчилар, таржима назарияси ва амалиёти билан шуғулланувчи мутахассислар, хусусан, Огаҳийнинг таржимонлик маҳоратини ўрганувчилар ҳамда зукко ўқувчилар учун фойдадан холи бўлмас, деган ниятда Огаҳий таржимасини нашр эттиришга қарор қилдик. Ўзбек тилининг тадрижий ривожланиш босқичларини ўрганиш учун, Огаҳийнинг ўзига хос “тилини” сақлаб қолиш учун ҳам ушбу таржима асарни нашр қилиш лозим, деб билдик.

Асарда берилган Қуръони карим оятлари Ўзбекистон Муслмонлари идораси раиси ўринбосари Шайх Абдулазиз Мансур томонидан нашр этилган Қуръони карим маънолари таржималарига (2004) мослаштирилиб, сураларнинг номлари ва оятларнинг рақамлари кўрсатилган ҳолда берилди. Оят, ҳадис ва арабий ибораларнинг ўқилишини Хоразм Маъмун академияси “Қадимий ёзма ноёб кўлёзма ва манбаларни тадқиқ қилиш ва уларнинг рақамлаштирилган библиотекасини яратиш” амалий лойиҳаси (лойиҳа раҳбари А.Ўрозбоев) илмий ходими Лочинбек Абдукаримов кўриб чиқди.

Устоз Азиз Қаюмовнинг “Китобни хатосини топиш учун эмас, ундан фойдаланиш учун ўқиш керак”, деган пурмаъно гаплари бор. Китобни нашрга тайёрлашда баъзи нуқсонлар ўтган бўлса, “ани шафқат пардаси бирла ёпиб ва марҳамат хомаси бирла ислоҳ” қилиб ўқишингизни илтимос қиламиз. Зеро, Кошифий ва Огаҳий олдидаги бурчимиз шуни тақозо қилади. Китобни ўқир экансиз, маънавиятимизнинг икки улуғ алломасини дуо бирла ёд этиб, қалбингиз илоҳий файз топар, деган умиддамиз.

Мадраҳим САФАРБОЕВ,
фалсафа фанлари номзоди, доцент;
Султонмирзо РАҲИМОВ,
филология фанлари номзоди

مداد کاتب اخلاق المحسنين

بسم الله الرحمن الرحيم
حضرت پادشاه علی الاطلاق حضرت کلمه جلت عظمت مشهور است سلطان المرسلین
منتم المحسن مجتهد النبی الامتی الامین صلوات الله وسلامه علیه وواله اجمعین رابعه ظفر اخی عراقی
و انتم لعسی خلق عظیم ترفع و تترتب کردانند زیرا که حسن خلق نور تربیت از انوار حکمت الهی
و تترتب از اسرار عزت پادشاهی که بدان نور شریف دیده بصیرت منور گردد و بدین
سر غریب معرفت حسن صفات بیشتر گردد و در مضمون بلاغ مشهوران صفتی که در این
الکام مکهارم الاخلاق مفهومی میشود که فایده بعثت سرور عالم صلی الله علیه و آله
و سلم منتم مکهارم اخلاق است و نکلیس محاسن او صانع لاصحرم زبان معجز بیان
حضرت کلمه کلتفو با خلاق الله که پادشاه است عالی مرتبت دانند که تحقق
بدین خلق امر است لازم و در تقابله نیز در وجهی محالی فرضی منجم اول خبری که
در میزان قیامت سنجیده شود اخلاق حسنه بعد از آن اعمال حسنه و در
آدمه که بدستی که مؤمن بواضع خلق نیکو در بیاید در جهنم کثیر که قایم اقبال
النهار بشند حکما که آنکه که خوبی بگرای است روشن که خوبان بهای آن منبج
منزل شرف و سرور تواند رسید و جز سزاوار آن زار با و به حیوانیت بد
الکاف انتم نماند که بشد به هر که در و سیرت نیکو بود

“Ахлоку-л-муҳсинийн” асари аслияти қўлёмасидан бир варақ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Бисмиллаҳироҳманirroҳийм

ДЕБОЧА

Ҳазрат Худовандеки, подшоҳлиғи омм ва сўзи ҳурматлиқ ва улуғлиғи равшандур. Пайғамбарлар султони ва хўблар яхши хўйининг тамомкори Муҳаммадеким, пайғамбарлиғида устувор эрди, “Соллаллоҳу алайҳи васаллам ва ғало олиҳи ва асҳобиҳи ажмаъин”¹ давлатномасини “Ва иннака ла‘алā хулуқин ‘азйм”² туғройи бирла баланд ва зийнатлиғ қилди. Яъни ё Муҳаммад, ҳақ ва ростдурким, сан улуғ яхши хўйлар уза турурсан, демак бўлур. На учунким, яхши хўй Худойи таоло ҳикматининг нурларидин нуредур ва анинг подшоҳлиғи иззатининг асроридин сирре эрурким, ул шариф нур бирла басират кўзи ёрур ва бу азиз сир бирла сифат хўблугини танимоқ муяссар бўлур. Бу сўзни Ҳазрат Мавлоно Ҳусайн Воизнинг бу китобга боғлаган хутбаларидин мазмун кўтариб табаррукан ва таяммунан илгари битдук. Аммо бу фақири ҳақири саропо тақсирнинг ўз иститоатига боқиб ҳамд ўрнида хаёл эркани будур.

Ҳамдеки, қурб даражасига уруж қилганларининг адосидин ожизлик изҳор қилибдурлар.

Ва сипосеки, шараф маснадида ўрун тутганлар бовужуд, ўз ажзи маълум бўлуб туриб бақадри ҳол иштиғолин вожиб билибдурлар, ул худованди баҳақ ва маъбуди мутлақ даргоҳига нисор ва ийсор бўлсунким, ҳамд жинсининг эгаси улдурур ва ҳар ҳамде азалдин то абад ҳар Ҳомиддин ҳар Маҳмудға содир бўлса, ул ҳам анга рожеъ бўлур.

Қодиреким, башар навъини нутқ жавҳарининг инъоми бирла сарафроз қилди ва ул нишона бирла бу навъини ўзга ҳайвонотдин

¹ У зотга ҳамда у зотнинг оилалари ва барча саҳобаларига ҳам Аллоҳнинг саловати ва саломи бўлсин. (Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом номидан кейин айтиладиган дуо).

² وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ – “Албатта, Сиз буюк хулқ узрадирсиз!”. “Қалам” сураси, 4-оят.

мумтоз қилди ва анинг вужуди саҳнида ақл гулшанин ораста қилиб ва анда файз насими билан илму идрок гулин очилдурди ва ул гули ройихасидин забон шохсорида сўз булбулин юз минг дoston билан нағма ва наво қилдурди.

Каримеким, бандаларига ҳадсиз ва ниҳоятсиз неъматлар ато қилдиким, анинг ҳисобин ҳеч ким қилолмас. Алалхусус, мўминларга бу атиёт узра неъмате бердиким, жумласи анинг баробариға келмас ва ул бузрук неъмат будурким, икки жаҳон умдаси ва мавжудот зубдаси ва ҳама олам сарвари ва гумроҳлар раҳбари Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васалламки, исён бодиясининг лабташналариға раҳмат зилолидурлар, ҳирмон зовиясининг тийрарўзғорларига шафқат чироғидур ва жаҳолат тийғидин захмнок бўлғанларнинг марҳами ва залолат кишварида ғурбатзада ва ғамнок бўлғанларнинг мунису ҳамдами ва умматининг ўлук таниға жон ва хусусан, умматлар орасида ҳар заифу мискинларга меҳрибон.

Ва бани Одам дарахти вужуд боғистонида анинг нури сарчашмаси суйидин наъшу намо топиб, каромат шугуфасин очилтириб, иймон мевасин аён қилди ва анинг жамоли офтобининг тобишидин бу мева пишиб камолга етилди. Жумла мукавванот олам шабистони қоронғулигидин вужуд наҳори ёруғлигига анинг боисидин уланди ва мавжудот жавоҳири низом топмоғи учун анинг хилъати риштасиға боғланди.

Ҳазрат Расулеким, ҳақ даргоҳида умматларининг нажотидин ўзга атиётни назарига илмас, ҳам дунё ва ҳам охиратда алардин бир соат йироқ бўлмағин раво билмас, бу сўзга далил буким, меърож кечаси “қāба қавсайн¹” мақомига бориб умматларини муродидин ўзга нимарсани тиламади. Ва андоғ қурби манзилат топтиким, ҳеч офаридага илгари ва кейин анинг қурбини шаши ё рубъи ё андин кам муяссар бўлмади ва мунча давлат ва саодатдин сўнг ҳам бу хоксор ва мискин умматлар суҳбатини ихтиёр қилиб, хокдони ва ҳар сори яна келди ва илло ул ҳабибуллоҳ ва подшоҳи жаҳонпаноҳга бу макон сифлидин ул боргоҳи олий муносиброқ эрди. Ва тақи буким, бисёр бузруклар жасадига Ҳақ таоло бу тийра туфроғини муносиб кўрмай аълои олийга элтти. Ва аммо бу ҳазрат пайғамбаримизким, мавжудот кўзини нури ва махлуқот кўнглини хусури бу азимат ва шарофатига муносиб ул эрдиким, равзаи мутаҳҳарасининг жойи пўсти хокдин

¹ فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ “Нажм” сураси, 9-оят. Факанат қоба қавсайни ав аднаа – Бас, (Муҳаммадга) икки камон оралиғидек ёки (ундан ҳам) яқинроқ бўлди.

баландроқ авжи фалак узра бўлган эрди. Лекин муборак жасади беҳадди ҳам бу шикастга диллардин муқорикати хоҳиш қилмади ва тақи арасот куни ҳам исён селига ғарқ бўлган сийналари ҳасрат ва надомат бирла тўлган музтарибҳолларнинг атрофидин йироқ бўлмай шафқат ва марҳамат назарин булар сори салмоқни вожиб билиб ва укубат офтобининг ҳарорати шиддатига мубтало бўлганлариға шафоат соясини уларнинг бошида барқарор қилса ажиб ва ғариб эрмас.

Бу важҳлар бирла маълум бўлдим, ул карими алал-итлоқнинг бандаларига берган неъматларининг жумласи бу неъматини Ҳақи шукуворга баробар бўлмаслар. “Алҳамдулиллаҳи аллазӣ жа‘аланā Муҳаммадан ‘алайҳиссалām ни‘матан мубāракатан мин умматихи. салавāтуллаҳи ва малā’икатихи ва русулиҳи ва анбийā’ихи ва жамī’и халқиҳи ва ‘алā āлиҳи Муҳаммадин ‘алайҳиссалām ва раҳматуллаҳи ва баракāтуҳу”¹

Ва Ҳақ таоло раҳмати анинг асҳобларига ҳам нозил бўлсунким, ҳамсуҳбат бўлмоқлари ой атрофида юлдуз янглиғ эрур ва қоронғу кечасида ой нури бўлмаса ҳам юлдуз ёруғлиги йўл кўргузгандек ҳар бирлари рўшнолик берурлар ва зулмат дарёсида хижолат кемасини суруб, залолат гирдобига мубтало бўлиб, йўлин йитурганларни “Асҳāбий ка-н-нужūми би-аййихим иқтадайтум ихтадайтум!”² ҳукми бирла нажот соҳилиға чиқориб, ҳидоят йўлин кўргузуб, маърифат каъбасиға еткурурлар.

Алалхусус, тўрт ёри олиймиқдорки, саҳобалар аро пешво ва пайғамбар ўрнида муқтадодурлар.

Аввал, Абу Бакр Сиддиқ ибтидойи ҳолдин то охири ҳолғача Расулға ҳамдам ва ҳамғам бўлуб, молу жонин анинг ҳақида нисор қилмоқни лозим билди ва ҳар жавру алам ўтиким, хайли баддин ва душман пуркидин Расул сори тегса, ўзин анга сипар қилур эрди.

Иккинчи, Умари Одилким, анинг даврида шарияти Мустафо ошкоро бўлуб, ислом аҳли қувват олди ва бединлар равнақи ушатиб, кўнгуллариға беҳад изтиробу зилзила солди.

¹ Бизларни Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматидан айлаб, муборак неъмат берган Аллоҳ таолога ҳамдлар бўлсин! Аллоҳнинг, фаришталарнинг, расулларнинг, пайғамбарларнинг ва жами халқнинг саловатлари, раҳматлари ва барокатлари у зотга ва унинг оилаларига бўлсин! (Ҳадис)

² “Менинг саҳобаларим юлдузлар кабидир. Улардан қайсисига эргашсангиз, тўғри йўл топасиз!”. (Ҳадис)

Учинчи, Усмон Зуннурайним, Қуръон пораларини каромат илиги бирла жамъ қилиб, илми илоҳий шерозаси била истехком берди ва ҳилмки, жамеъ авсоф зубдасидур, ҳамиша анинг шиори эрди.

Тўртинчи, Али Муртазоким, қурбат бешасининг шери ва шижоат майдонининг далири ва ислом хайлининг амири эрур ва бу дунёда аҳли куфр қонин ичарга оғиз очган сағлар қомига қаҳри бирла захар сочган ва ухубида арасот лабташналарга кавсар суйидин ҳам лутфи била ул ичурур ва иншооллоҳ, раббул оламин радиаллоҳу ‘анҳум ва раду ‘анҳ бу фақирким, иститоат ва ҳақири бесалоҳиятға “Ахлоқу-л-Муҳсинийн” туркий таржума қилғил, токи хосу омм анинг мазмунига мутталаъ бўлуб, баҳра топғайлар ва анинг амали бирла яхши хўй қилиб, ямон кирдорлар юзин ёпғайлар, деб амр қилдилар.

Бу важҳдин “Ал-ма’мўру ма’зўр!”¹ ҳукмин тутуб, бозум қуввати етмас, қоттиқ ё²ни қўлумга олдим ва қадамим тўхтаёлмас йўлга ўзимни солдим. Алғараз, бу китобни замона уламолари ва ошон фузалоларидин умид улким, бу нуханинг ҳар ҳарф ва калимасида хато кўрсалар, ани шафқат пардаси бирла ёпиб ва марҳамат хомаси бирла ислоҳ берғайлар. Чунки киши айбин ёшуруб, хатосин ўткармак ва кори сорий³ ичра дармонда ва афтода бўлганга мадад бермоқнинг савоби ўзларига маълумдур: “Инналлаҳа лā-йуди‘у ажр ал-муҳсинийн”⁴.

Аммо бу ихтоз изҳоридин сўнгра мусанниф раҳматуллоҳи алайҳининг сўзлари узра яна келдик. Айтибдурларким, яхши хўй дунё саодати ва охир шарофатидур. Жин ва инсни вужудга келтурмакдин ғараз бу азиз сифатга муттасиф бўлмоқлари эрурким, ул ибодат ва маърифатдур. “Ва мā халақту-л-жинна ва-л-инса иллā ли-йа‘будўн”⁵ ва ҳадиси бузруквор “Бу‘исту лиутаммима макāрим ал-ахлāқ”⁶ мазмунидин маълум бўладурким, олам сарвари ва бани Одам сардафтари соллаллоҳи алайҳи васалламнинг пайғамбарлигини фойдаси ҳам аҳли олам аро улуғ яхши хўйлар ошкоро қилмоғи ва яхши сифатларни камолига еткурмоғидур, яъни пайғамбарлигиким, ошкора бўлди ва бу жиҳатдинки, тамом қилғайман, яъни камолига еткурғайман улуғ яхши сифатларни, демак бўлур.

¹ Буюрилган, амрга бўйсунган кимса узрлидир!(Ҳадис)

² Бу ерда “камон” маъносида.

³ Кори сорий – таъсир ўтказувчи, асар қилувчи иш.

⁴ “Албатта, Аллоҳ эзгулик қилувчиларнинг савобини зое қилмас”. (“Тавба” сураси, 120-оят)

⁵ “Мен жин ва инсни фақат Ўзимга ибодат қилишлари учун яратдим”. (“Ва-зориёт” сураси, 56-оят)

⁶ “Мен гўзал хулқларни камолга етказиш учун юборилдим” (Ҳадис)

Ночор бу важҳдин ул ҳазрат мўъжизбаён забонлари “Бу‘исту лиутаммима макāрим ал-ахлāқ” калимаси бирла сўз сурди, яъни хўй қилингизлар Ҳақ таоло хўйи, демак бўлур. То баландҳиммат умматлар билгайларким, барпо бўлмоқ худойи таоло хулқи бирла, яъни яхши хўй бирла лозим нимарсадур. Бу баланд даражага чиқмоқ комил фариза эрур. Ул нимарсаким, қиёмат тарозусида тортилур, яхши хўйлардур ва ҳадиси шарифда келубдурким, мўмин яхши хўйнинг воситаси бирла кеча бедор бўлуб ва кундуз рўза тутганларни даражасини топар. Ва ҳукамо айтибдурларким, яхши кирдор йўледурким, анинг бирла юрмай иззат ва шараф манзилига етса бўлмас ва анинг ичра қадам сурмай вужуд рахтини ҳайвонот биёбонидин инсоният дорулмулкига етса бўлмас.

Назм:

Ҳар кимки, анинг сийратиким, некудур,
Одамлар аро одамийзод улдур.
Эл хўблиғиким, ҳусни жамолидин эмас,
Хушхўй эмас кишини киши яхши демас.

Яхши хўйлар ва писандида сифатларни одам аро ҳар кимдин содир бўлса, хўб ва зебо кўрунур. Хусусан, жамоатиким, “Роббука йахлуку мā йашā’у ва йахтāру”¹ ҳукми бирла қудрат қуввати жиловин Ҳақ субҳонаҳу ва таоло уларнинг ихтиёри қабзасиға берибдур ва яъни “Ё Муҳаммад, санинг Худойинг яратадур ҳар нимарсаниким, хоҳиш ва ихтиёр қиладур”, демак бўлур ва адо бўлмас иноятининг калиди “Ту‘ти ал-мулка ман ташā’у”² бирла подшоҳлик эшигин улар юзига очибдур, яъни “Бор худоё, берурсан жаҳон мулкини кимгаким, хоҳишларсан”, демак бўлур. Бу тоифа агар яхши хулқ содир бўлса, ўзгалардин хўброқ ва муносиброқ ярашур.

Байт:

Яхши хўй кимдинки, дунё ҳуснига зийнат берур,
Фуқаро элига хўбдур, шахларга андин хўброқ.

Алҳамдулиллоҳ, ҳазрати подшоҳ, дини ислом бошига паноҳ соясидин солғучи ва Ҳақ нури файзидин фараҳ ва сурур олғучи султонки, Худой сояси улдур, Доробким, Жамшид давлатли, Фаридунеки, офтоб мукнатли эрур, соҳибқиронки, Искандар тахти анинг маснади ва шахриёреки, амину омон доирасининг маркази ва салтанатеки, Ҳақ нури бирла равшандур, анинг қоидасин тебратувчи

¹ “Раббингиз Ўзи хоҳлаган нарсани яратур ва (хоҳлаган ишни) ихтиёр қилур” (“Қасос” сураси, 68-оят)

² “...Сен хоҳлаган кишига ҳукмронлик ато этурсан”. (“Оли Имрон” сураси, 26-оят)

ва хилофати эса халқ назарида зоҳир ва мубаййин эрур, анинг дунё ва динин маҳкам этгучи.

Назм:

Абулғозий ул шоҳи соҳибқирон,
Берибдир кўлиға замона инон.
Худо соясидир жаҳонга паноҳ,
Жаҳон туткучи мулкидир меҳру моҳ.
Азизи жаҳон то басаъе хофиқайн¹,
Ки, офоқ султони Султон Ҳусайн.

Худойи таолонинг подшоҳлиғи соясига завол еткурмагай ва меҳрибонлиғи неъматини халқ орасидин бартараф қилмоғи то қиёмат қиёми зухур этгунча ва соат, яъни қиёмат сояси етгунча ул ҳазрат подшоҳдин паноҳ мақсудларига етгай ва муборак отларининг шуҳрати Қоф то Қоф кетгай.

Бузрук фарзандлариким, ҳар бирлари давлат ва жаҳондорлик осмонининг офтоби нурафзоси, салтанат ва кишварситон авжининг ситораи жаҳонпаймосидирлар, яхши хўй ва дилписандида сифатларидин ва саҳиҳ тақсим бирла фаровон баҳра олибдурлар, баландрўй ва ихтиёрлари жиловин яхши сифат ва шариф хўйлар касб қилмоқ сори қайтарибдирлар.

Фард:

Яхши сифат – камол касб этмагида,
Ҳар бирлари офтобдек оламгир.

Алалхусус, олам аҳли шахзодасики, иззат ва саодатнинг якто гавҳари, баланд қудрат ва подшоҳликнинг равшан ахтари, давлат оламларин кўтаргучи мулку миллат чехрасига рўшнолик бергучи.

Қитъа:

Шоҳ Абул Муҳсинки, улдур мулку миллат ёвари,
Эҳтиром айлаб анга хуршид хизматкор эрур.
Саҳни рифъат шахсувори қадр майдони аро
Давр оти ҳукми жиловдорига фармондор эрур.
Чун кўнгул мансурига солди инобат тавқини,
Номаи иззу шараф онинг отида бор эрур.

Ҳақ субҳонаҳу ва таоло анинг мулкини ҳамиша поянда тутгай ва салтанат дарёси ичра давлат кемасин юрутуб кўнглин шод этгай, анинг тавба ва инобат, инсоф ва адолатининг овозаси улуғ-кичиклар

¹ Хофиқайн – Машрик ва Мағриб.

қулоғига етти, яхши хўй ва шариф сифатларининг шуҳрати олам атрофига кетти.

Мисраъ:

Ҳар сари қулоқ солсанг эшитилур анинг мадҳи.

Ва ул подшоҳзода неку ироданинг яхши кирдорики, дунёда иззат топмоғи ва яхши от кўтармагига боисдур, охиратда каромат ва саодати зиёда бўлмоғига сабаб эрур. Бисёрдур бу жумладин бириси ҳазрат салтанатпаноҳики, падари бузруквори бўлғай, анинг ризосин истамаги ва фармонин тутмоғи эрур. Ул вақтдаки, баъзи воқиотдин иковлари орасида ғайр воқеъ шиконият ўтуб, улуғ хижолатлар тушти. Ул сабабдин халқ аро кўрқинч ва ваҳшат изтироби пайдо бўлди. Бу вақтда шаҳзоданинг ҳазрат аъло қошига келмагининг эҳтимоли бағоят йироқ эрди.

Аммо ҳазрат олийжоҳ ва сояи илоҳ, яъни салтанатпаноҳ падари азизиким, муборак оти юқорида мазкур бўлди, келмагига мужмал ишорат қилмоғи бирла бовужудки, асбоб ва олот, салоҳ ва лашкари бисёр эрди. Ани ташлаб андак хос хизматкорларини бошлаб, ҳеч таваққуф ва ибо, имтиноъ қилмай жон бирла фармонин тутуб хизматига бормоқни қасд қилди. Ва умаролари айдиларки, “бу маҳал орада низоъ боқийдур ва бормоқ ҳикматдин эрмас, балки муважжаб хатодур”. Аммо бу сўзни қабули самиъга олмай “Анни-шукур лий ва ли-волидайка”¹ ҳукми бирла шаҳри Марвки, анинг дорул мулк ва тахтгоҳи эрди, андин чиқиб рафеъулмиқдор волиди бузруквори итоатига жозим бўлуб, даргоҳи олийсига восил бўлди, яъни васият қилдик инсонга буниким, шукр қилғил манга ва ота-онангга, яъни манинг ва уларнинг фармонимизни тутғил, демак бўлғай. Ва ул иззат ва жалол Миср Юсуфининг жамолини нури отаси, балки онаси ва мамлакат элининг кўзларига Яъқуби Канъон дийдасидек рўшнолик берди. Бу шаҳзоданинг муфориқатидан муддати мадида ва аҳди баида ўтуб эрди. Ҳар тарафдин таҳният ва муборакбодлик бисёр қилдиларки, садоси осмон қулоғига етушти.

Назм:

Келди мулк узра етиб, Ҳақ файзидин бир шаҳриёр,
Мақдами шуҳрат солиб шаҳр ичраким хуршидвор.
Сабзу хуррам ўлди ул келмак билан кишти мурод,
Ғунча уммиди очилди, етти гўё навбахор.

¹ “Сен Менга ва ота-онангга шукр қилгин!” (“Лукмон” сураси, 14-оят)

Ва чун шахзода бу мазкур бўлган сифати бирла ўзга биродарларидан мумтозлик сифатин топиб, ҳазрат салтанатпаноҳнинг меҳрибонлик назарига келиб, яхши марҳаматлари осоридин лаззат ва баҳра олди эрса, амну омон муждаси аҳли олам қулоғига етти. Фараҳ ва шодмонлик насими нишот ва сурур боғидин бани Одам сийналарига ёғиб раҳотнок этти.

Қитъа:

Шукрки, ҳар дуо ўқи оттилар они аҳли зор,
Ажзу ниёз ёсидин тегди бориб нишонага.
Субҳи нишот ўрлади машрик иззу жоҳдин,
Шоми умид ёруди нур бериб замонага.

Улуғ-кичикнинг тили ул сарафрозлик чамани сарварининг умри узунлиғига дуо қилмоққа очилди. Хосу авомдин ҳар ким ул иззату тамкин фалакининг офтобига саноу офарин ўқумоққа таважжух қилди. Фақир ул-ҳақир, яъни мавлоно Ҳусайн Воиз ал-Кошифий ҳам ул ҳазрат олийрутбанинг сидра янглиғ баланд боргоҳи ҳарами тавофиға эҳром боғлаб, дарёдек жавоҳирпўш қўлларининг дастбўслиги саодатига мушарраф бўлди ва дуои давлатафзун адосидин сўнгра бу вақтки, Ҳақ таоло файзидин топқан яхши хўйлар нурларики, ул инсон тоифасининг зубдаси аҳволининг сафҳаларидин тобон дурахшон эрди, аларни таҳқиқ ва тадқиқ назари бирла кўруб хоҳиш қилдиким, дуогўйлик ва давлатхоҳлик тариқи бирла агарчи ул ҳазрати олиймакнатнинг ўзи авсофин баён қилур имкони бўлмаса ҳам мулозимларининг яхши авзоъу мақбул афъолидин неча калима баён варақиға ёздим. Токи ўзга подшоҳлар авлодиға ибратнома ва дастурул амал бўлғай. Бу тасаввурдин сўнгра бу рисола отини “Ахлоқу-л-муҳсинийн” деб битмақиға қадам қўйдим. Ват-тавфиқу миналлоҳил-малики-л-маъбуд, яъни бу китоб таснифиға қадам урмағим ўзимнинг зўримдан эрмас, балки Малики маъбуд тавфиқи ва нусратидин эрур, демак бўлур.

Асл сўзга шуруъ қилмасдин бурун арзи мувофиқиға еткурурким, одамийлар биттабъ шахрийдурлар, яъни уларга бир-бири бирла топишиб бир шахр ва ё бир маконда жамъ бўлиб ўлтурмай, илож йўқлиғидин мизожларини Ҳақ таоло бир-бириға мухталиф яратибдур. Бас, уларнинг орасида бир қоидае керакким, анинг бирла маишатлари низом топиб, фасод ва хатодин йироқ бўлғайлар. Ул қоидаи шариатдурки, анинг асл бунёди Ҳақ субҳонаху ва таолодин бўлғай ва ани зухурга келтуруб баён қилгучини пайғамбар дерлар. Ва чун қоида барпо бўлса, киши керакки, ул қоидани қудрат ва шавкат бирла

нигоҳдоштлик қилиб, ривож бергай ва ҳеч кимни анинг ҳудудидин тажовуз қилгали қўймаслик лозимдир ва ул кишини подшоҳ дерлар. Бас, подшоҳлик даражаси пайғамбар даражасига ёндашдур. На учунким, пайғамбар шариатни барпо қилгувчи ва подшоҳ ани муҳозифат қилиб, ривож бергувчи. Бу жиҳатдин айтибдурларки: “Лаҳул мулку вад-дйну” эгизакдурлар, яъни қоидаки, дин мазкур бўлса, мулк ҳам анда мазкурдур. Дин шариатга ишорат, мулк подшоҳга. Ва бу маънода айтибдурларки,

назм:

Ақл олдида шоҳлигу пайғамбарлик
Ики нигиндурки, бир ангуштарлик.
Айтгучи бу сўзни хирадмандлар,
Ким бу эгиз зойида фарзандлар.

Ва бу жиҳатдин Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ўз итоатига ва пайғамбарининг итоатига амр қилгандин сўнгра подшоҳларнинг фармонин тутмоққа буюрубдир: “Ати‘уллоҳа ва ати‘ур расула ва ули-л-амри минкум”¹, яъни итоат қилингизлар Худойи таолога ва итоат қилингизлар пайғамбарларга ва итоат қилингизлар ўзингизлардин бўлган умароларингга, яъни подшоҳи исломга, демак бўлур.

Бас, подшоҳга лозимдурки, шариат эгаси, яъни пайғамбар хўйи бирла хўй қилгай, то шариатни шароитлари бирла нигоҳдоштлик қилгай ва дигар Ҳақ таоло анга мундоқ каромат ато қилдики, анинг итоатини пайғамбарнинг итоати бирла ёндаш зикр қилди ва ани ўз бандалари аро тоифага ҳукмрон ва соҳиби фармон қилди. Унинг улуғлиги амалини “Ту‘иззу ман ташāбу”² сахнига кўтарди, яъни бор Худоё, азиз қилурсан ҳар кимники, хоҳишларсан, демак бўлур. Ва иродаи азали бирла ихтиёр тожин анинг иқтидори фарқига қўйди ва хоҳиши лам язалий бирла халойиқлардин жамъига амри наҳи қилмоқ жиловин анинг тасарруфи илкига берди.

Бас, атиётлар лашкари учун анга вожиб буки, улуғ зотини яхши хўй ва писандида сифатлар бирла мавсуф тутгай ва бу рисолаи қирқ боб бирла келтурди. Форсий, туркий иборатлар бирла осон луғатлар бирлаки, муншийлар таклифидин холи ва маънигўйлар машаққатидан орий ва ҳар бобда некукорлар яхши афъолидин ривоятлар ва анга муносиб ҳикоятларки, ўз вақтида эшитган ва забт қилган бўлғай. Онча

¹ “Эй, иймон келтирганлар! Аллоҳга итоат этингиз, пайғамбарга ва ўзларингиздан (бўлмиш) иш эгаларига (раҳбарларга) итоат этингиз!” “Нисо” сураси, 59-оят)

² “Хоҳлаган кишингни азиз қилурсан...”. (“Оли Имрон” сураси, 26-оят)

замон ёрий беришига боқиб етди ва анга тавфиқу рушд улуғлар улуғи
Ҳақ субҳонаҳу таолодин топди ва етди.

Боби аввал ибодат баёнида

Боби иккинчи ихлос баёнида

Боби учинчи дуо баёнида

Боби тўртунчи шукр баёнида,

Боби бешинчи сабр баёнида

Боби олтинчи ризо баёнида

Боби еттинчи таваккул баёнида

Боби саккизинчи ҳаё баёнида

Боби тўққузинчи покизалик баёнида

Боби ўнинчи адаб баёнида

Боби ўн биринчи баландҳимматлик баёнида

Боби ўн иккинчи қасд қилмоқ баёнида

Боби ўн учинчи жидду жаҳд баёнида

Боби ўн тўртунчи собитқадамлик баёнида

Боби ўн бешинчи адолат баёнида

Боби ўн олтинчи афв баёнида

Боби ўн еттинчи ювошлиқ баёнида

Боби ўн саккизинчи хулқи мулойимлик баёнида

Боби ўн тўққузинчи ҳайрат ва яхши ишлар баёнида

Боби йигирманчи шафқат ва марҳамат баёнида

Боби йигирма биринчи саховат ва эҳсон баёнида

Боби йигирма иккинчи тавозуъ баёнида

Боби йигирма учинчи омонат ва диёнат баёнида

Боби йигирма тўртунчи вафо ва аҳд баёнида

Боби йигирма бешинчи ростгўйлик баёнида

Боби йигирма олтинчи ҳожат раво қилмоқ баёнида

Боби йигирма еттинчи оҳисталиқ ва шитоб қилмаслик баёнида

Боби йигирма саккизинчи кенгаш қилмоқ баёнида

Боби йигирма тўққузинчи андиша қилмоқ ва ҳар иш охири
кўзламак баёнида

Боби ўттизинчи шижоат баёнида

Боби ўттиз биринчи ғайрат баёнида

Боби ўттиз иккинчи сиёсат баёнида

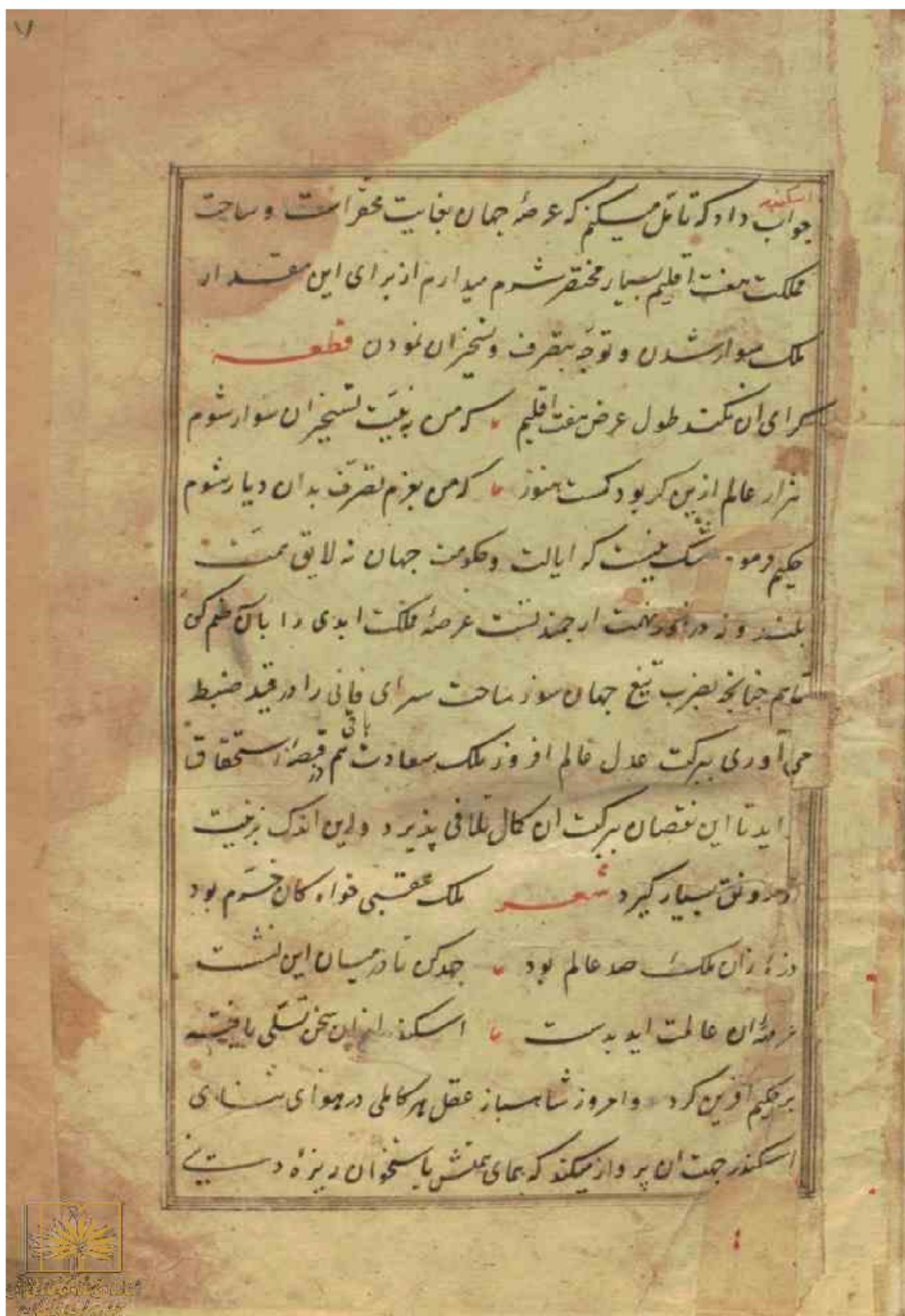
Боби ўттиз учинчи бедорлик ва огоҳлик баёнида

Боби ўттиз тўртунчи фаросат баёнида

Боби ўттиз бешинчи асрор яшурмоқ баёнида

Боби ўттиз олтинчи фурсатни ғанимат билмоқ баёнида

Боби ўттиз еттинчи ҳуқуқларни риоя қилмоқ баёнида
 Боби ўттиз саккизинчи яхшилар бирла суҳбат тутмоқ баёнида
 Боби ўттиз тўққузинчи ямон кишиларни йўқ қилмоқ баёнида
 Боби қирқинчи тобеълар ва хизматкорлар тарбияти баёнида.

АВВАЛҒИ БОБ ИБОДАТ БАЁНИДА

Ибодатнинг маъноси фарз ва вожибни вақтида адо қилиб, ҳаром нимарсалардин ва ямон ишлардин ўзни тортиб, амру наҳий қабулин лозим билиб ва ҳазрат Рисолатпаноҳ суннатининг табиати йўлига кадам солиб, Ҳақ субҳонаҳу ва таолога қуллуқ қилмоқ бўлур. Ва муқаррардурки, Ҳақ таоло ибодати дунёда саломатлик воситаси, уқбода нажот ва каромат топмоқлик робитасидир.

Байт:

Дунё ибодатиға сармоядур ибодат,
Уқбо кароматиға пироядур ибодат.

Бас, подшоҳларга лозимдурки, аҳволи саҳифасини ибодат рақами бирла музайян қилгай, то Худойи таоло дунё ва охиратда ончаким, лозим кераклик нимарсадур, анга бесабаб еткургай ва Ҳақ фармонин тутмоқни дунё ишини шуғлидек лобудий билгай. Кундузи эл иши бирла бўлғай ва кечаси Ҳақ хизмати бирла бўлғай.

Ҳикоятда келтурубдурларки, ҳазрат Муртазо Али караммалләҳу важҳаҳу¹ халифалик замонида кундуз халойиқ муҳимми ва кеча Холиқ ибодати бирла машғул бўлур эрдилар. Жамеъи айдиларки: “Ё амир, на учун мунча ранжу машаққатни ўзунгга раво кўрарсан. На кундуз осойишинг бор, на кеча ороминг бор”. Ул авлиёлар шоҳи ва мўминлар паноҳи айдики: “Агар кундуз осойиш қилсам, раият зоеъ бўлур ва агар кеча ором тутсам, қиёмат куни ўзим зоеъ бўлурман. Бу жиҳатдин кундуз халойиқ муҳими ва кеча Холиқ қуллуғи узра бўлурман”. Ҳирот подшоҳларидин бириси Шоҳ Субҳон қуддиса сирруҳуга² айдики: “Ё бузруквор, манга васият қилғил”. Шоҳ Субҳон айди: “Агар охират нажотини тилар эрсанг, кечалар Ҳақ таоло даргоҳида ўз гадойлигинг ва ҳожатмандлигинг додини айтғил ва кундузлар даргоҳингда гадойлар ва зулмрасидалар додиға етғил”.

Қитъа:

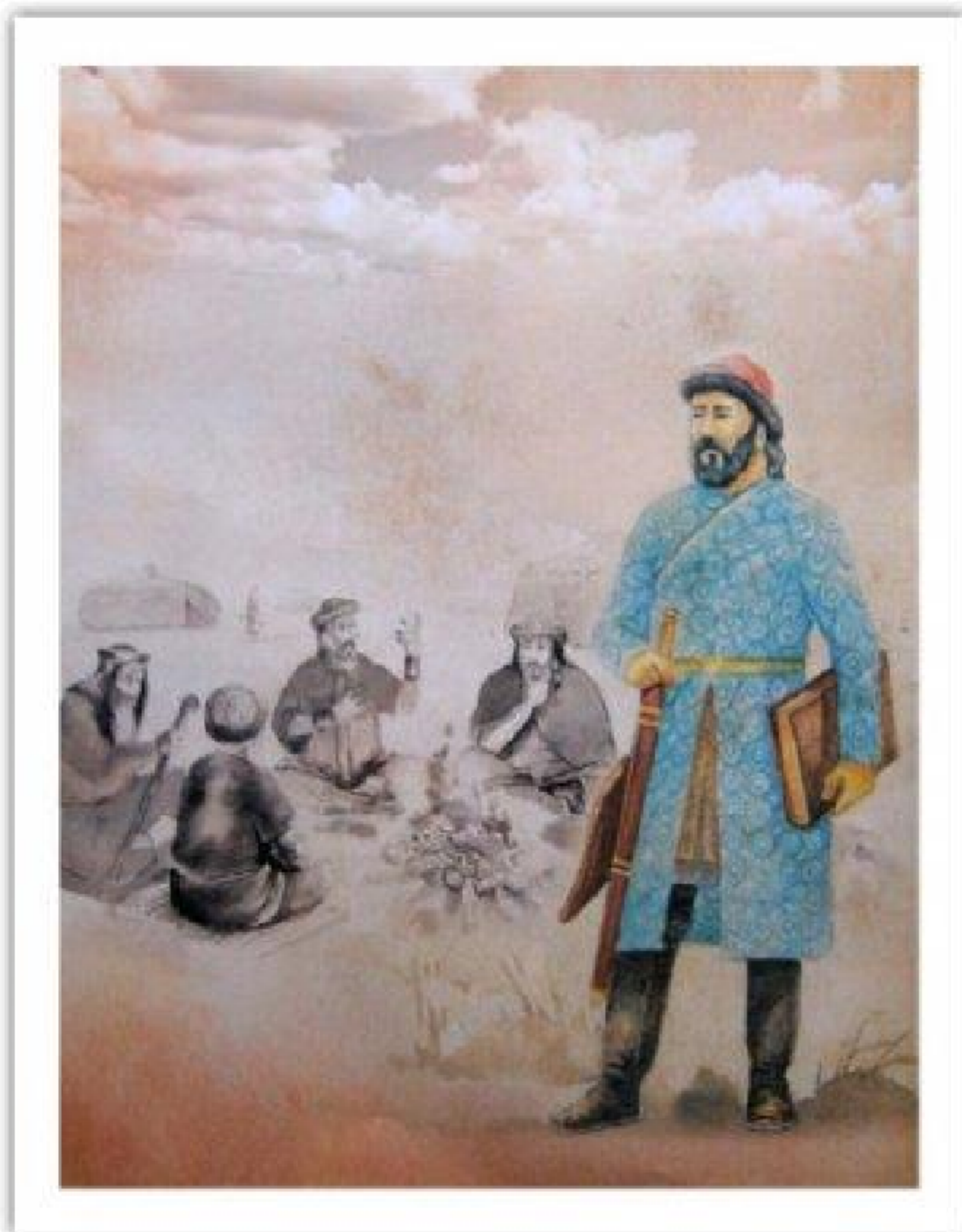
Ҳақ бандалари жумла санга фармонбар,
Сан ҳам анга қуллуқ айла, фармондор ўл.
Ҳар шаҳки, Худо хизматиға бел боғлар,
Халқ они[нг] тоати учун боғлар қўл.

Ва раият хўйи подшоҳ хўйига тобедурки: “Ан-нāсу ‘алā дīни мулўқиҳим”, яъни бани Одам ўз подшоҳларини дини узра турур, демак

¹ “Аллоҳ унинг юзини муқаррам қилсин!”

² “Унинг сирри муқаддас қилинди”. (Валийлар номидан кейин қилинадиган дуо)

бўлур. Бас, ҳар вақтки подшоҳ тоат ва ибодатга майл қилса, раият ҳам ул ишга мойил бўлурлар ва раъёё ибодатининг баракати ҳам подшоҳни давлатга тааллуқ топар.

ИККИНЧИ БОБ ИХЛОС БАЁНИДА

Ихлоснинг маъноси қилган яхши амални риё ва ғараздан, халқ аро обид ва порсо топиб мақбул бўлмоқдан пок ва йироқ тутмоқ, ниятни Худойи азза ва жаллаға рост қилмоқ бўлур.

Байт:

Ҳар ким ихлосга қадам урди,
Исойи вақтдурки, дам урди.

Бас, банда керакки, ҳар ишда анинг нияти Ҳақ субҳонаҳу ва таолоғаки, нафсоний ғараз, ҳаққоний амални вайрон қилур...

Ҳикоятда келтурубдурларки, Миср подшоҳларидан бири бир беадабни сиёсатгоҳга элтиб, адаб таёғи уринглар, деб буюрди. Ва они уруб турган ҳолда беадаблик тилин чиқариб подшоҳни ямон тил бирла дашном қилди. Подшоҳ амр қилдики, они урмоқдин кўюнғизлар. Хоси даргоҳ биров айдики: “Эй подшоҳи олам, бу шўхчашми бешармни тақи зиёдароқ адаб таёқи урмоқ лозим турур эрди. Афв қилмоқингга сабаб на бўлди?”. Подшоҳ айдики: “Ман они Худо ризоси учун адаб берур эрдим. Вақтки, мани носазо этти эрса, нафсим андин изо тортиб қаҳрнок бўлиб, анга зиёдароқ интиқом бермоқни хоҳиш қилди. Ман раво кўрмадимки, Ҳақ ишида нафсимни хоҳишини орага кўшмағайман ва ҳам они хаёл қилдимки, Худо ризосидаги ишга нафс ғаразини кўшмоғим ихлос шевасидин йироқдур. Ва ғаразомиз бирла яхши амал қилгувчи савоб фазилатидин маҳрум эрур”.

Байт:

Анинг тилидан ғазаб ўтум тез ўлди,
Ҳақ ёдидағи иш ғаразомиз ўлди.
Нафсим тилаги андаки, нур кўргузди,
Бас, маънойи ихлосни қўймай бузди.
Ҳар ишки, анингдин ўлса ихлос йироқ,
Тарк этмаги қилмоқлиғидин лойиқроқ.

УЧУНЧИ БОБ ДУО БАЁНИДА

Дуони маъноси Ҳақ таоло даргоҳига ҳожатни арз айламак ва мақсудларни адо бўлмас фазли файзидин тиламак бўлур ва ҳар давлатмандки, дуо калитин кўлига олар. “Уд‘унй астажиб лакум”¹ ваъдаси бирла ижобат эшиги анинг юзига очилур, яъни “Тилангизлар Мандин муродингизни, агар тиласангизлар албатта берурман сизларга”, демак бўлур. Бу оятда амр сифасидин сўнгра ҳарфи шарт феъли музореъ мухотаб бирла муқаддардур, валлоҳу аълам биссаваб. Ва дуо қилмоқ икки ғараздин холи эрмас: ё манфаат ҳосил қилмоқ учун эрур ва ё ўздин зарарни дафъ қилмоқ учун бўлур. Подшоҳлар бу икки ишнинг ҳар биридин ўзига лозимин тутмай иложи бўлмас. Бириси манфаатлар топмоқ, яъни мамлакатлар тузалиб, обод бўлмоқ ва салтанат барпо бўлуб, пойдор ўлмоқ ва ҳар ойна бу манфаатларни шикасталик ва зорийлик бирла ҳазрати Ғанийи корсоздин тиламак керак, то ҳурмат тахтида фароғат бирла барқарор бўлмоқ муяссар бўлғай.

Байт:

Шоҳким, ҳожат тилаб Ҳақ ишидин топқай мурод,
Ноз тахтида нечук ўлтурғуси хушвақту шод.

Ва яна бириси макр қилгувчилар ва зарар еткурғувчиларни дафъ қилмоқ, яъни хусуматчилар ҳужум қилмоқни душманлар ғалаба келтурмакни ва ё ўзга балоларниким, мисли алам ва ранж бўлғай, ўздин йироқ этмоқ бўлур, ҳам тазарруъ ва зорий, гиря ва дуо қилмоқ муяссар бўлмас. Чунончи, бу сўзни ҳазрат Мавлоно ҳам “Маснавий”да келтурубдурларки, таржумаси будур.

Маснавий:

Эй, тиларсан жон балодин кутқариш,
Жон тазарру ичра келтур, будур иш.
Зорининг Ҳақ оллида кўп қиймати,
Ҳам тазаррунинг улуғдур ҳурмати.
Бўл тазарруъ бирла, то шод ўлғасен,
Йиғлағилким, то оғизсиз кулғасен.
Эй хуш ул, кўзим анга гирён эрур,
Ҳам кўнгулларким, анга бирён эрур.
Ҳар йиғининг охириси хандадур,

¹ “Менга дуо қилинлар, Мен сизларга (дуоларингизни) мустажоб қилай” – “Парвардигорингиз: “Менга дуо қилинлар, Мен сизларга (дуоларингизни) мустажоб қилай”, деди”. (“Ғофир” сураси, 60-оят)

Охирин кўрган муборак бандадур.

Хабарда андоқ келибдурки, одил подшоҳ дуоиси мустажобдурки, ислом шаҳрларидан бирида неча кеча ва кундуз муттасил ямғур ёғди. Андоқ бўлдики, халойиқлар ишлари душвор бўлди ва келур-борур йўллари банд бўлди. Иморатлар ҳама вайронликка юз қўйди ва улуғ-кичикни кўнгулларига беҳад ваҳшату изтироб тушти ва мунажжимлар айтурлар эрдиларки, бизлар фалакиёт мутолаасидин истидлол қилдуққим, бизларга маълум бу шаҳрнинг ҳамаси сувнинг остида хароб бўлса керак ва халқ ҳама хонумонларидин кўнгул кўтардилар. Жузуъ ва фузуъ бисёр бўлди. Чун душворлик ҳаддин ошти ва тоқатлари тоқ бўлди эрса, буларни подшоҳи одил ва покиза киши эрди, ҳама шаҳр аҳли кўнглига тасалли бериб, ўзи хилватга кириб ҳожат ва шикасталик юзин туфроққа қўйди ва айдик: “Бор Худоё, ҳама халқ бу шаҳрнинг хароб бўлишига кўнгул боғладилар. Қодирсанки, уларнинг тасаввурини ботил қилгайсан ва қудратинг осорини халойиққа зухурга келтургайсан”. Чун муножоти мунга етти эрса, филҳол ямғур тўхтади ва офтоб чиқти.

Бу ҳикоят равшан далилдурки, чун подшоҳни эътиқоди пок ва кўнгули раиятга рост бўлса, ҳар дуоики, ўзи учун ва ё раият учун қилур, албатта, ижобат шарафин топар.

Қитъа:

Шоҳеки, камоли лутф бирла,
Қўйди бош узра тожи шоҳи.
Ҳар на тиласанг тила анингдин,
Ул бергуси мақсадинг камоҳи.

ТҮРТУНЧИ БОБ ШУКР БАЁНИДА

Шукрнинг маъноси неъмат берувчининг берган неъматини сабабин ҳўблик бирла ёд қилиб, андин миннатдорчилик изҳор қилмоқ бўлур. Чун подшоҳлиги неъматни ҳама неъматлардин улуғроқ эрур. Бас, подшоҳега лозимдурки, давом бу неъмат шукргузорлиғига машғул бўлғай, шукр ҳам кўнгул бирла, ҳам тил бирла ва ҳам аъзо бирла бўлғай. Аммо кўнгул шукри будурки, ҳақиқатан неъмат берувчини танигай ва ҳар неъматки, анга етибдур ва ҳосил бўлур. Ани ул раззоқни ғоятсиз файзу ниҳоятсиз лутфидиндур, деб билғай. Ва аммо тил шукри буки, ҳамиша Худойи таолони зикрин қилғай. “Алҳамдуллилоҳ” калимасини кўп айтғай ва бу калимани айтмоқ неъматни шукрига нишона бўлур. Ва аммо аъзо шукри будурки, неъмат қутини неъмат бергувчини тоатиға сарф қилғай. Ва ҳар узвни ўзига муносиб ва махсус тоатига буюрғай.

Масалан, кўз тоати буки, махлуқотга ибрат кўзи бирла назар солғай, яъни ҳар махлуқни кўрса, Холиққа пай элтғай. Олимлар ва солиҳларга ҳурмат назари бирла боқғай. Заифлар ва зери дастларга шафқат бирла қарағай.

Ва қулоқ тоати шулки, Худойи таоло сўзи ва пайғамбарлар хабари, ўтган улуғлар ҳикояти ва шайхлар мавиъзаси, авлиёлар насиҳатини эшитмакдур.

Ва қўл тоати фақирлар, муҳтожларға саховат қилмоқ эрур.

Ва оёқ тоати масжид ва хонақоҳ сари қадам урмоқ, тақи авлиёлар мазороти, хос дарвиш ва бетамаъ гўшанишларни бориб зиёрат қилмоқ бўлур. Ва яна ўзга узвлар ҳам Аллоҳга алқиёс “Ла’ин шакартум ла’азйданнакум”¹ ҳукми бирла мафҳум бўладурки, шукр қилмоқ неъматни зиёда бўлмоғига сабаб эрди, яъни ҳар ойина агар шукр қилсангизлар, албатта, зиёда қилурман сизларга неъматимни, демак бўлур. Ҳақ субҳона ва таоло шукр қилгувчини молу мулкини, ҳурмат ва саодатини зиёда қилурман, деди.

Байт:

Шукр айлагуси бахт-саодат йўлин кушод,

Ҳар кимки шукр қилса, бўлур неъматни зиёд.

Хабарда келтурубдурларки, Султон Санжар Мозий [Аллоҳ ҳужжатини равшан қилсин] йўл узра ўтуб борур эрдик, бир хирқапўш

¹ “Қасамки, агар (берган) неъматларимга шукр қилсангизлар, албатта, (уларни янада) зиёда қилурман”. (“Иброҳим” сураси, 7-оят)

рўбарў келиб салом қилди. Султон тасбеҳ ўқуб борур эрди, бошини эгди. Аммо тилида жавоб бермади. Дарвеш айди: “Султон, салом қилмоқ суннатдур, жавоби салом фарз. Ман суннатни адо қилдим. Сан на учун фарзни тарк қилдинг?”. Султон инсоф юзидин ва “ассалом”нинг салобатидин жиловин тортиб, дарвешга узр баён қилди. Айдики: “Эй дарвеш, шукргузорликга машғул эрдим. Санинг саломинг жавобидин ғофил бўлдум”. Дарвеш айдики: “Кимга шукр айтур эрдинг?”. Султон айди: “Худой таолоғаки, неъмат бергувчининг улуғи улдур ва ҳама неъматни ул берган. Ҳама атийётни ул юборган эрур”.

Қитъа:

Моҳдин моҳийға тегру Аршдин то фаршға,
Жумлайи заррот анинг неъматлариға ғарқ эрур.

Дарвеш айди: “На равиш бирла шукр айтурсан?”. Султон айди: “Алҳамду лиллāҳи роббил-‘āламйн”¹ калимаси бирлаки, ҳама неъматнинг шукри мунинг ичида бордур”. Дарвеш айди: “Султон, сан шукргузорлик ва сипоҳдорлик тариқини билмас экансан. Шукр керакки, Худойи таолонинг неъматларининг тенгида ва атоларнинг баробарида бўлғайки, ул неъматлар алҳол ҳоли санинг давлатинг рўзғорида ҳосил ва салтанатинг айёмида мавжуддур. Шукр бу эмаским, бир нафас забон булбулини “Алҳамдулиллоҳ” калимаси бирла нағмасаро этгайсан. Бас, подшоҳлар шукрики, ҳазрат Молику-л-мулк даргоҳида мақбул бўлур “аш-шāкиру йастаҳиққу ал-мазйд” даражасига уруж қилур, яъни шукр қилгувчи мустаҳиқ эрур, неъматни зиёдаланмоғига, демак бўлур. Ул шукрнинг тариқи будурки, подшоҳлиғингга муносиб вазъ бор. Анинг бирла бўлғайсен”. Султон илтимос қилдики: “Эй бузруквор, ул вазъдин мани огоҳ қилғил”. Дарвеш айди: “Подшоҳлик шукри ҳама аҳли олам ва бани Одамға адлу эҳсон қилмоқ бўлур. Мамлакат ва вилоят васеълигининг шукри раият мулкидин тамаъ қилмасликдир. Фармонраволикнинг шукри фармон тутқон халойиқлар ҳақини сақламоқ эрур. Бахти баландлигини давлати улуғлиғини шукри ва мазаллат туфроғи узра йиқилганларга раҳм қилмоқ бўлур. Хазина тўла турғонининг шукри садақа бермоқ ва мустаҳиқларга вазифасин еткурмоқдур. Қудрат ва қувватнинг шукри ожизлар ва заифларга алам еткурмоқдин кўл йиғмоқдур. Сихҳат ва саломатликнинг шукри ситам ранжидин бемор бўлганларга адлу арса бирла шифо бермоқдур. Лашкар ва сипоҳ тўлалигининг шукри уларнинг зарару осибининг мусулмонлардин йироқ тутмоқдур. Баланд

¹ “Ҳамд оламлар робби Аллоҳга”. (“Фотиҳа” сураси, 1-оят)

иморатлар ва беҳиштойин боғларнинг шукри раиятларга маскани ва манзилига лашкар, сипоҳлар тушуб хароб қилмоқларини ва лашкарнинг хулосаси буким, ғазаб ўти шуълаангиз ўлғанда, видодраслиги ўз ризосидин ғаразомиз бўлганда Ҳақ жонидин қўймаслик ва халқ осойишини ўз осойишидин илгари тутғай”.

Байт:

Агар сан тиларсан ўз осойишинг,
Диёрингда ором ололмос кишинг.

Бу дарвешнинг сўзларидан Султон кўп завқу лаззат олди ва қасд қилдики, ани зиёрат қилғай. Чун отдин тушти, эрса дарвешни кўрмади. Ҳарчанд истади, ҳеч киши андин нишон топмади. Султон буюрдики, бу бузрукнинг сўзларини олгун била битингизлар. Битдилар, то умри борича ўзига дастуруламал қилди.

Байт:

Кўнгул кўзгусиға дарвеш панди сайқали комил,
Эрур икки жаҳон мақсадлари ул пандида ҳосил.

БЕШИНЧИ БОБ САБР БАЁНИДА

Сабрнинг маъноси Ҳақ таолодин келган балога сабр-тоқат қилмоқ ва анга ўзни тўхтатмоқ бўлур. Сабр бағоят хўб марғуб сифатдур, онинг хўблиги ва таърифида сўз кифоядурки, “Инналлаҳа ма‘а с- собирйн”¹ мазмуни бирла Ҳақ таолонинг лутфи ва нусрати сабр қилгувчиларгадур, яъни ҳақ ва ростдурки Ҳақ таоло сабр қилгувчилар бирла турур, демак. “Иннама йуваффā ас-сāбирўна ужўрахум би-ғайри ҳисāб”² калимаси бирла сабр қилгувчилар музди беҳадду беҳисоб эрур. Мундин ўзга эрмаским, вафо қилинур сабр қилгувчилар ажрлариға ҳисобсиз, яъни охиратда сабрларин ажрин бисёр ва бениҳоят топарлар, демак бўлур. Хабарда келтурубдурларки, Ҳазрат Довуд алайҳиссаломға Ҳақ таоло ваҳий қилдики: “Ё Довуд, жаҳд қилғил, то манинг хўйимни топиб, анинг бирла аҳволингга зийнат бергил ва манинг улуғ сифатларимдин бириси буким, ман сабур, яъни кўп сабр қилгучи турурман”.

Байт:

Сабр қилмоқ эргадур яхши сифат,
Токи топқой ўз муродин оқибат.

Ҳар ким замона ҳаводисининг тийри боронида сабр сарин юзига тортса, албатта, умид ўқи мурод нишонасига тегар ва ул балолардин анга ҳеч зараре етмас. На учунки, сабр шодмонлик калитидур ва роҳат адабининг эшиги, мундин ўзга калит бирла очилмас.

Назм:

Муроди ганж эшигини очқувсидур сабр,
Бу банд бўлған эшикларни очқувсидур сабр.
Чу тоғ жомаси тоши балокаш аҳлининг,
Тузу олмас икини ва ёбанда пўшқидур сабр.
Аламрасида дард аҳли кўнгли кўзгусидин,
Ситам ғуборини билкул аритқувчидур сабр.

Туркистон подшоҳларининг калимотида келтурубдурларки, Афросиёб умароларига айдики: “Кишини суврати заҳомати ва тарҳи, таркибига фирифта бўлмангизлар ва лоф урганига мағрурлик қилмангизлар, то уларни мардлик ва мардоналик бирла синагунча”.

Байт:

Даъвойи лофдин эрмасдур эранлар қадри,

¹ “Албатта, Аллоҳ сабр қилувчилар билан биргадир”. (“Бақара” сураси, 153-оят)

² “Албатта, сабр қилувчиларга мукофотлари беҳисоб берилур”. (“Зумар” сураси, 10-оят)

Қадри қийматлик эрур ул кишиким бор сабр.

Ҳикоятда келтурубдурларки, бир куни подшоҳи умаролардин бирини олдида ўлтурғузуб, бир муҳимми учун анинг бирла кенгаш қилур эрди. Қазодин, бир чаён келиб ул амирнинг кўйлаги ичра кирди ва соати ниш урар эрди. Чандон ниш урдики, ниши коргар бўлмади ва ул амир андоқ сабр қилдики, ҳаргиз башарасига тағайюр бермади ва кенгаш этуридин маътал бўлуб қолмади. Ва чун кенгаш тамом бўлди эрса, уйига келиб чаёни эгниндин чиқариб ташлади ва бу хабар подшога эшитилди. Подшоҳ таажжубга қолди ва яна бир куни эрдикки, амир подшоҳ мулозимларига келди. Подшоҳ айдикки: “Зарарни ўздин дафъ қилмоқ вожиб эрур. Сан на учун филҳол чаёни олиб ташлаб озордин ором топмадинг?”. Жавоб бердики: “Ман ул эмасманким, сандек подшоҳнинг хизмати шарифини чаёнинг захри сабабидин узгайман ва агар бугун базми мажлисида чаён нишига сабр қилолмасам, тонгла разм маъракасида душманнинг захролуд тийғига нечук сабр қилгайман”. Ва бу сўзи подшоҳга бисёр хуш келди ва анинг мартабасини кўнгли хоҳиш этгандек кўтарди. Бу миқдор сабр қилмоғи бирла муродига етти.

Қитъа:

Қазо тўфониға Нух набийдек сабр агар қилсанг,
Балолар қистабон тикка келса минг йиллик муродингга.

ОЛТИНЧИ БОБ РИЗО БАЁНИДА

Ризонинг маъноси Ҳақ таолодин ҳар нимарсаки, бандага етса, анга хушнуд бўлмоқ бўлур. Билмоқ керакки, қазо ўқиға ҳеч бири ризодин яхшироқ эрмасдур. Ҳар кишиким, ризо ва таслим остониға бош кўяр, андак фурсатда улуғ ва сарафрозлик маснади узра ўлтурур. Чунончи, Каломи мажидда келибдурки: “Радийалләҳу анҳум ва радӯ ‘анҳу”¹ ояти бу сўзни тақвият қилур, яъни хушнуд бўлди Ҳақ таоло улардин ва хушнуд бўлди улар Ҳақ субҳонаҳу ва таолодин, демак бўлур. Бандага керакки, тақдир ишида ризо сари мутаважжих бўлғай ва тадбирдин кўлин тортғай.

Байт:

Худо тақдириға ким бўлмиш, ул суд эмас таълим,
Магар суд этгувсидур ризову тоату таслим.

Улуғ пайғамбарлардан бириси саловаталлоҳу алайҳим муножотида айдики: “Илоҳим, менга йўл кўргузки, санинг хушнудлиғингга сабаб бўлғай”. Хитоб келдики: “Манинг хушнудлиғим сандин қазомга хушнуд бўлмоғингга муваққиф эрур ва вақтеки, сан манинг қазомга рози бўлсанг, ман ҳам сандин рози бўлурман”.

Байт:

Ҳар кимки, рози бўлди Худонинг қазосидин,
Ул баҳраманд ўлғуси анинг ризосидин.

Ҳар кўнгулки, ризо нури бирла равшандур, Худойи таоло тақдиридин юз ўгурмас, балки қазонинг хоҳиши бирла ошно бўлур ва қазодин ҳар нимарсаки етса, они хушнудлиғ бирла қабул қилур. Бу сабабдин ризо аҳлиға ҳар на машаққат ва қулфат етган бирла, малол ва паришонлик хотирларининг гардиға келмас, давоми хушдил ва шодком юрур.

Назм:

Азизеким, ҳамиша Ҳақ ризоси бирла хўй этмиш,
Ҳама айшу фараҳ билкул юзин анинг сори солмиш.
Қазо бирла кўнгулни кўшки бўлсун яктану яксар,
Олуштурғон каби бир зарф ичра шир ила шаккар.

¹ “Улардан Аллоҳ рози ва улар Аллоҳдан рози бўлурлар”. (“Моида” сураси, 119-оят)

ЕТТИНЧИ БОБ ТАВАККУЛ БАЁНИДА

Таваккулнинг маъноси жамиъ сабаблардин кўнгул кўтармак ва Ҳақ таолоки, сабабларни сабаблардин қилгучи эрур, анга таважжух қилмоқ ва ишнинг кифоят топмоғини андин тиламоқ бўлур. Ҳар ким Худойи таоло сари юз келтурса ва ҳар нимарсаки, рўбарў келса, анинг карамига юзланса, ҳама ишлари муродиға мувофиқ бўлуб кифоят топар.

Байт:

Ишинг Худо сари ташла, кўнгулни сен хуш тут,
Ки раҳм қилмаса душман, Худой қилғувсидур.

Ва подшоҳларга лозимдурки, ҳама ҳолдин таваккул расмини ташламоғи, токим Ҳақ таоло инояти бирла ҳар ишини чунончи бояд ва шояд бунёдга еткургай. Хабарда келтурубдурларки, подшоҳе бир олимдан сўрдики: “Иймон аҳли неча нимарсадин мадад топар?”. Олим айди: “Икки нимарсадин мадад топар: бири намоз ва бири таваккул”. Подшоҳ бу икки ишга одат қилиб, ишнинг биносин буларга қўйди эрса, ногоҳ душмани азим оғир лашкар ва беҳад сипоҳ бирла анинг дорул-мулкига келди. Ул ҳам лашкари бирла рўбарў чиқиб, шаҳрнинг ташқарисида боргоҳни тиктирди ва жанг муҳимми барқарор бўлди. Чун кеча бўлди эрса, подшоҳ ул кечани ҳамасини намоз бирла ўтказур бўлди. Умаролардин бири айдики: “Эй малик, бу кеча осойиш тутким, тонгла душманга рўбарў бўлиб урушатурган кундур, то малол ва касал¹ бўлмагайсан”. Подшоҳ айди: “Бу кеча ўзимнинг ишимни қиладурман, тонгла иш Худоники турур. Ман анга таваккул қилдим, ҳар на хоҳласа, ул қилур. Ман билмасман”. Ул бек яна айди: “Андоқ эрса, жанг асбобини муҳайё қилғил ва зириҳ кийгил, қаттол маъракасига оройиш бергил”. Подшоҳ айди: “Таваккул зириҳини кийдим ва ишимни вакилим Ҳақ субҳонаҳуга топширдим”.

Байт:

Барча ишимни ташладим ул Корсозға,
То лутф бирла ҳарна қилур бўлса, ул билур.

То тонг отти, эрса икки лашкар бири-бирининг муқобаласида саф тузуб турдилар. Ногоҳ “Ва анзала жунўдан лам таравҳа”² арсасидин ғайб лашкари подшоҳ мададига келдилар, яъни эндурди лашкарларики, сизлар уларни кўрмадингизлар, демак бўлур.

¹ “Касал” эски ўзбек тилида “ҳолсиз” маъносида ҳам келади.

² “...Сизлар олдин кўрмаган лашкарларни (фаришталарни) туширди...”. (“Тавба” сураси, 26-оят)

Мисраъ:

Етти мулки ғайбдин Ҳақ нусратин лашкари.

Филҳол душман лашкарининг кўзлари бу таваккулук подшоҳнинг катта соябони сори тушти эрса, беҳаду бешумор лашкар кўрдилар. Қўрқинчдан жанг қасдининг инон ва ихтиёрлари қабзасидан кетти, қочмоқни ғанимат билдилар ва ҳеч жангу қитол бўлмади. Душманнинг шарри дафъ бўлди ва мунча таваккул бирла иши кифоят топти.

Байт:

Саодат машриқидин чун зафар субҳи тулуъ этти,
Ғаразгў муддаъини бошиға ялдо кечаси етти.

СЕККИЗИНЧИ БОБ ҲАЁ БАЁНИДА

Ҳаёнинг маъниси ёмон иш қилмоқдан уёлмоқлик бўлур. Одамийга ҳаё шариф хислат ва мақбул сийрат эрур. Ҳазрати Рисолатпаноҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам айтибдурларки: “Ҳаё шохедур иймон дарахтидин” ва ҳаё олам барқарор турмоғини шартидур. Агар шарм сифати орадин кетса, ҳеч кишидин уёлмаса, олам низоми издан чиқар ва халқ аро яхши расм етиб маишатлариға футур етар, бир-бирлари ҳақида диёнат сақламаслар ва қавийлар заифларни йитурғайлар. Аммо ҳаё сифати қўймаским, ҳар на хоҳласа қилгай.

Байт:

Манҳий ишларни бузарға сафшикан бўлмиш ҳаё,
Лоуболийлар йўлиға роҳзан бўлмиш ҳаё.

Бас, маълум бўлдики, хосу омға ҳаёдин фойда тамомдур, яхши хўйлар меваси ҳаё суви ва офтобидин парвариш топмаса ҳануз хом эрур.

Байт:

Халқ аросидин ҳаё йитса, ибо расми кетар,
Гар хижобе бор эса, ул ҳам ҳаё осоридур.

Ҳаё неча қисм бўлур. Бириси ҳаёи ато, яъни гуноҳкор бовужуд Ҳақ таоло атосидин баҳраманд бўлуб туруб, анинг даргоҳида аён қилғандин шарм тутғай. Чунончи, ҳазрати Одам саловотуллоҳ вақтеки, беҳиштда буғдойни еди эрса, эғнидаги хуллалар тўзуб тўкулди ва Одам ҳар сори қочиб, ҳар дарахтнинг орқасида ёширинур эрди. Хитоб келдики: “Эй Одам, мандин қочурмисан?”. Одам айди: “Эй илоҳим, сандин нечук қочойин ва қаён борайин. Аммо сандин ҳама ато ва эҳсон манга етуб турур, тақи гуноҳга юз қўйганимдин уёлурман ва агар гуноҳимни афв қилсанг ҳам шарманда-шармисорлигим боқий турғай”.

Мисраъ:

Агар ёзуқни афв этса, тақи шармандалик боқий.

Ва яна бириси ҳаёи карам, яъни карим шарм тутқайки, даргоҳидин сойилни маҳрум юбармағай ва ҳадисда келибдурки, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ҳаёу карам сифатига мавсуф эрур, вақтеки, бандаларидин бири даргоҳида ҳожат тилаб қўл кўтариб турса, анинг

кўлини фазли ва раҳмати бирла тўлдирмай, холи қайтармоғидин шарм тутар. Балки, орзуси кафига муроди нақдин қуяр¹.

Байт:

Бу улуғ даргоҳиға қўйсанг бошинг, ҳожат қилуб,
Мумкин эрмас ёнмоғинг, топмай тилак маҳрум ўлуб.

Карамнинг ниҳояти будирки, сойилни қошидин шармсору мунфаил ёндурмагай². Чунончи, подшоҳи Бағдод Маъмун халифа замонида бир аъроби бор эрдик, сахро заминида ўсуб умри анда ўтуб эрди ва ичгани ачиқ ва шўр сув эрдик, ҳаргиз тотлиқ сув, мева тотган ва кўрган эмас эрди.

Байт:

Қушким, зулол сувидин ул беҳабар эрур,
Ачиғ сув ичмаги бирла умрини ўткарур.

Вақтеки, аъробий қабиласида қаҳатлиқ бўлди эрса, овқат истаб ўз масканидин ташқари чиқди ва бу сахро заминидин нари ўтти. Бир ерга еттики, туфроқи пок ва зироатга муносиб эрди. Ул ерда бир чуқур кўрдик, ямғур суви анда жамъ бўлубдир, ел тегиб анинг хас ва хошокин артиб лабига чиқариб турур. Аъробий кўзига бу сув ажойиб соф ва бениҳоят латофатлиқ кўринди. Чунки ҳаргиз мундоқ сув ер юзида йўқ эрди. Таажжубга қолди ва дарҳол ул сув олдиға борди, пора сувни ичти. Тамоқиға бисёр ширин ва лазиз тотиди ва ўзиға айдик, Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг беҳиштда андоқ тотлиқ суви борки, ҳаргиз таъми тағайюр топмас, деб эшитиб эрдим. Чунончи, Қуръонда келибдурки: “Фйҳа анҳарун мим ма’ин ғайри асин”³, яъни жаннатда ариқлар борким, сувининг бўйи йўқ эрур, демак бўлур. Агар гумонимни ғалат қилмасам, андоғдурким, Ҳақ азда ва жалла манинг фақиру муҳтожлиғимға раҳм қилиб гурисналик ва бечоралиғимнинг ижорасиға бу сувни беҳиштдин манга юборди бўлғай. Ҳоло маслаҳат будурки, ушбу сувдин бир андақ сув олиб халифайи вақт Бағдод подшоҳиға олиб борай ва бу улуғ тухфамнинг баробарида манга бисёр эҳсон қилғай ва ману аҳли аёлим ул инъом баракоти бирла қаҳат балосидин қутулғаймиз.

Бир мешки бор эрди. Анга сув олди ва Бағдод йўлиға кириб халифа хизматиға мутаважжих бўлди ва чун юруб бир масофат йўл қолиб эрдик, халифанинг дабдаба ва кавкабаси осорини йироқдин

¹ Бу сўзни “қўяр” шаклида ўқиш ҳам тўғри. Бизга маънони кучайтирган “қуяр” шакли маъкул.

² Бу ўринда “ёнмоқ”нинг “қайтмоқ” маъноси.

³ “Тақволи зотлар учун ваъда қилинган жаннатнинг мисоли: Унда айнимас сувдан иборат дарёлар ҳам...”. (“Муҳаммад” сураси, 15-оят)

кўрди. Билдики, халифа шикорга чиқибдур. Дарҳол қошига борди ва дуогўйлукка оғиз очти. Маъмун аъробийга мутаважжих бўлуб сўрдики: “Эй аъробий, қайдин келурсан?”. Айтиди: “Фалон бодияким, анинг халқи қаҳат балоси бирла дармондадурлар”¹. Ва яна халифа айтиди: “Қаён борурсан?”. Айтиди: “Санинг даргоҳингга келибдурман ва куруқ келганим йўқ, балки улуғ тухфа олиб келибтурурман, ҳеч кишини орзуси кўли анинг висол домига етган эмас ва ҳеч махлуқнинг кўзига анинг жамолин мушоҳада қилмоқ муяссар бўлган эрмас”. Халифа таажжубда қолди, айтидики: “Олиб кел на келтурдунг, кўрайин?”. Аъроби мешкни халифа қошига олиб келди ва айтидики: “Хазā mā’у-л-жаннати”². Бу оламда уни ҳеч киши ичган эрмас, балки кўрган ҳам эрмас”.

Байт:

Сув демангким, ул эрур шоҳи шакарнинг шираси,
Жонга роҳат бергувчи ҳайвон суви ҳамшираси.

Маъмун халифа жиловдориға буюрдики, то бир қадах сувидин олиб берди, кўрдики ранги бузулуб, мешкнинг таъсиридин бадбўй ва бемаза бўлубдур. Халифа андин бир зарра тотиб фаросат бирла аъробининг ҳолидин мутталаъ бўлди. Аммо карамнинг шарми рухсат бермадики, анинг иши юзидин парда олиб ҳолин ошкора қилғай ва яна айтидики: “Эй аъробий, рост айттингки, бу ажойиб латофатлик сув, ғаройиб ширин-шарбат экан, муни ҳар кишига бериб бўлмас, ўзимга сақлаб бер”, деб буюрдики, “бу қадахдин қолган сувни менинг хос матҳаримға қуюнглар”. Қуйдилар ва мешқдаги сувни ҳам олиб бир пинҳон ерга ташладилар ва халифа: “Ул сувни яхши сақлангизлар”, деб таъкид қилди. Андин сўнгра аъроби сори боқти, айтиди: “Ё аҳлул араб, манга яхши табаррук ва хўб тухфа олиб келибсан. На сабабдин келдинг ва ҳожатинг на эрур?”. Аъроби айтиди: “Эй муслимлар халифаси, қабилам халқи қаҳат ва гурисналикдин ҳалокат яқин етти ва аҳли байтим хароб бўлди, бу бенаволикимдин келибдурман”. Халифа буюрдики, то минг динор бердилар ва айтиди: “Эй аъробий, бу олтуларни олиб шундин ёнғил”. Ўз хосларидин бири айтидики: “Эй халифа, ҳикмат на эрурки, ул сувдин ҳеч кимга тотурмадинг ва аъробини нари ўткармадинг, мундин ёндурдунг”. Маъмун айтиди: “Ул сув бисёр нохуш ва бадбўй экан, аммо ўзи ичиб парвариш топқан сувига боқиб, ани беҳишт суви хаёл қилибдур. Агар бирингизларга ул

¹ Дармонда сўзини дармон+да эмас, форсий дармонда – “қолган, қолиб кетган” деб тушунинг.

² Мана бу – жаннат суви!

сувдин берсам эрди, бу иш корубариға етмай, аьробини маломат қилур эрдингизлар ва ул бечора бу ишдин шармсор бўлур эрди. Мабодо илгари борса, бу ердин қайтармасам, дарёни кўриб ул покиза хуштаъм сувдин ичса, мундоқ бемаза ва бадбўй сувни манинг олдимға олиб келганидин беҳад хижил бўлур эрди. Мен шарм туттимки, ҳар муҳтоже менинг қошимға келгай ва васила бирла менинг карамимдин умид қилгай, хижолат ғубори анинг аҳволи сафҳасиға ўлтуруб ёнғай”.

Байт:

Сахийлар шарм тутарларки, мабодо сойил,
Даргоҳи соридин анинг хижил бўлуб ёнғай.

Ва яна бир қисми ҳаёи адабдир, яъни бовужуд қиладурған амали шариатда ва ё ақл расмида раво бўлса ҳам, адаб ҳаёси анга машғул бўлмоққа монё бўлур. Чунончи, Нўширвон наргис гули турган уйида ҳаргиз хотунлари ва канизаклари бирла мубошарат қилмас эрди ва айтур эрдик, наргис қараб турган кўзга ўхшар, андин ибo қилурман. Аммо бу сувратки, Нўширвондин воқеъ бўлуб эрди дарҳақиқат, ҳаё эрмас. На учунки, ҳаё иймондин пайдо бўлур ва ул оташпараст эрди. Балки, бу иш адаб сувратидурки, ани риоя қилибдур ва чун бу қисм воқеалар ислом подшоҳларидин содир бўлса, ани ҳаёи адаб, дерлар.

Қитъа:

Кўнгулким, ҳаё васфидин тўлғуси,
Худо нури оинаси бўлғуси.
Агар кўз уётса дур ул хўб эмас,
Хирад балки ул кўзни кўздур демас.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ ПОКИЗАЛИК БАЁНИДА

Мурод покизаликдин буки, жумла ҳаром нарсалардин, хусусан, ҳаром шаҳватдин қочгай ва бу сифат улуғ яхши хўйлардандир. Бузруклар айтибдурларки, одамнинг икки нисбати бор фаришталарғаки, ул сабабдин илму амалга мойил бўлур ва яна нисбати бор чорпой ҳайвонғаки, анинг бирла емакка ва жимоъ қилмоққа харис бўлур. Ақлнинг шарти будурки, то имкон борича фаришталик нисбатиға қувват бергай ва ҳайвонот нисбатиға майл қилмағай.

Байт:

Ҳам малакдин баҳраварсан, ҳам баҳойим соридин,
Ўт баҳойим лаззатидин, то малакдин ўтгайсан.

Ҳар вақтеки, одамларда емак ҳирси ғолиб зиёдаланса ҳам ҳол будур. Аммо мўъминға керакки, шаҳват ғалаба қилғанда нафс жиловини тортиб, ҳиммат этагини ҳаром чиркинятидин пок тутгай ва бу ишга шарият амридин ташқари қадам қўймағай, ношоиста амаллардин кўзин юмғай. Хайр ва салоҳ, саодат ва фалоҳ эшиги анинг юзига очилғай ва чун подшоҳ покизалик бирла ўзин ораста қилса, албатта зулм ва фисқу фужур мамлакатдин ариб, соф бўлур. Ҳеч кишининг аёлу фарзандига бўҳтон ва бадном етмас.

Қитъа:

Поклик андаким илм кўтарур,
Дину дунё ишиға зеб берур.
Нафс анинг бирла хору зор бўлур,
Рух мақбули кирдикор бўлур.

Аллоҳга ҳамд ва миннатдорчиликлар бўлсунки, бу шоҳзодаи олиймиқдор, яъни шоҳ Абулмуҳсини некукорки, Ҳақ таоло бахту давлати бирла баҳраманд қилғай, ҳамиша авзоъи сафҳаси покизалик рақами бирла музайян ва аҳволи ойинаси порсолик сайқали бирла равшан.

Байт:

Жамоли хўб камол ила покдомонлик,
Икки жаҳонда ҳама поклик анинг биладур.

ЎНИНЧИ БОБ АДАБ БАЁНИДА

Адабнинг маъноси ёмон сўздин ва забун ишдин нафсни тиймоқ, ҳам ўзининг, ҳам кишининг иззатин сақлаб, обрўйин тўкмаслик бўлур. Ва адабнинг ҳақиқий[си] ҳазрат Рисолатпаноҳ саллолоҳу алайҳи васалламни ҳамиша ишларда табиатин қилмоқдурки ва ҳар ким, анинг табиати улуғ адабдир, ҳар ким табиатин тутса, адабини камолга еткурмиш бўлғай. На учунки, “Аддабанӣ роббӣ фа-аҳсана та’дӣбӣ”¹ мактабхонасида ҳеч киши анингдек адаб ўрганиб ношоиста авсофдин пок бўлган эрмас. Яъни адаб ўргатти менга парвардигорим, бас, хўброқдир менинг адаб ўрганганим ўзгалардин, демак бўлур.

Қитъа:

Ул муводибдин адаб ўрганким,
Адаб ўргатти анга ҳазрати Ҳақ.
Сабоқ олғил сан ул кишидинким,
Кибриё лавҳидин ул олди сабоқ.

Адаб ҳар кишидин яхши кўринур, хусусан, кишваркушой подшоҳлар ва жаҳонорой шаҳаншоҳлардин хўброқким, агар адаб риоясин лозим тутсалар, раъоё ҳам улар табиати бирла адаб йўлидин чиқмаслар. Бас, мулк иши низом топар ва халойиқ маишатининг асбоби муҳайё бўлур.

Маснавий:

Истали Ҳақдин адаб тавфиқини,
Беадаб топмади анинг фазлини.
Бас, адабдин нур топти бу фалак,
Ҳам адабдин пок бўлдилар малак².

Ва акобирлар айтибдурларки, ҳама сармоялар хўброқи ва жамиъ пироялар маҳбуброғи одамга, батахсис подшоҳи оламга адабдур. Хабарда келубдурки, Миср подшоҳи Рум султони бирла адоват сиёқин бузуб, ошнолик тарҳин тузди ва қизини анинг ўғлига никоҳ риштасиға боғлади. Ул ҳам ожизасини унинг ўғли ақдига киргузди ва бу ошнолик

¹ “Парвардигорим менга адаб ўргатди, бас, менинг ўрганган адабим бошқаларнинг адабидин яхшироқдир”

² Бу байтлар Мавлоно Жалололдин Румийнинг “Маснавийи маънавий”сидаги

Аз худо жўйим тавфиқи адаб,
Беадаб маҳрум гашт аз лутфи Раб...
Аз адаб пурнур гаштааст ин фалак,
В-аз адаб маъсуму пок омад малак –

байтлари таржимасидир. (А.Ў.)

жиҳатидин элчи ва нома бот-бот, дафъа-дафъа икки тарафдин келиб ва бориб турди. Бу икки соҳиби давлат бир-бири бирла муттафик бўлганидин икки мамлакат улфат топиб, ораста бўлдилар. Бу икки шоҳ ҳар қуллий ва жузвий ишларида бир-бирига хабар еткурдилар, ҳеч муҳимга маслаҳатсиз ва тадбирсиз шуруъ қилмас эрдилар. Бир куни эрдиким, Миср подшоҳи Рум шаҳаншоҳига паём йибордики, ўғлонларимиз тириклигимизнинг зубдаси ва умримизнинг умдасидурлар. Биз вафот бўлгондин кейин ному нишонамиз уларнинг ҳаётининг бўлак нимарса бирла боқий қолмас.

Байт:

Тирикдур диёрида ҳар кимки ул,
Қўюб кетди ўрнида яхши ўғул.

Бас, уларнинг бизлардин кейин фароғ ва хушаҳвол бўлмоқларининг ғамини емак керак ва жамиятлари асбобининг фикрида бўлмоқ керак. Мен ўғлим учун бисёр нафис матоълар ва бешумор яхши отлар, тевалар ва ўзга мавошийлар, бурдалар ва кўшқу иморатлар, мулклар захира қилдим. Ва сиз раъи жаҳоноройингиз бирла ўғлингиз маишати учун нечук тадбир қилиб ва нелар муҳайё қилдингиз? Чун бу пайғом Рум маликининг самъига етди эрса, табассум қилди ва айдик: “Мол бевафо ёр ва бебақо дилдор эрур. Анинг ҳисобин қилмоқ керак ва бутун дунё бевафони матоъларга фирифта бўлғулик эрмас. Мен адаб ҳулласи бирла ораста қилдим ва яхши сифот, одобларни анинг учун захира қўйдум. Молга завол етар, аммо адаб тағайюр ва табдил топмас”. Ва бу хабар Миср подшоҳига етди эрса, айдик: “Бу сўзни рост айтибдурки: “Ал-адабу хайрун мин аз-заҳаб”¹, яъни адаб яхшироқдир олтундан, демак бўлур ва ҳам бу маънида айтибдурларки,

Маснавий:

Адаб ганжиға етмас ганжи Қорун,
Бўлолмас ҳам тенги мулки Фаридун.
Эмас манзур хуш аҳлиға моли,
Нечукким, молнинг бордур заволи.
Улар матлуби бўлмиш илму одоб,
Ки топмишлар адабдин яхши алқоб.

¹ Адаб олтиндан яхшироқдир. Алишер Навоий: “Ғар йўқтур адаб, не сул олтун унидин, Элнинг адаби хушроқ эрур олтунидин”. (“Назм ул-жавоҳир”дан)

ЎН БИРИНЧИ БОБ БАЛАНДҲИММАТЛИК БАЁНИДА

Хабарда келубдурки, “Инналлаҳа йуҳиббу ма‘али-л-умӯр”¹, яъни, албатта Худойи таоло дўст тутар баландҳиммат кишиларни ва қабул назарига мушарраф қилур улуғ яхши амалларни, демак бўлур. Ва улуғ саодатмандлик баландҳимматлик бирла йўлдош эрурларки, бир-бирларидан жудолик маҳол эрур.

Қитъа:

Мурғи ҳиммат қанот очиб учса,
Шарафи давлат ошиён бўлмиш.
Бўлса чавгон агар улуғ ҳиммат,
Камтарин гўй осмон бўлмиш.

Подшоҳларга баландҳимматлик манфаатлик корубор ва вафодорлик мададкор эрур. Ва ҳар кишининг ҳиммати бисёрдур иззу шавкатда ўзларидин пешқадам ва олий миқдордур.

Байт:

Худо қошида халқ ичра олийҳиммат бўл,
Ки ҳимматингга бақо эътибор топқайсан.

Яъқуб Лайсга жавонлик вақтида ўз қабиласидаги бир пирзан айдик: “Эй, Яъқуб, санинг ҳолингга раҳм қилурман, на учунким, санга шаҳват ҳирси ғалаба қилғуси вақтдур. Санинг бу ташналиғингга ором берур кишинг йўқ. Жобдуқ рост қилғилки, санга бир улуғ ердин муносиб хотун топиб берайин”. Яъқуб айдик: “Аруски, манинг хоҳишимга келибдур, они олурға жобдуғим етар эрур”. Пирзан айдик: “Манга кўрсатгилки, жобдуғинг на нимарсадур ва нишон бергилки, писандингга келган на кишидур”. Яъқуб уйига кириб бир шамшир олиб чиқти ва айдик: “Ман Маширик ва Мағриб арусларидин ҳамасин олғумдир ва уларга жобдуғим ушбу тийғи обдор ва шамшир жавшангузордир”.

Байт:

Яхши бахтни асло хушламас киши йўқдур,
Мамлакат арусининг маҳри тийғ ила ўқдур.

Ва тақи бу маънода айтибдурларки, кишиким, ҳазрат Искандар кишваркушойлик замонида ирода қилдик, жаҳонгирлик илмин Рум сарҳадидан Араб ва Ажам қасдиға кўтаргай ва олам баҳру барин мусаххар қилмоқ учун ҳумоюн рикобга ҳаракат бергай. Аммо бу ҳолда бисёр андиша ва маломат изҳор қилди. Арасту ҳакимки, вазири эрди,

¹ “Албатта, Аллоҳ таоло олийҳиммат кишиларни яхши кўради”

ул ҳазратнинг фикрати аломати ва ҳайрати нишонасини аҳволи чеҳрасини аҳволи рухсоридин зоҳир кўрди эрса, айди: “Эй, шоҳи жаҳонпаноҳ, давлат асбоби муҳайё ва тайёр, ходим ва аъёнлар баландлик мақомида фармонбар, хазина пур, мамлакат маъмур, бахт пойдорлик сифати бирла ораста. Давлат ниҳоли барқарорлик шарафи бирла пироста, саодат ва иқбол мувофиқат камарин боғлаб даргоҳинг ичра турушлук, азимат ва жалол хизмат учун остонанг атрофида ўлтурушлук. Бас, мунаввар замирингни андуҳнок ва равшан хотирингни ғамнок тутмоғингга сабаб надур?”. Искандар жавоб бердики: “Тааммул қиладурманки, жаҳон арсаси бас, муҳаққар, бу етти иқлим сахни бисёр мухтасар. Шарм тутарманки, мундоқ сахл мулк учун отланғайман ва андак сармоя тасарруфига таважжух қилғайман”.

Қитъа:

Киройи қилмағайким, бу жаҳоннинг етти иқлимин,
Мусаххар айлағайман деб ўзум от узра олғайман,
Бу оламдек агар юз минг жаҳон бор ўлса камдурким,
Ани қасди учун ногаҳ қадам йўл ичра солғайман.

Арасту айдики: “Мақбул айтурсан, бу мухтасар жаҳоннинг ҳукумати сенинг ҳимматинг баландлигига лойиқ эрмас ва бу мухтасар мулкни раёсати сенинг салтанатинг муносабатига келолмас. Бас, абад мамлакати арсасини мунга қўшгил, то бу янглиғ тийғ зарби бирла фоний жаҳон иқлимини забтнинг қайдига олсанг, оламорой адлинг баракатидан боқий оқибат мулки ҳам истиҳқоқинг қабзаси ичра келур. Дунё кишвари камлигининг тадориги уқбойи дорулмулук зиёдалиги бирла бўлур ва бу оз ул кўп бирла равнақ топар”.

Маснавий:

Мулки уқбо истаким, хуррам дурур,
Зарраси онингки юз олам дурур.
Жаҳд қилғил, то бу олам ичра сен,
Охират мулкин қўлунгга олғасен.

Искандар бу сўз бирла тасалли топти ва ҳақимга офарин қилди. Ва бугун ҳар комилнинг ақл шаҳбози Искандар саноси ҳавосида бу жиҳатдин парвоз қилурки, давлати ҳумоси дунё устухони резасига юз ўгирмади.

Байт:

Шаҳ қўли шаҳбозисен, ҳаргиз сўнгака боқмоғил,
Ўрлабон давлат ҳавосиға баланд парвоз қил.

ЎН ИККИНЧИ БОБ ҚАСД ҚИЛМОҚ БАЁНИДА

Қасднинг маъноси ирода қилган иши узра маҳкам турмоқ бўлур. Қасд қилмоқ муродлар ва мақсудлар қофиласининг бошчиси, барча ишлар ва муҳимларнинг кифоят қилгувчисидир. Ва ҳар подшоҳга дуруст қасди мадад бермай мамлакатларни мусаххар қилмоқ инони кудрати қабзасига келмас, тамоми рағбат бирла кўшиш қилмай подшоҳлик мартабаси ва жаҳондорлик маснадига етмас.

Байт:

Қасдин айламай маҳкам, саъйин этмайин комил,
Ҳаргиз ўлмади кишининг ҳеч мақсади ҳосил.

Ва дуруст қасд будурки, киши бир иш кифоятига белин боғласа ва бир муҳим ишни биткармоқга машғул бўлса, бу кўшиш ва шуғлига сустлик, футур еткурмагай. Ва ҳукамонинг биридан сўрдиларки, подшоҳларнинг дуруст қасди қайси маҳалда хўб кўрунур. На вақтда корга борур? Айди: “Мамлакат душманларин йўқотур чоғда бағоят зебанда ва писандида эрур. Ҳар вақтки, подшоҳ “Фа-изā ‘азамта фатаваккал ‘алалләҳ”¹ таваккули бирла ҳиммат оёқин азимат рикобиға кўйса, албатта фатҳу зафар лашкари кўш от бирла анинг истиқболиға юзланурлар, яъни ҳар вақтки, ишнинг кифоятга дуруст қасд қилурсан, бас, таваккул қилғил, Ҳақ азза ва жалла, демак бўлур. На учунким, комил қасд душманга ғолиб бўлиб, нусрат топмоқнинг нишонидур”.

Байт:

Кўйса султон яхши қасд айлаб узангига оёқ,
Душманидин захра кетгай, бориб илкидин инон.

Келтурубдурларки, подшоҳлардин бири лой емакни одат қилди. Табиб ва ҳукамолар ани зарарин айтиб ҳарчанд манъ қилдилар, бовар бўлмади. Аҳлуллоҳдин бир бузрук ани кўргали келди эрса, бағоят наҳиб ва хароб, қизил рухсорин заъфарон ва қувватлик танин заифу нотавон кўриб, ҳолин сўрди. Султон айди: “Неча вақтдирки, бу номарғуб иш манга одат бўлубдир. Они ташларга иложим йўқ, лой емак ҳайрат оёғим лой ичра турушлик ва ювунарда одатимдин ҳасрат кўлум сийнам узра урушлик”. Дарвеш айди: “Ўзингга зарар қилишни билиб туруб на учун ерсан?”. Султон айди: “Бу одатни тарк айларга ҳарчанд қасд қилурман, аммо ўзимга бас келолмасман”. Дарвеш айди: “Подшоҳларга хос ҳақиқий қасд сенда йўқ экан. Подшоҳлар ўз

¹ “Бирор ишга азму қарор қилсангиз, Аллоҳга таваккул қилинг! Аллоҳ таваккул қилувчиларни севар”. (“Оли Имрон” сураси, 159-оят)

қасдларидин ҳаргиз қайтмаслар”. Султонга бу сўз таъсир қилди ва ғайратланди, лой емагин тарк қилурға қасдини дуруст қилди. Бу дуруст қасди барака бирла ул ёмон одати ранжидин қутулди.

Назм:

Сен агар қасдинг жilовин қайтарурсан ҳар тараф,
Қилмоғил ҳаргиз тараддуд айлабон қасдингни суcт.
Топмағай ҳар ким муроди манзили сориға йўл,
Саъйини қилмай тамом, қасдини этмай дуруст.
Ҳар киши қасди рикобиға қўяр пойи талаб,
Макрамат тахтиға чиқғай ўзгалардин тез-чуст.

ЎН УЧИНЧИ БОБ ЖИДДУ ЖАҲД БАЁНИДА

Жидду жаҳднинг маъноси матлуб ҳосил қилурға кўнгул рағбатин тоза қилмоқ. Жаҳднинг маъноси иш кифоятига шиддат бирла кўшиш қилмоқ бўлур ва жидду жаҳд оламгир подшоҳлар, кишваристон шахриёрларнинг яхши сифатларидин эрур ва бу сифат ҳимматга тобедур. Кишининг ҳарчанд ҳиммати улуғроқ бўлур. Керакким, баландҳимматлик киши жидду жаҳд қилурда машаққат тортишидин кўркмағай. На учунки, эҳтимоли иккидин зиёда эмас. Агар жаҳд бирла мақсад этагин кўлига келтирса яхши, мурод агар иш кушоят топмай муваққуф қолса, оқиллар қошида узри ҳувайдо ва равшандур, анинг улуғ мақсад талабида ҳиммати баланд айлагани халойиқ кўнгуллариға зоҳиру мубайян бўлур.

Байт:

Талабда кўшиш айларман агар топсам не армондур,
Ва гар мақсуд элиға келмаса ҳам узрим осондур.

Ҳинд ҳукамоларининг масалларида мазкурдурки, мўре жаҳд камарин белига боғлади, бир тепа туфроқ бор эрдик, ани адо қилмоқлиғи бани Одамга ҳам мушкул келур эрди, андин зарра-зарра олиб бир тарафга тошур эрдик, бир қуш ўтиб борурда назари анга тушди. Кўрарки, бир заиф жонивор бағоят шавқ ва завқ бирла ул тепани адо қилмоқни қасд қилиб туфроғин яна бир тарафга тез-тез элтур. Қуш айди: “Эй мавжудотлар наҳифи ва махлуқотлар заифи, бу на ишдурки, кўлингга олибсан, на машаққатдурки, ўзингни солибсан?”. Мўр айди: “Мани ўз қавмимдин бировга хотирим тааллуқ топибдур. Ишқида висол тиладим эрса, жаҳд оёғингни бу тўда туфроқ узра тўхтатғил ва ани бир тарафга кўтариб отғил. Ҳоло бу ишга кўшиш қилибдурман, манинг қасдим будурки, бу шартга машғул қилиб ва бу аҳднинг уддасидин чиққайман”. Қуш айди: “Бу гумонки, қилган орзунг қадрига чоғлиқ эрмас ва бу камонни қўлга олибсан, қўлнинг қуввати анга баробар келмас”. Мўр айди: “Бу ишки, анинг қасдиға қадам урубман ва жидду жаҳд мақомида маҳкам турубман. Агар тамомига еткуролсам, яхши, мақсадимга етарман, агар еткуролмасам маъзур тутсалар керак”.

Байт:

Ман бўлурман саъй йўли ичра так,
Йўқтур иш инсонға кўшишдин бўлак.
Гар муродим илким ичра етгувси,

Ғам била андух мендин кетгувси.
Бўлмаса жиддимдин ар мақсад тамом,
Анда мен маъзур бўлғум вассалом.

Мусанниф раҳматуллоҳи алайҳи аввалги байтни мундоқ келтурубдурлар.

Байт:

Тариқи саъй майи ором бажо,
Лайса-л-инсону илло саъй мо.

“Мо” калимаси мунда мусаддирия бўлғай, валлоҳу аълам. Подшоҳ Фаридун ул замондаки, саломатлик тахти узра оромида, давлат насими саодат боғида ва шодмонлик шамолига маронлиги соридин вазира эрди, ирода қилдики, ўзгаларнинг тасарруфидаги баъзи мамлакатларни ҳам мусаххар қилиб фармони ичра олғай.

Байт:

Агарчи мамлакатим басдурур, вале бу жаҳон,
Ва зарби тийғ ишим ҳимматим улуғлигидур.

Бу қасдини давлат аркони умаролари бирла кенгаш қилди эрса, жамъ айдилар: “Эй малик, Худойи таоло санга мулклар берибдур. Ораста ва хазиналар ато қилибдурким, ҳама дилхаста ҳеч эҳтиёж ва зарурат йўқдир. Фитна ғуборин барпо қилмагинг ва ташвиш ўтин ёндурмагинг хўб кўринмас”. Яна дедилар: “Ончаким, кўлингда бордир, қаноат қилиб андин нафъ кўтарғил ва бу мухотира иш фикрини кўнглингдин чиқарғил”.

Байт:

Фароғат айлау ишрат қилурға кўшиш қил,
Туганмагай бу жаҳон ичра орзу ҳаргиз.

Фаридун айди: “Қаноат қилмоқ, бошни алафга эгмоқ ва кўзни ганжда ўлтурмоқ ишидин қолмоқ пирзаннинг шевасидур. Фурсат вақтеки, барқдек ўтуб борур, ани ғанимат билмагин пеша қилмоқ ва кетадурған умр мазраъсидин чобуқлук билан ҳусил олмоқни андиша қилмоқ керак”.

Байт:

Подшоҳлик камарин боғламагай,
Бўлса киши ишидин пайравлик.
Қайғуси ўзни машаққат ичра,
Кишини ҳимматидур сарварлик.

Келтурубдурларки, подшоҳи ўғлини жангга буюриб эрди. Андин хабар келтурубдурларки, маликзода таносолик пеша қилиб гоҳ-гоҳ

жомани эгнидин соладур ва қомати ҳамиясин бир кечада икки ерга тикиб ором оладур. Отаси нома юбардики: “Эй ўғлум, Ҳақ таоло иззату ҳурматни яратти эрса, қулфат ва машаққатни анга йўлдош қилди. Меҳнат ва мазаллатни халқ қилди эрса, ором ва истироҳатни анга ёндош қилди. Иззатни подшоҳларга берди ва мазаллатни раёёга. Бас, иззату мамлакат подшоҳ вазифаси эрур. Амин ва истироҳат раият насибаси, бу икки бахшиш ҳар кишига бўлмас. Ночор подшоҳ керакки, осойиш бирла видоъ қилғай ва роҳатни раиятга бериб, маишат пешасин олғай. Агар мундоқ қилмай истироҳат йўлин тутар бўлса, иззату мамлакатдин юз ўгирмак керак”.

Байт:

Санга етгувси шоҳлик лаззати,
Яна ўзга роҳатни истама.
Шаҳаншоҳлик санда собит туруб,
Тақи ўзга пирояни кўзлама.

Яъқуб Лайс аввалғи ҳолинда бисёр ҳалокат ишларга қадам кўяр эрди ва беҳад хатарнок коруборларни ўзига лозим тутар эрди. Нафси осойишидин йироқ бўлуб, машаққатлар тортишидин ором тутмиш эрди. Анга айдилар: “Сан мисгар кишисан, ўзунга мунча жафони олмоқинг ва нафсингни ҳалокат гирдобига солмоғингга боис надур?”. Яъқуб Лайс айдикки: “Анда шерик кўбдур, анга кўл қўйгайман ва мани жидду жаҳдим ўзимни мартабага еткурмакдаки, абнойи жинсимдин ҳеч киши манга ул мартабада шерик бўлмағай”. Халойиқ айдиларки: “Ҳолингга муносиб ишга мутаважжих бўлғил. Бу пешаки, сен қилурсан, бағоят мушкул, вале ниҳоят душвордур”. Яъқуб Лайс айдикки: “Билурманки, омонат жонни бир кун бергумдир ва фавт юкини кўтаргумдир. Андоқ эрса, паст ишда талаф бўлганимдин баланд коруборлар узра ўлганим яхшироқ эрур”. Алҳақ, Яъқуб Лайс жидду жаҳди баракати бирла фақир мартабасидин салтанат тахтига етти, жаҳонгирлик ва кишваркушойлик сифатин олиб оламдан кетти.

Байт:

Иш устида жидду жаҳд ила бўл,
Кўшиш этагидин олмағил кўл.
Гарчи йироқ ўлса иш биликдин,
Жудо этса қутулмағай иликдин.

Чунончи, жидду жаҳд бирла ақлга келмас улуғлик иморатлари бунёдга келгай. Мунинг зиддиким, сустлик ва касолатликдир, давлат биносига вайронлик етар. Тоҳир авлодларининг биридин сўрадиларки: “Подшоҳлигингиз завол топмоғига сабаб надур?” Жавоб бердики:

“Кечалар шароб ичганимиз ва саҳар вақтларида ғафлат бирла уйқуда бўлганимиз, яъни жоҳиллигимиздин мулк ишига парво қилмай нафсимизни ғафлат йўлига бошладик ва сустлигимиздин шавкат ва салтанат расмини кўлдин тошладик. Ночор ихтиёримиз кемаси вайронлик гирдобига тушди ва умидимиз заврақи мурод соҳилига етмай, ҳирмон мавжига тўқушди”.

Байт:

Давлат биносини ул киши хароб айлар,
Кечалар ичиб майни, субҳ етса хоб айлар.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ СОБИТҚАДАМЛИК БАЁНИДА

Мурод собитқадамликдин буким, муҳим кифояти узра қўймоқ ва ул ишни итмомига етмагунча андин қадам кўтармаслик ва маккора душманларни йўқотмоққа мудавومات қилмоқдур. Дарҳақиқат, собитқадамлик юмну баракати наҳлининг самараси нажот ҳамда хуррамлик фойдасининг натижасидур. Ҳар махлуқки, қадамин сабаб ичра солур, андин бисёр ҳусул ва манфаатлар олур. Подшоҳнинг раият ва фармонбардорларга нафъи еткурмакидин, саркашлар ва бадкирдорларни мамлакатдин сурмакдин, собитқадамлиги хосу омм аро ошкора бўлмаса, хидам ва ҳашам итоат хатига бош қўймаслар. Ёғийлар ва фасадкорлар, золимлар подшоҳ ҳақида исён кўтариб зулм ва фасод бунёд айламакларидин ибo қилмаслар. Бас, собитқадам бўлмоқлик подшоҳлар шеваси ва ёримандасидур. То андин истимдод тиламак керак.

Байт:

Сабот гавҳаридин бошким, кийибдур тож,
Саботсиз фалак узра бўлур анга меърож.

Ҳукамолардин бири айтибдурки: “Ҳар ким салтанатим бунёди вайронликдин эмин бўлсин деса, иш иморатини собитқадамлик узра солсун”.

Байт:

Иш биносини сабот узра сол, эмин бўл,
Ҳар иморатки тушар асл узра бўлғай маҳкам.

Собитқадам ул эрурки, беҳуда қўй, дағдағаси бирла ўз йўли ва равишидин озмаса, ҳеч шумрўй васвасаси бирла ўз тариқи ва расмидин ёзмаса, кишига сабот рафиқ бўлмай нажот тариқи юз кўргузмас. Чунончи, ҳакими илоҳий айтур.

Қитъа:

Ёнмағайсан тараддуд ила нажот,
Хўбдур жумла васфлару исбот.
Бор эса гар улуғлуқ андишанг,
Топғайсан гар саботдур пешанг.

Собитқадамликнинг тақи бир аломати булки, ҳар ишгаки қадам қўяр, они тамомига еткурмакни ўзига лозим билғай. Келтурубдурларки, қайсари Рум Нўширвондин сўрди: “Иморатеки, анга қадам қўйдингиз на ҳадга етти?”. Нўширвон айдикки: “Биткардим. Мен ҳаргиз нотамом иш қилмасман ва ҳар муҳимки, анга буюрурман,

тамомига еткарурман”. Қайсар айди: “Бале, юнон ҳукамолари мундоқ айтибдурларки,

байт:

Ҳар иморатки, эранлар каби қўйдунг анга қўл,
Жидду жаҳд ила тамом айлагилу фориғ бўл.

Яъни илмеки, кўтарурсан керакким, неку нисор қилмағайсан ва сабот сифатининг яна бир нишонаси буким, сўзики, тилга жорий бўлур. То имкон борича анинг зиддида сўзламағай. Чунончи, тарихда мазкурдурки, султон Разий Ғазин майдондин ўтуб борур эрди, кўрдики, ҳаммоле бир оғир тошни кўтариб, анинг иморатин кўпормоқ учун элтур ва ул тош кўтармагида кўп машаққат ва ранж изҳор қилур эрди. Чун султон анинг машаққатини кўрди эрса, раҳми келиб меҳрибонлик жўшга келиб айди: “Эй ҳаммол, тошни ерга қўйгил!”. Филҳол устидан ташлади. Муддати ул тош майдон ичра турар эрди ва чобуксуворлар отлари ҳар бор ул тош узра келганда рамида қилур эрдилар. Султоннинг аъёнлари унга арз қилдилар: “Фалон куни бир ҳаммол ҳумоюн ёрлиғинг бирла иморатингга тош элтур эрди, сан они кўриб шафқат қилиб ташлатиб эрдинг, ул тош тақи майдон ичра ётибдир. Бизнинг отларимиз рамида қиладир ва они шул ҳаммолдин ўзга киши кўтаролмас, буюргилки, они яна шул ҳаммол ўқ майдондин нари элтгай”. Султон айди: “Тошни қўйгил, деб тилимга жорий бўлуб эрди. Энди бу кунда кўтаргил десам мани бесаботлиғимга ҳамл қилғайларки, они еткурмангизларким, шунда турган бўлғай”. Нақл қилибдурларки, ул тош Султоннинг охир умригача ўшал майдон ичра бор эрди ва салтанат ўғлонларига қолди эрса, улар ҳам оталари риоясин тутуб, они майдондин кўтармадилар.

Қитъа:

Шоҳ сўзи сўзларнинг жавоҳиридур,
Сақламоқлик керак ани ҳама ҳол.
То ани зидди зоҳир ўлмасун деб,
Ёд тутмоқ керак ани маҳу сол.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ АДОЛАТ БАЁНИДА

Адолатнинг маъноси раият ҳақида баробарлик кўзламак бўлурки, то риё йўл топмагай. Адл аъсиёдурки, мулкка оройиш берур ва шуълаедурки, анинг нури бирла қоронғулик ёрур ва Ҳақ субҳонаҳу ва таоло бандаларини адл сифатиға буюрур. “Инналлаҳа йа’муру бил-‘адли вал-ихсāн”¹, яъни ростдурки, Худо таоло амр қилур бандаларини бир-бирлари аро адл қилмоққа ва яхшилиқ кўргузмоққа, демак бўлур. Адл улдурки, зулмрасидалар додини бериб, аҳволлариға шафқат назари бирла боқғайлар ва эҳсон улқи, ғусса тийғидин мажруҳ бўлганлар жароҳатиға роҳат марҳамин ёпғайлар.

Хабарда келтурубдурларки, бир соат адл мезон палласида зиёда келур, олтмиш ҳажжи комилдин на учунким, ҳаж натижаси ҳожилардин ўзга кишига бўлмас ва адл фойдасидин ҳама хосу омм баҳра олурлар. Дину давлат икковларининг ривож ва шавкатлари анинг баракотидин барпо бўлур. Мулку миллат асбоби анинг ямини бирла муҳайё бўлиб тузалур, адлнинг савоби ҳисоб ҳаддидин нари ва қиёси ақлдин ташқаридур. Хабарда келибдурки, подшоҳларнинг бирига бу ирода тутоштиқи, ҳаж қилиб ҳожилар рутбасиға етгай ва ҳурмат қадами бирла иззат ҳаримин тавоф этгай, сафо зиёси бирла мумтоздур ва дуо ижобати бирла сарафроз бўлғай.

Байт:

Каъбани ҳар ким сафоу сидқ бирла тавоф этар,
Икки олам ичра ул шоҳлиқ мақомиға етар.

Давлат аркони вузаролар ва мамлакат аъёни умаролар арз мувафиқиға етур, дерларки: “Эй малик, ҳаж адо қилмоқнинг шарти йўл амнияти эрур ва подшоҳлар душмани кўп бўлғусидир. Агар хайлу ҳашам бирла бормоқни қасд қилсанг, йўл йироқ. Бисёр машаққат бўлур ва агар андақ мулозим бирла мутаважжих бўлсанг, йўл хатаридин эмин бўлмассан ва дигар подшоҳ шаҳр ичра бадандаги жон янглиғ эрур. Вақтеки, давлатнинг сояси раият бошидин йироқ бўлса, алар ҳолиға оворолик ва саросималик юзланур ва хосу омм маишати жавоҳири интизом риштасидин айрилур”. Подшоҳ айди: “Бас, сафар муяссар бўлмаса, нечук қилайин ва ҳаж савобидин на равшан бирла баҳраманд бўлайин?”. Давлат аркони айдиларки: “Мамлакатингда бир дарвеш борким, аксар умрин Ҳарамин муборак мужовиратида ўтқарган.

¹ “Албатта, Аллоҳ адолатга, эзгу ишларга ва қариндошга яхшилиқ қилишга буюрар ҳамда бузғунчилик, ёвуз ишлар ва зулмдан қайтарур”. (“Наҳл” сураси, 90-оят)

Олтмиш ҳаж шароитларин бажо келтурган. Ҳоло узлат гўшасин ўзиға олиб, борур ва келур эшигин халойиқ юзиға боғлаб ўлтурубдур.

Байт:

Халқ ғавғоси малол этганидин айлади рам,
Тоғ янглиғ этак ичра олиб ўлтурди кадам.

Шоядки, бир ҳаж савоби андин сотиб олмоқни муяссар қилсанг ва анинг савоби бирла улуғ даражага етсанг”.

Чун подшоҳни ахлуллоҳға сидку ақидаси бор эрди, бу сўзни эшитмак бирла дарвеш қошига келди ва лаҳза сўз мужро бўлгандин кейин айди: “Эй бузруквор, ҳаж орзуси манинг замиримда росих ва мустаҳкам бўлубдур. Мулку миллат аркони манга монеъ бўладурлар. Эшитдимки, кўп ҳаж қилган эрмишсиз, на бўлғайким, бир ҳажингизни савобини манга сотсангиз, то сиз савобе топқойсиз ва мен савобе”. Дарвеш айди: “Мен ҳама ҳажимни савобини санга сотайин”. Шоҳ айди: “Ҳар бир ҳажингизни на баҳога берурсиз?”. Дарвеш айди: “Ҳаж ниятида босқан қадамларимнинг ҳар бирини тамом дунёга сотарман”. Шоҳ айди: “Мулке ва матоъедин манда андак бордур. Ул бир қадамингизни баҳоси бўлмас. Бас, бир ҳажни нечук сотиб олайин ва бу сулуқ бирла ҳама ҳаж баҳосини кўнгулда нечук кечурайин?”. Дарвеш айди: “Зулмрасида жумласида бир мартаба адл бирла дод берсанг ва анинг савобини менга берсанг. Олтмиш ҳажнинг ҳамасин санга берурман, балки бу савдода бисёр суд кўрган бўлғаймен”. Бас, маълум бўлдики, подшоҳни фарзлар ва суннатдин сўнгра ҳеч тоат Худойи таоло бандаларининг маслаҳатиға машғул бўлмоғидин ва адл сифати бирла зиндагонлик қилмоқидин вожиброқ нимарса эрмас. На учунки, агар адолат ҳимояти бўлмаса, шавкат ва давлат эгалари заифлардин дамор чиқарурлар ва андин сўнгра қавийҳоллар ҳам солим қолмаслар. На учунки, кичиклар ва улуғлар маишатлари бир-бирига боғлиқ. Аҳволи низом топмоғи адлдин бўлак нимарса бирла мумкин эрмас.

Қитъа:

Адл нуредурки, мулк андин мунаввар бўлғуси,
Жумлайи олам насимидин муаттар бўлғуси.
Адлни пеш айла, мискинларни ҳожатдин чиқар,
То санинг ҳам жумла мақсудинг муяссар бўлғуси.

Адлнинг фазилати ва зулмнинг касофатида ушбу нуқта кифоядурки, подшоҳни ҳамма халқ дўст тутарлар, агарчи андин манфаат кўрмасалар ҳам ва зулмни ҳама олам душман тутарлар, агарчи андин мазаррат кўрмасалар ҳам. Чунончи, бу сўз мисоли

Нўширвон ва Ҳажжож золим қиссасидур. Нўширвон оташпараст кофир эрди. Ҳажжож золим ислом заминда туғилган, тобеинлар кўрган киши эрди. Ҳар вақтки, Нўширвондин ҳикоя ўтса, адл сабабидин яхшилик бирла ёд қилурлар. Ва ҳар бориким, Ҳажжож зикр топса, зулм боисидин лаънат йиборурлар.

Назм:

Шоҳ жаҳон мулкин тутолмас, гар эмасдур додгар,
Давлати боқий топар, ҳар кимки бўлса безарар.
Мамлакат асли адолат бирла бўлмиш пойдор,
Мулк иши ҳам шоҳларға адлдин тобқай қарор.
Ҳар шоҳеким, бу жаҳонда халқ додиға етар,
Ўз мақомин жаннат ул-маъво аро обод этар.

Абдуллоҳи Тоҳир бир куни ўғлига айдик: “Аё, давлат бизнинг наслимизда қайси давргача боқий тургай?” Ўғли айдик: “Модомики, адл бисоти ва эҳсон фароши бизни айвонимизда ёйиғликдур, салтанат боқий бўлғай. Вақтеки, анга тағайюр етар, шул соат елга кетар”.

Қитъа:

То шоҳ оёки турди адолат бисотида,
Фарқи уза ҳамиша бўлур тож сарвар.
Вақтеки, шоҳ зулм енгидин чиқарди қўл,
Бўлғай давом гарданида тавки мудаббар.

Хабарда келтурубдурларки, одил подшоҳ ер юзинда Худойи таоло лутфининг соясидурким, паноҳ олур, андин ҳар зулмрасида ва ситамдида муқаррардурки, ҳар кимга офтоб тошидин ранже етса, истироҳат учун бир соя паноҳига борур, то ранжи роҳатга мубаддал бўлур. Бу янглиғ зулмрасидалар ҳам ситам офтоби ва шарорат ҳароратидин тангликка қолсалар, Худо соясики, подшоҳдур, анга илтижо келтурурлар, то зулмлар бедоди қулфатидин ул амин омон сояси баракати бирла осойишда бўлур. Аймишлар,

Қитъа:

Тангри лутфи соясидур ҳар шоҳеким, адли бор,
Балки мутлақ лутфдур ҳар кимга бўлмиш адлвор.
Халқни соянга олғил ҳолидин айлаб сўроғ,
То шарофатдин фалак фарқи уза қўйғил аёғ.

Ҳукамо айтубдурларки, адлнинг маъноси халқ аро баробарлик кўзламоқлик бўлур. Яъни бир гуруҳни яна бир гуруҳга голиб қилмағай ва ҳар тоифани ўз мартабасида тутғай. Ва подшоҳлар тавобиъ аслан тўрт гуруҳдурлар.

Аввал аҳли шамшир, чунончи, умаро ва лашкарким, улар ўтга ўхшайдурлар.

Иккинчи аҳли қалам, чунончи, китобдорлар ва вазирларким, улар ҳам ҳаво янглиғ турурлар.

Учинчи аҳли муомаладур, чунончи, савдогарлар ва ҳунармандларким, улар сув масаллик турурлар.

Тўртинчи аҳли зироат, чунончи, деҳқонларким, улар туфроқ сифатлик турурлар. Бас, вақтеки, тўрт аносирнинг бири-бирига ғолиб келса, мизожи вайрон бўлгандек ул тўрт гуруҳни ҳам бири-бирига ғалаба қилса, мулк мизожи бузилур. Олам салоҳи ва бани одам маишатини низоми узулур.

Қитъа:

Бордур ҳар кишида мартаба,
Ки бурун вақт топмиш ул таъйин.
Киши гоҳ ҳаддин ошар,
Қайғуси ўнг-сўлда фитнау кин.
Ҳар кишини ўз ерида ўлтуртуруб,
Тахтинг узра ўзунга бер таскин.

Адлни фазилати будурки, айтибдурлар одил подшоҳнинг жасадига туфроқ асар қилмас. Келтурубдурларки, Бағдод подшоҳи Маъмун халифа мажлисида бир олим ҳадис ривоят қилдилар, яъни одил подшоҳ жасадлари қабр ичра бузулмас ва бўғинлари бир-бирларидин узулмас. Маъмун айди: “Пайғамбар саллоллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадиси ростлигига ҳеч шак келтурмасман, аммо ўзим бориб Нўширвон жасадини кўргайманким, ҳақиқатан ул адл мазҳари эрур ва ҳазрат Рисолатпаноҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам анинг борасида муборак забонлари бирла айтибдурларки, алҳамдулиллоҳ мен подшоҳи одил замонида бўлдим”. Бас, Маъмун Мадойин шаҳри сари борурга мутаважжих бўлди, вақтеки, анда эрса буюрди, то Нўширвон даҳмасини очтилар, Маъмун анда кирди эрса, кўрдикки, туфроқ узра ухлагандек тоза ётубдир. Уч ангуштарин кўлига солиғлик ва ҳар бирига насиҳат битибдирлар. Аввалгисидаги будурки, “дўсту душманни комдор қилғил”. Иккинчи насиҳат будурки, “ҳар ишга ҳирадмандлар бирла кенгашмай шуруъ қилмоғил”. Учинчи насиҳати будурки, “раиятнинг риоясин ташламоғил” ва тақи бир ривоятда андоқки, бир лавҳ боши узра осиглик эрди. Ул лавҳга битибдурларки, “Ҳар киши тиларки, мулкани Худойи таоло улуғ қилғай, айтгилки, ўз вақтидаги олимларни улуғ тутмоқ, агар подшоҳ тиларки, мамлакати кўп бўлғай, айтгилки, адолатини бисёр қилсун”. Маъмун буюрди, то

ул насихатларни битиб олдилар, ётқон ерини хушбўй нимарсалар бирла муаттар қилдилар ва бошини ёптилар. Тақи нақл қилибдурларки, Маъмун халифа ул даҳмаи Нўширвон ичра кирганда хосларидин бириси сўзламакка рухсат топти, айдики: “Адолат хосияти бор эрканки, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло кофирнинг баданини гўр ичра туфроқ зараридин соқлабдур. Агар подшоҳ одил, ислом саодатин топган бўлса, ани дўзах ўти зараридин йироқ тутса, не ажаб”. Бу сўз Маъмун табъига кўп хуш ўлтурди. Буюрдики, то ани ҳам ул васиятлар каторида айттилар.

Қитъа:

Қилғуси адл сани олам аро неку ном,
Дағи ақибиди неку бахту саодат фаржом.
Ғурур шавкат биладунёда сарафроз айлар,
Рўзи маҳшарда навозиш биладунмумтоз айлар.

Ва адлнинг улуғ иши буки, зулмрасидалар додға келсалар, сўзларига шафқат қулоғин тутғай ва улар ҳам муҳимлардин тузатмак сори марҳамат юзин ўгурғай. Агар додҳоҳ сўзин ўзи айтса, анга малол бўлмағай, на учунки, подшоҳ табиб масалликдур ва ситамдида бемор янглиғ оғриқ хоҳласаки, табибга тамом ҳолин аён қилғай. Табиб ул ҳолда анинг сўзин ҳамасин эшитиб ранжи ҳақиқатига мутталаъ бўлмаса, анинг муолажасига нечук ҳукм қиладур.

Хабарда келтурубдурларки, бир куни бир киши бузрукега аҳволини арз қилди. Аммо ул қулоқ солмади, яна айди, тақи илтифот қилмади. Учинчи мартаба арз қилди эрса, айди: “Не ажаб дардисар келтурдинг?”. Ул киши айди: “Сенга дардисар бўладур, деб мен қаён борайин?”. Чун бу сўзни эшитти эрса, азизга хуш келди ва ҳожатини раво қилди.

Байт:

Давлат ила бош кўтардинг, мардча қил элга лутф,
Дастрас берди Худо, афтодаларнинг иликин ол.

Подшоҳларнинг бири бир олимдин сўрдики: “Ҳар нимарсани закоти бор дерлар, салтанатни закоти не бўлғайдур?”. Олим жавоб бердики: “Подшоҳлик ва жаҳондорликнинг закоти буки, агар бир зулмрасида додҳоҳлик қилса ва ҳожатини арз айласа, анга қулоқ солғай, жавобида лутфу марҳамат бирла сўзлағай ва дуруштлик қилмағай. Заифлар, фақирлар бирла сўзлашурга ор қилмағай. Чунки кичиклар бирла сўзлашмак улуғлар сифатидур”. Ҳазрати Сулаймон пайғамбар алайҳиссалом онча улуғ подшоҳлиғи ва пайғамбарлиғи бирла заиф мўрнинг сўзига меҳрибонлик қулоғин тутиб эшитур эрди”.

Байт:

Назар солмоқ кичикларға улуғлукни зиёд айлар,
Сулаймон мунча ҳашмат бирла боқти мўр ҳолиға.

Хабарда келтурубдурларки, подшоҳи Яман дорулмулкида адл юзи бирла ораста ва аҳволи ниҳоли инсоф сифати бирла пироста эрди.

Байт:

Ситамға зиён, адлга суд эди,
Худо рози-ю халқ хушнуд эди.

Ногоҳ қуввати сомиъасига офат етиб, қулоқи эшитмас бўлди. Аркони давлатни жамъ қилиб андоқ зор йиғладики, анинг ҳолига ҳозир халойиқлар тақи йиғлаштилар ва онинг хотири тасаллиси учун тадбирлар кўргуздилар. Малик айди: “Сизлар гумон қилурсизларки, мен қулоғимнинг ҳисси зоеъ бўлганига йиғлагайман. Андоқ эрмас, чунки қулоғим эшитмаги балки ҳама хослар оқибат фавт бўлғусидур. Оқиллар мундоғ бебақо нимарсалар учун андиша қилмаслар. Мен анинг учун йиғларманки, ногоҳ зулмрасида даргоҳимга келгай, дод еткурмаги учун фарёд қилгай ва фарёдини қулоғим эшитмай, маҳрум бўлиб ёнғай ва қиёмат куни Ҳақ таоло қошида менинг бирла мувоҳаза қилгай. Аммо бу бобда бир фикр қилибдурманки, фикрим буким, мунодий қилингизлар, то додхоҳлардин ўзга киши менинг мамлакатимда қизил либос киймасунларки, ул нишона бирла зулмрасидаларни тониб додиға етгайман”.

Байт:

Зулмкаш додини пўрмаҳзунни дилшод айлағил,
Дину дунёни бу додинг бирла обод айлағил.

Ва бисёр подшоҳлар бир дод бермак бирла, бир мазлум фарёдига етмак бирла дунё ва охират нажотин топибдурлар. Чунончи, хабарда келтурубдурларки, султон Маликшоҳ Салжукий бир куни Зиндаруд канорида шикор қилур эрдик, ҳаво бисёр исиг бўлди, истироҳат учун бир марғзорға тушти. Мулозимларидин бир хос ясовул сайр қилмоқ учун кент ичра кирди, кўрдик, бир сигир ариқ яқосида ўтлаб юруб эрди. Хизматкорлариға буюрди, то они тутуб едилар ва бир пора гўшт андин кабоб қилдуруб еди. Мол эгаси бир пирзан эрдик, тўрт фарзанди бир анинг сутидин овқат қилур эрди. Чун ажуза ул ҳолдин хабар топти эрса, ўзидин кетиб беҳуш бўлди. Бир кўприк бор эрдик, султон андин ўтар эрди, тўсуб ўлтурди. Ногоҳ султон кавкабаи давлат бирла етиб келди эрса, ожиза кўпуб Маликнинг жиловини тутди ва ул ясовулки, колосини ўлтуруб эрди, манъ қилмоқ учун тозиёна урарға ҳамла қилди. Султон айди: “Кўйғил, мазлум бечора кўрунадур,

тафаххус қилолики, анга не зулм етубдур. Ва анинг доди кимнинг бедодидин эрурким, зулмрасидалар жароҳатлик ва хийразабон бўлурлар”. Ожиза арзга тилин очти ва айдики: “Эй Алпарслон ўғли, агар бу Зиндаруд кўпруги устида додимни бермасанг, Худой ҳақкиким, Сирот кўпруги узра сени инсофга келтурмай хусумат кўлимни этагингдин олмағайман. Яхши андиша қилгилки, бу икки кўпрукдин қайсини ихтиёр қилурсан?”.

Байт:

Инсоф ила додимни бугун бергилким,
Уқбода сирот устида бергунча.

Султон бу сўз ҳайбатидин пиёда бўлди ва айди: “Эй модар, мен ул кўпрук устида жавобингни берурга тақотим йўқ. Мунда айғилки, сен на кишидин ситам кўрдинг, то додингни андин олиб бергайман”. Пирзан айди: “Малик ушбу ясовулингдурки, ҳоли сенинг хузурингда манга уқубат тозиёнасин кўтарди ва мани маишатим чашмасин туфроқ бирла тўлдурди. Сутидин етимларим бирла ман заифанинг ризқин муҳайё қиладурған молимни ўлдуруб ва ани кабоб қилмоқи бирла бағримни кабоб қилди”. Малик буюрди, то ул ясовулга сиёсат қилиб, бир молига ҳалол молидин етмиш сигир олиб пирзанга бердилар. Ва неча вақтдин сўнг султон вафот топти ва тақи пирзан тирик эрди. Бир кеча тун ярмида пирзан султоннинг қабри бошига борди ва ҳожат юзини дуо қибласига келтурди ва айди: “Сенинг бу бандангки, тупроқ ичра ётур, вақтеки дармонда эрдим, манга дастгирлик қилди ва ҳам ҳоли даромда буқубдур, сен ҳам караминг бирла анинг қўлин олғил. Мен бечора эрдимки, ул махлуқлиги ажзи бирла менга раҳм қилди. Бу замон ул ҳам бечора бўлубдур. Сен холиқлигинг қуввати бирла анга тараххум қилғил”.

Ва Маликшоҳнинг тобеъларидан бири тушида кўрди, сўрдики: “Эй Малик, Худой таоло сенга не қилди?”. Жавоб бердики: “Агар пирзан дуо си дастгирлик қилмаса эрди, уқубат чангалидан халос бўлмоғим маҳол эрди”.

Назм:

Айдики, гар қабрим узра гандапир,
Бўлмаса афвимни кўюб дастгир.
Қилмас экан раҳм манга ул Илах,
Бўлур экан ғам била ҳолим табоҳ.

Ва адлнинг яна бир улуғ иши буки, дод беришда Худонинг ҳукмини арога солғай, яъни додеким, берур шариат ҳукмига мувофиқ бўлғай. Мулойимлиғи вақтида ва ё ғазаби холида Ҳақ тарафин

қўймағойки, Худо ҳукми ҳама ҳукмлардан баланд эрур. Ва ҳар кимки, Худо ҳукмига бош эгса, халойиқ анинг ҳукмига бош эгади.

Байт:

Ҳар ердаки подшоҳи сарварлар,
Ҳақ даргоҳида ҳукмига қўймишлар бош.

Нақл қилибдурларки, Маъмун халифа замонида бир киши гуноҳ қилди ва гуноҳи қўрқинчидин шаҳрдин қочти. Ул гуноҳкорнинг биродари бор эрди, ани тутуб Маъмун қошига олиб келдилар. Маъмун айди: “Сен қочған биродарингни топғил, бўлмаса сени унинг эвазига ўлтургумдир”. Ул киши айди: “Эй Малик, агар сенинг кишингни мен ўлтурур бўлсам ва сен ўлтурмагил десанг, ул мени ўлтурмакдин мамнуъ бўлурми ё йўқ?”. Маъмун айди: “Менинг ҳукмунни эшитиб сени ўлтурмакдин қўлин йиғар”. Ул киши айди: “Андоғ эрса, мен санга бир подшоҳдин ҳукм олиб келдимки, сен анинг ҳукми бирла қилурсан ва сенинг ҳукмунг анинг ҳукмига тобедур. Агар анга бовар қилсанг, мени ўлтурмағайсан”. Султон айди: “Келтурган ҳукмунг қайсидур?”. Ул киши айдикки, будур: “Аллоҳ таоло айтади: “Ва-лā тазиру вāзиратун визра ухрā”¹, яъни ҳеч киши ўзга кишининг гуноҳ юкини кўтармас, демак бўлур.

Қитъа:

Ҳар ҳукмким, қилибдур ани ҳокими Аҳад,
Чуну чаро этгали йўқдур кишига ҳад.
Ҳукмики, зоҳир айлади султони лам язал,
Йўқ ҳеч кишига захраки, то қилғай ани рад.

Келтурубдурларки, Амр ибн Лайс бир кишини ғараз сўзи бирла бандға солди. Ул кишининг бир қария онаси бор эрди, арзини битиб Амрнинг ўтар йўлида тўсуб ўлтурди. Вақтеки, Амр етти эрса, кампир арзимни дарҳол еткурайин, деб аризани шитоб бирлан очганда қоғознинг шарпасидин Амрнинг оти рамида қилди ва Амр аччиғланиб буюрдикки, то ул заифани қувладилар. Чун Амр ул ердан ўтти эрса, ожиза яна келиб йўл устида кутиб турди, то Амр ул ерга етиб келганида доғи олдиға югуруб борди, фарёд бирла дод қилди. Амр сўрдикки: “Бу не мазлумадир?”. Айдилар: “Сен бандға солған фалон кишининг онасидур”. Амр андин бисёр ғазабнок эрди, юз ўгурди, илтифот қилмади. Кампир сўрдикки: “Эй малик, менинг бегуноҳ ўғлум борасида ҳукминг не бўлди?”. Султон айди: “Буким, они юз таёк

¹ “Ҳеч бир (юк) кўтарувчи (гуноҳкор шахс) ўзга жоннинг юкини (гуноҳини) кўтармас”. (“Анъом” сураси, 164-оят)

урғайлар ва юзини қаро қилғайлар, шаҳрни айлантирғайлар ва нидо қилғайларки, ҳар киши подшоҳга осий бўлса, сазоси будур”. Кампир айди: “Бу ҳукмни сен қилурсанму?”. Султон айди: “Ори, мен қилурман”. Кампир: “Ҳар ҳукмни сен қилур эрсанг, Ҳақ таоло ҳукми қаён кетди?”. Амр бу сўзни эшитти эрса, ҳайбатидин титради ва беҳуш бўлди. Бир соатдин сўнгра хушига келиб буюрди, то ул кишини банддин чиқариб олиб келдилар. Амр кийган хилъатини тамом солиб анга кийдирди, минган отига они миндурди ва буюрди: “Муни олиб бориб бозор ва шаҳрнинг атрофидин айлантурунгизлар, нидо қилингизларки, Худой таоло ҳукм қилур, Амр ибн Лайс на киши бўлғайки, анинг хилофин хотирида кечургай”.

Байт:

Ҳоким Худоу биз ҳама маҳкуми хоксор,
Ҳукм анинг ўлғусидур, бизда на эътибор.

Ва адлнинг яна бир улуғ иши будурки, подшоҳ раият ҳақида ниятини тузук тутғай, алар яхшиликларин кўзламакка мойил бўлғай. На учунки, подшоҳ нияти ва сўзининг ҳар соҳага таъсири бисёрдур. Агар адл ниятин қилса, халойиқ аро баракат ва жамият пайдо бўлур. Агар, навзубиллаҳ, зулм хаёлин кўнглида кечурса, мамлакатидин бахту барака кетгай, раият жамияти ва маишатиға футур етар. Дину дунё салоҳи Шайх Муслиҳиддин Саъдий бу маънини назм силкига тортибдурларки, таржимаси будур.

Байт:

Бу тавр ўлғилки, қилсанг ҳар на ният,
Анингдин яхшилиқ тобқай раият.
Агар қилса ямон андиша султон,
Бўлур андин жаҳоннинг назми вайрон.

Келтурубдурларки, подшоҳ Қубод бир кун шикорда лашкаридин жудо бўлди ва ҳаво иссиқ эрди. Ташналигидин бетоқат бўлуб, ҳар тарафга боқар эрди, то бир сояе ва чашмае топғай. Ногоҳ йирокдин бир бўлак манзиллар қароси кўрунди ва отини анинг сори суруб ёвуқ борди. Кўрдикки, бир кўҳна чатри чодир бодия ичра тикилган ва қари кампир қизи бирла анинг соясида ўлтурубдир. Чун улар узра етти эрса, кампир югуриб чиқиб жиловдин тутуб, ҳамиясиға тушуруб бор топган-тутганини унинг олдиға келтурди. Қубод иштиҳоҳи борича таом еди, сув ичти ва уйқу ғалаба қилди. То лаҳза ором олиб ухлади ва чун бедор бўлди эрса, кўрдикки, кун окшом бўлубдир, кечаси анда кўнди. Кампирнинг бир соғин сигири бор эрди. Ул окшом саҳродин келди ва қизи они тутуб соғди. Сутини андоқ бисёр бердикки, Қубод

кўриб таажжубга қолди ва ўзига ўзи айдик: “Бу жамоа сигиримизга киши мутталаъ бўлмасун, деб қочиб саҳрода ўлтурубдурлар ва ҳар куни бир соғиндин мундоқ бисёр сутни манга берсалар, уларнинг молига ҳалал бўлмас. Аммо хазинамга муниг бирла манфаат етар. Бас, ният қилдимки, тахтгоҳимга борганда бу мавзеъ халқини сут бермаклари учун раият ҳукмига олғай”. Чун эрта бўлди эрса, ўшал қиз соғинни яна соғди ва сути оз чиқти. Қиз югуриб онаси қошига кирди ва айтиди: “Эй она, бугун сигирни кундагидин кўб соғдим. Аммо сути оз чиқти”. Онаси айтиди: “Ажаб йўқки, подшоҳимиз зулм ниятин қилгандир!”. Қубод бу сўзни эшитиб таажжубга қолди ва айтиди: “Недин билдинг?”. Кампир айтиди: “Бу сигир ҳар эрта бисёр сут берур эрди, бугун сути кам чиқибдур. Ҳар вақтки, подшоҳ зулм ниятин кўнглидин кечурса, Ҳақ субҳона ва таоло баракатни кўтарур”. Қубод айтиди: “Бу сўз ростдир”.

Бас, ул ниятни тамом кўнгулдин чиқариб, қизга буюрди. Қиз сигирни яна соғди эрса, кундагидек кўб сут чиқди. Қиз яна югуруб онаси қошига кирди ва подшоҳ яхши нияти хушхабарин еткурди. Бу жиҳатдин айтибдирлар, одил подшоҳ хўброқдур ёғадиган булутдин ва нур сочувчи офтобдин. Фирдавсий айтади:

Баҳорда ер узра тушган ҳар бир нам,
Шоҳлар ниятидин юз берар ҳар дам.
Подшоҳ нияти ўзгарган замон,
Ер узра намлардин қолмагай нишон.
Нола чекса агар шоҳ, бўлса одил,
Адлидин ҳаловат топади ҳар дил.

Бир куни иссиқ ҳавода Баҳромгўр бир боғ эшигига келди. Боғбон пир эрдик, Баҳром анга мулоқот бўлди ва сўрди: “Эй пир, бу боғда анор борму?”. Айтиди: “Ҳа, бор”. Баҳром айтиди: “Бир қадах анор шарбати келтурғил”. Пир боғ ичра кирди, дарҳол бир қадахни анор шарбати бирла тўлдуриб чиқти ва Баҳром кўлига берди. Чун Баҳром ичти эрса, сўрдик: “Эй пир, бу боғдин йилда не миқдор ҳосил олурсан?”. Пир айтиди: “Уч юз динор”. Баҳром айтиди: “Подшоҳ хазинасига мундин не берурсан?”. Пир айтиди: “Бизнинг подшоҳимиз дарахт ҳосилидин ҳеч нимарса олмас, аммо зироатдин ушр олур”. Баҳром ўзига андиша қилдик, мамлакатада боғ кўпдур ва ҳар боғда дарахтлар пишар, агар халойиқ боғ ҳосилидин ҳам ушр берсалар, манга кўб маблағ пайдо бўлур. Анинг зиёни раиятга андақдур ва мундин сўнгра буюрайин, то боғлар ҳосилидин ҳам хирож олсунлар. Бас, боғбонга борди, яна бир пиёла шарбат келтиришни буюрди. Хийла муддатдин кейин бир қадах

анор суви олиб чиқти. Баҳром айди: “Эй пир, аввалги навбат бординг, тез келдинг, бу навбат мани кўб мунтазир қилдинг ва не аввалгининг баробарида шарбат келтурмадинг?”. Пир бу йигит Баҳром эканин билмади, айди: “Эй йигит, бу гуноҳ мендин эрмас, балки подшоҳимиздандур, бу замон анинг нияти бузилди ва зулм андиша қилди. Бу сабабдин баракат мевадин кетти. Мен илгари навбатда бир анор бирла бу қадаҳни тўлдурдим ва бу навбат икки анордин бу миқдор оз шарбат ҳосил бўлди”.

Баҳромга бу сўз қаттиқ таъсир қилди ва ул андишасин хотиридин чиқарди ва айди: “Эй пир, яна бир марта ул шарбатдин келтурғил!”. Пир боғ ичра кирди. Тез фурсатда ул қадаҳни анор суви бирла лабо-лаб қилиб, шодмон бўлуб чиқиб, Баҳромга тутди ва айди: “Эй отлик йигит, ажаб ҳолатдурки, бу соат подшоҳимиз зулм ниятин адлга алмаштирди, дарҳол баракат асари зоҳир бўлди ва бир анордин бу қадаҳ тўлди”. Баҳром суврати ҳолин пирга баён қилди. Аввал нияти бузулган қиссасин ва сўнгра ул андишасин кўнглидин чиқарган воқеасин тамом айди, сўз ул саодатманд подшоҳдин рўзгор сафҳасида ёдгор қолди. То подшоҳлар мундин насихат эшитғайлар ва ниятин раият салоҳи сори тутғайлар.

Байт:

Ҳар подшоҳеки, ниятин рост қилур,
Тобқай Ҳақдин ҳар наки, дархост қилур.

Ҳукамо айтибдурларки, адл борча сифат, фазилатнинг хўброқи ва зулм ҳама ниятлар шумроқи эрурлар. Адл натижаси мулк боқий, мамлакат кенг ва хазина маъмур, кентлар ва шахрлар ободлиғидур. Ва зулм самараси мамлакат завол топмоғидур.

Сиёмак ўғли Ҳушанг васиятларида мазкурдурки, ўғлиға айди: “Эй фарзанд, зулм нишонларин йўқотғайсен, адлу саховат илмин ошкора қилғайсен. Зулмрасидалар, ситамдидалар оҳининг ўқидин ва даргоҳингдин маҳрум ёнган меҳнаткашлар ноласидин ҳазар қилғайсан”. Айтибдурлар,

Байт:

Оҳ урса пирзан вақти сахар,
Қилғай андин юз туман баттару баттар.

Зулм ва ситам иши оқибатда ёмонлик натижасин кўргузур. Андин андиша қилгилки, жавоб давлат заволи ва футурига сабаб эрур. Молки, ҳар нокас оёқида поймол ва ҳар хас илкида фарсудаҳолдур, анинг талабида раият бирла муноқаша қилмағилки, бешак ва бешубҳа раият паришонлиги, салтанат вайронлиғидур.

Байт:

Шоҳким олди раиятдин хирожи бешумор,
Уй тегин бузди, қилди том узасин устувор.

Ҳикмат аҳли бу бобда масал қилибдурлар, зоҳирбинлар они ҳикоят билибдурларки, бир султон давлат аркони умароларига айдики: “Одамлар ичидан энг аҳмоқроқ кишини топиб келингизлар!”. Бас, мамлакат улуғлари бу ишнинг пайига туштилар. Ҳақимлар, надимлар, зийраклар ва хуштабъларни мамлакатнинг атрофига йибордилар. Ва булар мутаважжих бўлуб, бу сифатлик киши топмоққа машғул бўлдилар. Жаҳон аро аҳмоқлар ва аблаҳлар аҳволидин огоҳ бўлмоққа жидду жаҳд қилдилар. Охири бир кишини кўрдиларки, дарахт узра чиқибдур ва ўзи шоҳ учида туруб тубини кесгали машғуллуқ қилур. Маълум эрдики, агар ул баланд шоҳ кесилиб, бу аҳмоқ андин йиқилса, билфарз минг жони бўлса ҳам бир саломат қолмагай эрди. Иттифоқ қилдиларки, халойиқ аро аҳмоқ киши бўлғай. Они олиб султон назарига келтурдилар ва онинг содир қилган ишин баён қилдилар. Султон айди: “Бундин ҳам аҳмоқроқ киши бордур!”. Аркони давлат айдиларки: “Қандоқ киши бўлғай?”. Султон айди: “Золим ҳоқимки, жавру ситам бирла раиятга озор берур. Ўз қўли бирла давлат илдизини кесмиш бўлғай. Бу иш бирла ўзини афтодаҳол ва паришон аҳвол қилмиш бўлғай”.

Маснавий:

Шоҳ дарахт илдизи бўлмиш раиятларга бор,
Ҳар дарахтиким бўлур, илдиздин ўлмиш барқарор.
Ул дарахтиким, тутубсан шоҳ устида ўрун,
Болта бирла илдизиға урмағил будур йўсун.
Чунки теша зарбидин суст ўлса ҳар бихи дарахт,
Сарнигун қилғай ани ногаҳ тегиб бир боди сахт.
Шоҳким, қилмиш раиятларга кўб зулму ситам,
Бил яқинким, тийғ ила ўз илдизин қилмиш қалам.

Хожа имом Хатиф Маданий Кафтандийнинг китобида мазкурдирки, Самарқанд вилоятида бир золим бор эрдики, халойиқ они жафосидин азоби ранжасида, ул бениҳоят тааддисидан иқоби шиканжасида эрдилар. Чун анинг зулми Ҳақ таоло даргоҳида ҳаддан ошти эрса, бир кун тахти узра ухлар эрди. Ҳаводин бир ўқ тушуб келиб сийнасиға тегди ва орқасидан бош чиқарди. Шул соат охират йўлин тутти. Чун эрта бўлди эрса, ул ўқни сийнасини чиқардилар ва кўрдиларки, ўқда бу байт битик эрди.

Байт:

Табға ва лил буға сиҳомун мустақирун,
Анфазу фил-излоъи мин жар вал-ибри.

Яъни ситам қилурсан, аммо ситамкорлар учун ўқлар муқаррардурки, тез ўтқувчирокдур аъзога игна ўтмагинин, демак бўлур. Бир улуғ шоир бу маънони қуйидагича назм қилибдур.

Байт:

Эй, қўюбсан зулм бошиға жафоу жавр ўқин,
Қил ҳазар новаклардинким, қасдингга тушмиш камин.
Гар санинг отқон ўқунг фўлоду жавшандин ўтар,
Ҳойил ўлмас оҳи пайкониға кўҳи оҳанин.

Бунга жавобан ҳаким Хоқоний шундай татаббуъ ёзган:

Заиф эл тирборони камин тутмиш хабардор ўл,
Ки ҳар ким заъфи ортуқдур, қавийдур захми пайкони.
Ҳазар қил зулмкашлар оҳидинким, қон йиғар андин,
Уйусанг бошинг узраким етишгай сел борони.

Алҳамдулиллаҳки, ҳама мақсудларини топқон ва Ҳақ таоло лутфи бирла баланд қилғон, ҳазрат шаҳзоданинг давлатиға ҳама жаҳон халқи нозида қилсалар, Марв диёрида ватан тутқон, балки жамъи Хуросон аҳли камоли шодмонлиқдин бошин кўкка еткурсалар, ўрни бордурки, адли осори ва эҳсон анвори жаҳон атрофига етушти, давлати шарофати шафқат бисоти ва марҳамат фирошини юзига ёйди. Дўст пойдор мамлакатидин хурсанд бўлуб нозиш қилурлар ва душманлар обдор тиғи ҳайбатидин гузоришиға борурлар.

Назм:

Давлату миллатга ёвар шоҳ Абулмуҳсинки ул,
Иззу шавкат бирла тикмишдур фалак узра алам.
Адлидин ер юзи тоза, файзидин хуррам замон,
Мулк ободу раият шод, элдин борди ғам.
Давлати маншури ичра котиби ҳукми азал,
Фатҳу нусрат тавқеин солмоқ учун сурди қалам.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ АФВ БАЁНИДА

Афвни маъноси қудрати етган ҳолда гуноҳкорга уқубат қилмоқни тарк айламак бўлур. Бу сифатлар Ҳақ таоло қошида ҳама сифатлардин фазилятлироқдур ва Ҳазрати пайғамбар саллоллоҳу алайҳи вассалам Макка фатҳ бўлган куни Қурайш улуғларики, алардин онҳама изо ва кулфат кўруб эрди, ҳамасин озод қилди ва айдики: “Антум ал-атқо”, яъни сизлар озодсизлар, демак бўлур ва улар кўнгулларин афв хушхабари бирла шод қилди. Яна уларга айдики: “Лā тасрйба ‘алайкум ал-йавма”¹, яъни сизларга бугун ҳеч хавф ва маломат йўқ, демак бўлур.

Қитъа:

Биз одатимизни ҳеч тарк этмасмиз,
Яхшилиқ эшигидин йироқ кетмасмиз.
Гар аҳли жаҳон бизга ёмонлиқ қилса,
Зинҳор мукофотини кўрсатмасмиз.

Ҳукамо айтибдурларки, гуноҳ ҳарчанд улуғроқдур, анинг баробарида афви сабаби ҳам зиёдроқ эрур. Келтурубдурларки, бир киши араб подшоҳларидин бирининг неча уруғ ва қариндошларин ўлтуруб, қочиб эрди. Муддате ўткандин кейин ул киши подшоҳ қошига келди. Подшоҳ айди: “Ажаб журъатлик киши экансанким, мани боримда мундоғ улуғ гуноҳ қилиб туруб, уқубатимдин кўркмай доғи қошимга келдинг”. Жавоб бердики: “Даргоҳингга кўркмай келмагимга сабаб буким, агарчи гуноҳим улуғроқдур ва лекин сенинг афвинг андин ортуқроқ эрур”. Малик бу сўзни писанд қилиб, гуноҳини афв қилди ва инъомлар берди. Хосларидин бири айди: “Эй малик, мундоқ душманни кўлга тушурдунг интиқом олмай, сўзига фирифта бўлдинг”. Малик айди: “Андоқ эрмас, тааммул қилдимки, агар интиқом олсам, нафсим шод бўлур. Агар афв қилсам, они кўнгли шод бўлуб, дунё ва охиратда яхши от кўтаргайман”.

Мисра:

Афв ичра лаззат йўқ ул интиқомда.

Маъмун халифа айтибдурки: “Агар халойиқ билсаларким, мен афв қилганимдин нечук лаззат олурлар ва мен киши гуноҳидин ўтмагимдин на ранг роҳатнок бўлурмен. Менинг даргоҳимга ҳаргиз гуноҳдин ўзга тухфа олиб келмаслар”. Искандар Арастудин сўрдики: “Фалон гуноҳкор борасида не айтурсан?”. Ҳаким айди: “Эй малик, агар гуноҳ бўлмаса афв сифатиким, ҳама фазилятдин хўброқдур, ҳеч

¹ “Сизларга бугун ҳеч қандай хавф ва маломат йўқ”. (“Юсуф” сураси, 92-оят)

кишидин зоҳир бўлмас эрди. Бас, гуноҳкор афвнинг ойинаси эрур ва гуноҳкорлар ул сифатни бу ойинада зоҳир бўлмоқига сабаб бўлур. Бас, керакки, анинг борасида бу маънони зухурга келтургайсан”.

Байт:

Гуноҳ афву карам кўзгусидур, эй шох,
Гуноҳлик элга ҳақорат кўзи била қараманг.

Искандар айди: “Афв не маҳалда яхшироқдур?”. Арасту айди: “Ул маҳалдаким, душман устидан зафар топсанг, қўлга тушурсанг ва душманни қудратинг етганда афв қилсанг, зафар топқонингни шукри эрур”. Ҳикоятда келтурубдурларки, подшоҳе хасмига зафар топти ва они асир қилиб уқубат мақомида тутдилар. Подшоҳ анга айдики: “Ўзунгни нечук кўрарсан?”. Жавоб бердики: “Худойи таоло афвни дўст тутар ва сен зафар топмоқни. Бас, ҳазрат акрам ул-акрабийн сен дўст тутадурған нимарсаки зафардур, санга берди. Афвким, Худойи таоло дўст тутар, сан ҳам они бир жорий келтурғил”. Подшоҳ бу сўзни писанд қилиб, они озод қилди. Бас, жаҳондор подшоҳларга керакким, гуноҳкордин содир бўлган ёмон ишлар баробарида мукофот кўргузмак хаёлин кўнгулларидин кўтаргайлар ва ул хижолатзадаға қудрат топқонларида шукргузорлик қилиб, афв башорати бирла навозиш қилгайларким, кишваркушой подшоҳлар ва олийрой шаҳаншоҳлар одатлари тариқи бу бўлмиш.

Байт:

Даври Одамдин бугун даврича улдур расми роҳ,
Ким улуғлардин карам бўлмиш, кичиклардин гуноҳ.

Келтурубдурларки, подшоҳ муқаррабларидин бири гуноҳ қилиб эрди. Они то уйиб ва таъзиб қилмоқ учун беркитдилар. Бир куни подшоҳ ул гуноҳкор борасида бир киши бирла кенгаш қилур эрди. Ул киши айдики: “Эй малик, агар мен сендек бўлсам эрди, анга сиёсат бирла адаб берур эрдим”. Подшоҳ айди: “Сен мендек бўлмас эрсанг, менинг ишим ҳам сенинг ишингдек бўлмағай, балки сенинг зиддингни олғайман. Онинг гуноҳин афв қилдим, на учунким, агар гуноҳ андин ёмон кўрунган эрса, афв мендин яхши кўрунур”.

Байт:

Кичиклар ёзуқи гарчи улуғдур,
Улуғлар афвидур андин улуғроқ.

Агар киши ҳақида кишидин гуноҳе содир бўлса, тааммул қилғай, билгайки, агар Худой афвиға мухтождур, ул гуноҳкордин афвини дариғ тутмағайким, Худойи таоло ҳам анга афв эшигин ёпмас.

Байт:

Агар Худойи Самад бахшишига кўз тутган,
Гуноҳкор гуноҳин карам қилиб афв эт.

Хабарда келтурубдурларки, подшоҳ бир кишини бир амалга буюруб эрди, андин нописанд иш содир бўлди. Подшоҳ они мансабидин чиқарди ва буюрдикки, боғлаб олиб келдилар. Ул бечорага итоб бирла хитоб қилди эрса, айди: “Эй шоҳ, андиша қилғилки, сени ҳам тонгла Худой таоло қошида итоб учун тутсалар керак. Сен ул вақтда не нимарсани хушларсан?”. Подшоҳ айди: “Худойи таоло гуноҳимни афв қилмоқини хушларман”. Ул бечора айди: “Бас, сен они хушларсан, мени афв қилғил, чунки Худойи таоло афви бандага боғлоғлиқдур. Банда бандани афв қилса, Худойи таоло ҳам они афв қилур”.

Байт:

Ман сани олдингда мужрим, сан Худонинг олдида,
Афв қил мандинки, сандин ҳам Худо афв айлагай.

Подшоҳга бу сўз писандида эшитилди ва гуноҳини бахшиш қилиб, тарбият бирла бурунги амалига буюрди.

Назм:

Афв қилмоқ яхшироқ хислатдур,
Афв қилғон соҳиби давлатдур.
Афв нуридин кўнгул равшан бўлур,
Бўйидин эл сийнаси гулшан бўлур.
Афвни Ҳақ дўст тутмиш, эй сани,
Дўст тут, Ҳақ дўст тутқон нарсани.

Лекин шариат худудидин ташқари иш борасида афв кўргўзмак хўб эрмас, балки ул маҳалда қаҳр ва ғазабдин ўзга иш марғуб эрмас.

Қитъа:

Ҳар гуноҳиким бўлур ҳукми шариатга хилоф,
Қилғулуқ эрмас ани афв айламак бирла маоф.
Балки ул саотда шаър ичра бу бўлмиш ҳукми Раб,
Ким сиёсатгоҳ аро урмоқ керак чўби адаб.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ ЮВОШЛИҚ БАЁНИДА

Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг бир хўйи ювошлиқдур. “Инналлāха ғафўрун ҳалїм”¹, яъни Ҳақ ва ростдурким, Аллоҳ таоло мағфират қилгувчидур, бениҳоят ювошлиқ кўргузгувчи эрур беғоят, демак бўлур. Жумла анбиё ва авлиёга бу сифатдин насиба бири будурки, анинг қуввати бирла ғазаб кучини синдирганлар. Ҳадисда келибдурки: “Эй умматлар, сизларнинг энг кучлиларингиз ул кишидурким, аччиғи келган ҳолда ўзини паст қилиб, ғазабининг захрини ютқон бўлғай ва нафси хоҳишидек иш қилмағай”.

Байт:

Деманг мардона ҳар кимники, ул пўрзўр, пўрдилдур,
Кишиким аччиғи захрин ютар, ул марди комилдур.

Ва “Инжил” китобида мазкурдурки, подшоҳларга вожиб иш буким, нафсларини ювошлиқ бирла риёзатга солғайлар ва фармон тутмоқ учун қайдларига олғайлар, то халойиқдин таъбларига муҳолиф келгулик сўз эшитсалар, ғазаблик бўлмағайлар. На учунким, Худойи таоло аларга қудрат ва тавонолик берубдур, халқни уларга зери даст ва мутеъ қилибдур. Агар ювошлиқни аччиғлари узра ғолиб тутмасалар, таҳаммуллари бирла ғазабларин босмасалар, мамлакат аҳлининг ҳар сўзи ва ҳар феъли учун қаҳр кўргазсалар, халойиқ уруғи узулур ва мулкнинг равнақи қолмас. Яна хўб айтибдурларки,

Қитъа:

Таҳаммул айламак ганжи хираддур,
Ювош эрмас кишилар деву даддур.
Ювошлиқ девни бандға олмиш,
Ғазабни, яъни зиндон ичра солмиш.

Ва ювош киши улдурки, ғазаби селоби агарчи улуғ тоғни кўзғотгудек кучли ва даҳшатли бўлса ҳам ани бартараф қилғай ва аччиқ ўти қаттиқ тошни эритиб юборгудек исик бўлса ҳам, ани ўчиради. Ювошлиқ мадад қилмай, ҳеч султоннинг ғазаб ўти таскин топмас ва таҳаммул ёрий бермай ҳеч ким раоёни ношойиста сўзидин юз ўгурмас. Бас, одил подшоҳ улдурки, ювошлиқ бирла умрига зийнат бергай ва анинг қуввати бирла оламини куйдурадурған ғазабини бунёдин кўтарғай.

Қитъа:

Ювошлиқ чу етти, ғазаб бўлди паст,

¹ “Зеро, Аллоҳ кечирувчан ва ҳалим зотдир”. (“Оли Имрон” сураси, 155-оят)

Ғазабга таҳаммул етурди шикаст.
Хирад сақфиғадур таҳаммул стун,
Енгиллар бўлурлар ҳамма сарнигун.

Сулаймон Варроқдин нақл қилибдурларки, айтмиш: “Бир куни Маъмун халифа хизматида эрдим. Ёқутдин бир нигин узукка қош кўрдумки, узунлиғи тўрт энлик ва эни бир энлик, андоқ равшан ва мусаффо эрдик, офтобдек тобиш қилур эрди. Бир заргарни чорлатиб айттики: “Ангуштарни этгил ва бу ёқут анга нигин бўлсун”. Заргар ёқутни олиб уйига борди. Баногоҳ бир куни қазоу тақдири худо бўлдики, Маъмун халифа хизматида эрдим. Ул ангуштаринни ёд қилиб буюрди, то ул заргарни ҳозир қилдилар ва чун назарим заргарга тушти эрса кўрдимки, хазон яфроғидек титрайдур. Маъмун заргардин сўрдики: “Не сабабдин изтиробда кўринурсан?”. Заргар айтиди: “Гуноҳимдин кўрқурман”. Маъмун айтиди: “Ҳар не гуноҳингдин ўтдим, то кўрқмоғинг боисини изҳор қилғил”. Заргар ул ёқут нигинни чиқорди, кўрдики тўрт пора бўлубдур. Маъмун табассум қилди ва айтиди: “Борғил, бу тўрт порани тўрт ангуштаринга нигин қилғил ва сенинг бу бобда ҳеч гуноҳинг йўқ”. Бу сувратким, Маъмунда содир бўлди, ювошлиқнинг ниҳояти ва таҳаммулнинг ғоятидур.

Қитъа:

Ювошлиқдин бу кор касбу камолинг,
Ки ҳам андин бўлур иззу жалолинг.
Ювошлиқ шодлиқ бермиш хижилға,
Бўлур чун мумиё шикаста дилға.

Нўширвон Бузуржмехрдин сўрдики: “Ювошлиқ нечукдур?” Жавоб бердики: “Яхши хўй ҳукуматнинг тузидур на учунким, араб тилида мулойимликни ҳалим айтурлар, ҳалимнинг ҳарфларин ўзгартирсалар ҳилм бўлур, яъни ювошлиқ келиб чиқади. Чунончи, ҳеч таом тузсиз маза бермас, ҳеч яхши хўй ювошлиқ мадад бермай, жамол кўргузмас”. Нўширвон айтиди: “Ювош кишининг нишонаси қайсидур?”. Бузуржмехр айтиди: “Ювош кишида уч нишона бўлур. Бири буким, аччиқ юзлук ва қаттиқ сўзлук кишилар анга дуруштлик бирла сўз айтсалар, ул они баробарида яхшилик кўргузур. Чунончи, ҳазрат Хожа Ҳофиз бу ҳақда абёти латиф ва шариф машқ қилибдурлар, таржимаси будур.

Маснавий:

Ҳилмни ғояти будурки, санга
Берсалар заҳар, сан шакар бергил.
Бўлмағил кам дарахтдинки, сани

Урсалар тош ила, самар бергил.
Қилсалар пора-пора бағрингни,
Кон янглиғ аларга зар бергил.

Иккинчи нишонаси будурки, аччиқ ўти улуғ шуъла бирла забона урғанда ва ғазабни тундбоди тоқати хирманин совурғанда тахаммул айлаб хомуш бўлур. Бу сифат хотири итминон олиб рух таскин топмоғининг далилидур ва муҳаббат йўлига қадам урган дарвешлар ғазабига бу тариқа бирла илож қилибдурлар. Учинчи нишонаси будурки, кишидин қабих иш содир бўлуб, уқубат лозими вожиб бўлган ҳолатда агарчи қудрати бор туруб, аччиғин паст қилиб, ғазабин ютар. Хабарда келтурубдурларки, бир куни вилоят гулистонининг ганжаи навшигуфтаси ва ҳидоят боғистонининг ниҳоли наврастаси волининг жигаргўшаси Хусайн ибн Али разиаллоҳу анҳу базме ораста қилиб, араб ашрофларини анда йиғиб ўлтуруб эрдиларким, ҳазрат имомнинг хизматкорларидан бири мис табақда иссиғ ош кўтариб кириб келди ва ул ошни ҳазрат имомнинг олдиға қўймоқ қасдин қилиб юрди эрса, ҳам қўли куйганидин, ваҳми мажлис ҳайбатидин изтиробға қолиб, ўзин билмай ҳазрат имомнинг бисотлариға оёғи бахш топиб, табақ қўлидин жудо бўлиб, ҳазрат шаҳзодани муборак бошларига тушти ва иссиқ ош гул янглиғ рухсоралариға куюлди эрса, то юзидин ул ходимға боқтилар. Ходим кўркунч бирла бу каломни тилиға жорий қилди: “Вал-кәзимйн ал-ғайза”¹, яъни беҳишт муттақийлар учундурким, ютқучидурлар ғазаб захрини, демак бўлур. Амирал мўъминин Хусайн эса “Вал-‘āфйна ‘анин-нās”², деб айдиларки, афв қилдим, яъни афв қилғучидурлар халойиқ ёзуқларини, демак бўлур. Ходим оят тамомин ўқудики: “Валләҳу йуҳиббу-л-муҳсинйн”³, яъни Худой таоло дўст тутар яхшилиқ кўргузгучиларни, демак бўлур. Ҳазрат имом айдиларки: “Сени ўз молимдин озод қилдим ва тақи овқатингға ҳар наким, лозим бўлур, они муҳайё қилиб бермакни ўзимға лозим билдим”.

Байт:

Бу билмиш суврат аҳли ичра одат,
Ёмонлиқ не ёмон қилмоқ мукофот.
Кишиким, пай уруб маъноға етмиш,
Ёмонлиқ ўрниға яхшилиқ этмиш.

¹ “...ғазабларини ютадиган...” (“Оли Имрон” сураси, 134-оят)

² “...одамларни (хато ва камчиликларини) афв этадиганлардир”. (“Оли Имрон” сураси, 134-оят)

³ “Аллоҳ эзгулик қилувчиларни севар”

Хабарда келтурубдурларки, ҳазрати Исо алайҳис саломдин савол қилдиларки: “Ҳама нимарсалар аро қаттиғроқ ва душворроқ қайсидур?”. Жавоб бердики: “Худойи таоло ғазабидур”. Айдиларки: “Не нимарса бирла Худой ғазабидин нажот топса бўлур?”. Айдики: “Ўз ғазабин тарк айламак бирла”. Ҳазрат Мавлоно Жалолиддин Румий “Маснавий” да бу ҳикоятга ишорат қилибдурларки, таржумаси будур.

Маснавий:

Сўрдилар Исодин: “Эй султони дин,
Недур ул душвор бўлғай барчадин?”.
Айдики, “душворроқ қаҳри Худо,
Дўзах андин биз каби кўркунчида”.
Айдилар: “Ҳақ қаҳридин недур омон”,
Айди: “Ўз қаҳрин йўқ этмак шул замон”.
Хашму ҳирсу шаҳватинг тарк айлагил,
Ким эранлар ваъз будур, муни бил.

Билмак керакки, кўб вақтда ювошлиқдан ғазаб яхшироқдур не учунким, ғазаб агар ҳирс юзидин, ё тамаъ боисидин, ё худнамолик сабабидин бўлса, бисёр қабихдур. Аммо дин илмин кўтариб ва шариатга ривож бермак учун бўлса, бениҳоят хўб ва марғуб эрур. Масалан, агар киши ўз маҳрами ҳаётига ризо бериб, ювошлиқ пеша қилиб, хирад аҳли ва шариат қавми қошида беҳад ёмон, беғоят қабих эрур, ул киши мурувват аҳли назаридин соқит бўлур. Эранлар камоли будурки, ювошлиқ ва ғазаб вақтини тааммул ва тафаккур назари бирла ихтиёр қилғайлар, то бу икки ишдин қайси бири ул ҳолга муносибдур, они пеш тутқой.

Байт:

Қаҳру лутфунг бемаҳалдур, ул эмас хўбу ҳасан,
Бўл маҳалиға боқиб гоҳи гулу гоҳи тикан.

ЎН СЕККИЗИНЧИ БОБ ХУЛҚИ МУЛОЙИМЛИҚ БАЁНИДА

Мурод хулқдин хушхўйликдур, ғарази мулойимлик бу юмшоқлик ва соф тийнатлик эрур. Биридан мурод лутф бирла дилнавоз бўлмоқ ва яна биридан мақсуд мадуро бирла корсоз бўлмоқ. Аммо хушхўйлик ҳама неъматлар яхшироғи ва жумла сифатлар зебороғи эрур. Худойи таоло ҳам иймонни яратти эрса, иймон айди: “Илоҳо, менга қувват бергил”. Ҳақ таоло анга хушхўйлик ва саховат бирла қувват берди. Куфрни яратти эрса, куфр айди: “Илоҳо, мени қавий қилгил!”. Ҳақ субҳонаҳу ва таоло они бадхўйлук ва бахиллик бирла қавий қилди ва ҳадисда келубдурки, “Бахил ва бадхўй одам беҳиштга кирмас”.

Байт:

Кўрмадук сайр айлабон офоқни,
Яхши хўйдин ўзга яхшироқни.

Бир куни ҳазрати Исо алайҳис салом ўтуб борур эрдилар, аблаҳ одамга йўлуқтилар ва ул аблаҳ ондин бир сўз сўрди. Ҳазрати Исо хушхўй ва юмшоқлик бирла сўзига жавоб берди. Аблаҳ ул жавобни қабул қилмай, ихонат оғоз қилди ва ул қанчаким, арбада бирла азиятлик изҳор қилди эрса, Исо анинг баробарида хушхўйлик ва дилжўйлик бирла мувоса кўргузур эрди, ул ҳарчанд дуруштлик бирла мужовала қилур эрди. Ул ҳазрати Исо лутфу марҳамат тариқин пеш тутар эрди ва чун бу муноқаша узра эрдиларким, бир азиз алар қошига келди ва айди: “Эй Набиуллоҳ, не учун бу аблаҳ олдида забун бўлдунгким, ул ҳарчанд қаҳр бирла изо қилғоли унф қилса, бу юмшоқлик бирла хушхўйлук кўргузурсиз?”. Ул ҳазрат жавоб бердики: “Эшитмадингизму, “Куллу инā’ин йатарашшаҳу бимā фйҳи”¹.

Мисраъ:

Кўзадин ул май тўкулғайким, ичида бордур.

Андин ул сифат ҳосил бўлур ва мундин бу суврат зухурга келур. Мен андин ғазаб изҳор қилмасман. Аммо ул мундин адаб ҳосил қилур ва мен анинг сўзи бирла жоҳил бўлмасман. Лекин ул менинг хулқ ва хўйум бирла оқил бўлур”.

Назм:

Бўлмасам они ишидин пурғазаб,
Ул топар бу яхши хўйумдин адаб.
Манки тиргузмишдурман мурдани,
Хулқи хушдин топмишам бу рутбани.

¹ “Ҳар бир идиш ўз ичидагини тўкади”

Яхши хўй Исо каби жонбахш эрур,
Хўйи бад ким, умрини елга берур.

Ҳукамо айтибдурлар, хушхўйликнинг нишонаси ўнтадур.

Аввалги нишонаси яхши борасида элга муҳолиф қилмоқ.

Иккинчи, ўз нафсидин инсоф кўргузмак.

Учинчи, киши айбини истамаслик.

Тўртинчи, ҳар кишидин ношойиста корубор содир бўлса, они яхшилик ишга солмоқ.

Бешинчиси, гуноҳкор гуноҳидин узр этса, қабул қилмоқ.

Олтинчиси, муҳтожларнинг ҳожатин чиқармоқ.

Еттинчиси, киши учун машаққат тортмоқ.

Саккизинчи, ўз нафсини кўрмаслик.

Тўққизинчи, кишига, халойиқга юзин тоза кўргузмак.

Ўнинчиси, кишига яхши сўз айтмоқ. Бу бобда айтибдурларким,

Байт:

Киши халойиқиға яхши хўй кўргузким,

Беҳишт сориға раҳбар санга бу бўлғусидур.

Ва доғи на хўб айтибдурларким,

Байт:

Хушдурур хушхўйлуқ оламда неку сиришт,

Бу мақом ичра муқим ўл, гар тилар эрсанг беҳишт.

Аммо мулойимликнинг маъноси юмшоқлик бирла халқ аро мадор кўргузмак бўлур. Чунончи, юқорида ишорат қилинди. Хабарда келтурубдурларки, ҳар ишким, анга мулойимлик бор бўлса, камол топмоқликдан ўзга эҳтимол йўқтур. Ҳар нимарсаки, анга дуруштлик ва тундхўйлик ҳамроҳдур, вайрон бўлмоқдин ўзга чора бўлмас. Ҳазрати Ҳақ ўз ҳабибини бу сифат бирла таъриф қилур: Аллоҳ таолонинг сўзи: “Фа-бимā раҳматин миналлаҳи линта лаҳум”¹, яъни ё Муҳаммад, бас бахш ишиким, Ҳақ субҳона ва таолодин санга етибдур. Они сабабидин юмшоқлик кўргуздинг. Ухуд урушида жангдин қочқонларға ва сенинг хизматингда тақсир қилғанларга, демак бўлур. “Мо” калимаси мунда зойиддур. Дурушт сўз ошнолик риштасин узгусидур. Юмшоқ такаллум кишини адоват поясидин дўстлик рутбасига еткурғусидир.

Байт:

Ром қилғай ўзиға ширин забонлик филни,

Судрагай ҳар ён ани айлаб бурундуқ қилни.

¹ “Аллоҳнинг раҳмати сабабли (Сиз, эй Муҳаммад) уларга (саҳобаларга) мулойим бўлдингиз”. (“Оли Имрон” сураси, 159-оят)

Ардашер Бобак салтанат тахтини ҳикмат залвари бирла ораста қилиб эрди. Фарзандини кўрдиким, қимматбаҳо тўн эгнига кийибдур. Айтиди: “Эй ўғлим, подшоҳлар тўни андоғ керакким, ҳеч кишини хазинасида бўлмагай ва ҳеч киши яна андоғ ҳулла топиб киёлмагай. Бу либоским, сен кийибсан, ҳар кишида бордур”. Ўғли айтиди: “Ота, ул жомаким, анинг мисли йўқдур, қайси эрур?”. Отаси айтиди: “Ул жомадурким, ўруши хушхўйликдин, арқоғи мулойимликдин, юмшоқликдин бўлур ва агар киши бу сўзда тааммул қилса билгайки, олам аро ҳама яхши сифат хушхўйлик аро бордур”.

Қитъа:

Шоҳлару шахриёр аҳлиға,
Жумлаи халқнинг салоҳи учун
Хўбдур корсозлик ҳамма вақт,
Хўбдур дилнавозлик ҳар кун.

Фаридундин сўрдики: “Мулозим хизматкорни не нимарса бирла хизматда тутмоқ керак?”. Айтиди: “Лутф ва ювошлиқ бирла!”. Айтидилар: “Мушкулларни не нимарса бирла ҳал қилмоқ керак?”. Айтиди: “Юмшоқлик ва корсозлик, мураса кўргузмаклик бирла”. Бу бобда айтибдурларки,

Қитъа:

Муҳиммеки, бисёр мушкул дурур,
Бўлур қилса рифқу мадоро била.
Битар нармлиқ бирла ул кори бор,
Ки битмас эса тийғи бурро била.

Жамшид вазиридин савол қилдики: “Подшоҳларға қайси сифат бирла инсоф кўргузмак вожибдур?”. Вазир айтиди: “Юмшоқлик ва хушхўйлик бирла. Не учунким, бу сифат боисидан раиятлар ҳамиша подшоҳни давлати саботига дуо қилурлар ва лашкар ҳама подшоҳ ризосин истарлар. Салтанат раиятнинг дуогўйлиги ва сипоҳнинг ризожўйлиги бирла интизом топар. Ва дигар буким, гуноҳкорга юмшоқлик ва ширин забонлик бирла андоқ адаб ва гўшмол бўлурки, унф ва сиёсат бирла ул муяссар бўлмагай”.

Чунончи, келтурубдурларки, подшоҳлардин бири юмшоқлик ва хушхўйлук сифати бирла машҳур эрди. Бир куни бовурчисини чорлатиб айтиди: “Менга фалон навъ таом пишируб келғил ва ул таомга бисёр масаллик сарф қилғил”. Бовурчи ул таомни тартиб бериб ва ўзга таомлар анга ҳамроҳ қилиб подшоҳ назарига келтурди. Султон таомеки, ўзи буюруб эрди, анга назар солди эрса, бир чибин кўрди, они олиб ташлаб бир лукма кўлига олди ва доғи бир чибин анда кўрди.

Они ҳам олиб ташлади ва яна бир луқма олди, анда ҳам бир чибин кўрди. То ул таомдин қўл йиғди ва ўзга таомдин тановул қилди.

Алқисса, таомдин фориғ бўлдилар эрса, ошпазни чорлатиб айди: “Бу таомники муҳайё қилдинг, бағоят лазиз ва латофатлик экан. Тонгла ҳам доғи бу ошдан наҳорга тартиб бергил. Шартики, онинг ичинда чибинлар тўла бўлмағай!”. Бу сўзнинг латофатига ҳозир бўлган ҳамма кулишдилар ва таажжубга қолиб айдиларки: “Подшоҳ ошпазни силлиқлик бирла андоқ шарманда қилдиларким, адаб бермоққа ҳожат бўлмади”.

Байт:

Гуноҳ баробарида токи лутф кўргузса киши,
Киролмағай бу хижолат узра укубат иши.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ ШАФҚАТ ВА МАРҲАМАТ БАЁНИДА

Азимушшон подшоҳлар ва рафиъ ул-макон шаҳаншоҳларга лозимдурки, халойиқ яхшилари ҳақида марҳамат тариқин тузгайлар ва мамолик раиятлариға шафқат юзин кўргузгайлар. Не учунки, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло зеридастларга раиятларни аҳли иқтидор, соҳиби ихтиёр подшоҳлар ва ҳокимлар кўлиға омонат топшурубдур, токи аларнинг паноҳида фароғат ва истироҳат бирла бўлғайлар. Синук кўнгуллари аларнинг раиятнавозлик ва марҳаматсозлик, жабборлар ҳужуми балосидин ва ситамкорлар зулми ибтилоқидин эмин бўлғайлар.

Бас, шоҳ керакким, Ҳақ таолодин “ирҳам турҳаму” марҳаматин умид қилиб, ожизларга раҳм қилғай, яъни “раҳм қилғил ожизу мискинларга, агар уларга раҳм қилсанг, Ҳақ раҳматидин насиба топарсан”, демак бўлур. Салтанати рухсорига “Аш-шафқату ‘алā халқиллāх”, ҳоли зебоси бирла оройиш бергай, яъни зеридастлар шафқатлари, зеридастлар узрадур, демак бўлур.

Қитъа:

Шафқат ерида кўтарди ҳар кимки алам,
Биткарди ўз ишини ва халқ ишини ҳам.
Давлат кўзи ул кишига очилмаским,
Шафқат йўли ичра кирди, урди кадам.

Охират саодати ва дунё саломати марҳамат ва шафқатга боғлиқдур. Чунончи, келтурубдурларки, султон Маҳмуд Ғазнавийнинг отаси Сабуктегин аввалғи ҳолида Симжурга мулозим эрди ва авқоти танглик бирла кечар эрди. Бир отидин ўзга нимарсаси йўқ эрди. Ҳар кун шикорга борур эрди. То бир сайд кўлига тушур эрдик, кунлук овқати ул бўлур эрди. Бир куни саҳро сари мутаважжих бўлди. Бир кийикни кўрдик, боласи бирла ўтлаб юрур. Сабуктегин отин югуртти эрса, кийик қочти, боласи доғи кичик эрдиким, онаси бирла югурмак бўлмади. Сабуктегин они тутуб олди. Қўли ва оёқин боғлаб, эгарни олдиға кўюб, шаҳр сори юрди. Чун кийик боласини гирифтор кўрди эрса, бетоқат бўлуб, Сабуктегин атрофида айланур эрди ва овозин чиқариб нола қилур эрди. Чун Сабуктегин бу ҳолни кўрди эрса, раҳми келиб, оҳуйи баррани бўшатиб қўя берди. Онаси келиб боласин олди ва юзин осмонга қилиб, безабонлиқ забони бирла Сабуктегин ҳақида муножот қилди.

Мисраъ:

Эй Худо, санки билурсан безабонлиқ тилини.

Сабуктегин хушку холи шахрға келди ва кечаси хазрат Расулиллоҳни, саллолоҳу алайҳи васаллам, тушида кўрди ва анга айдик: “Эй Сабуктегин, ул шафқат ва марҳамат, ул карами утуфатким, ул тилсиз жонивор борасида сендин вужудга келди, анинг жиҳатидин Аллоҳ таоло сенга подшоҳлик шарафин берди. Аммо керакки, подшоҳ бўлганинда Аллоҳ бандаларига ушбу тарика шафқат бажой келтурғайсан ва раиятинг борасида марҳамат риоясин ташламағайсан”. Бир улуғ одам айтубдурки, ҳайвонға шафқат кўргузмак бирла киши фоний жаҳон подшоҳлигин топмиш. Агар одамийзодига марҳамат қилган сабабидин боқий олам салтанат топсалар, таажжуб бўлмағай.

Қитъа:

Раиятдин олма риоят қўлин,
Раоёға топшур раият ишин.
Алар роҳатин ғамин егил,
Жигархасталардурки, раҳм айлагил.

Ҳукамо айтибдурларки, подшоҳлар шафқатлари осоридин бири буки, раиятни дўст тутмоқлари ота ва ўғулни тутқондек бўлғай, ҳар ишиким, ўзларига раво кўрмаслар, аларға ҳам раво кўрмағайлар, то алар борин булардин дариг тутмағайлар. Ҳамма ҳиммат шафқатлари қанчаки бордур, Худойи таолонинг раҳмати назари улар сори онча кўбдур.

Қитъа:

Агарчи раҳм айласанг, Ҳақ раҳм қилғай,
Юзунгға марҳамат эшиги очилғай.
Тутар бўлсанг, Худонинг лутфиға кўз,
Киши ҳаққида сан ҳам раҳм кўргуз.

Ардашер Бобак ўғлига васият қилдики: “Эй фарзанд, жаҳд қилғилки, то шафқат ва марҳамат бирла раиятни раиятлик мартабасидин дўстлик даражасига еткурғил. Яъни навозиш ва меҳрибонлик айлаб кўнгулларин кўлунгга олғилким, ўзга аъзолари анга тобедурлар, то ондин ҳар наким хоҳиш қилурсан, осонлик бирла кўлунгга келтур”. Ҳукамонинг биридин сўрдиларки: “Подшоҳлар шикорининг хўброқи қайсидур?”. Айдик: “Раият кўнгулларин овламоқ, не учунки, подшоҳнинг муҳаббати уларнинг кўнгуллари аро жой топса, ҳеч нимарса анинг борасида дариг тутмаслар”.

Байт:

Мулки маъно истасанг, жамъ эт кўнгуллар лашкарин,
Йиғмайин лашкарни, юрт олмоқға бўлмас эҳтимол.

Подшоҳ шафқатидан бири буки, қанча иложи бордур халойиқни зироат ва иморатга далолат қилгай, коризлар оқизмоқ ва ариқлар пайдо қилмоқда аларга мададкорлик қилгай. Келтурубдурларки, Нўширвони Одил бир кентга қўйган доруғасига дастхат ёздики: “Агарчи ер вилоятингда тарифсиз қолса, сени дорга осгайман!”. Бу сўзидан ҳикмат бу эрдик, подшоҳга манфаат хирождин бўлур ва хирож вақте, бисёр бўлурким, мамлакат обод бўлса, мамлакат ободлиги зироатдин ўзга нимарса бирла бўлмас. То раиятга мададкорлик қилмаса ва шафқат осордин улар ҳақида зухурга келтурмаса, зироат иши муяссар бўлмас.

Байт:

Мулк ободин тиларсан, халқни маъмур қил,
Бошларидин борча золимлар жафосин дур қил.

Келтурубдурларки, Худойбандахон ўғли султон Абу Саид замонида беклари раёёга ситам қилур эрдилар ва молларин дастурдин зиёда олур эрдилар. Бир куни Султон умароларга айдик: “Мен то бу вақт раият тарафин олур эрдим. Мундин кейин бу одатни бартараф қилдим. Агар маслаҳат кўрсангизлар, то уларни амволларин бир йўла ғорат қилоли ва ҳеч нимарса оларга қўймоли. Аммо шартики, мундан кейин мендин ҳеч улүфа тамаъ қилмангизлар ва агар мабодо бирингизлар бу тамаъ изҳор қилсангизлар, ани уқубатга гирифтор қилайин”. Умаролар айдик: “Бизлар улүфасиз нечук зиндакорлик қилурмиз ва хизматингни нечук бажо келтурурмиз?”. Султон айдик: “Менинг ва сизларнинг мусолаҳамиз тартиби раиятни зироат ва иморат, касбу тижоратига кўшиш қилмоқларидин ҳосил бўлур. Вақтеки, аларни ғорат қилсак, бу маҳсулотларни кимдин кўз тутмоқ керак. Андиша қилингизларки, агар раиятнинг уйи ва уруғларидин олсангизлар ва озукларин есангизлар, алар ночор зироатни тарк қилурлар. Алар зироат қилиб, ҳосил олмагандин кейин сизлар на еб ва на киярсизлар!”. Умаролар бу танбеҳларни султондин эшитдилар эрса, раият раёёси ва навозишига машғул бўлдилар.

Қитъа:

Айди бу сўзни бузрук хурдабин,
Хўбдур шаҳга раият ганжидин.
Сарф этиб бу бўлғуси охир тамом,
Лек бор ўлмиш ани нафъи давом.

Подшоҳ шафқатидин бири буки, ҳар кун умумий мажлис тузгайким, анда улүғлар ва кичиклар ҳама жамъ бўлғайлар, то додхоҳни аҳволига ўзи мутталаъ бўлғай ва анга ҳар киши арзини

бевосита айтғай, зулмрасида сирриға ўзи бегумон воқиф бўлғай. Ясовуллар ва ноиблар тамаъ юзидин додхоҳга таарруз кетуrolмағайлар. Хабарда келтурубдурларки, ҳарамайн акобирлари Носир халифага нома ёздиларки: “Халифалиқ санга муносиб эрмас, не учунки, ноиблар, хизматкорлар, мутааллиқлар, халойиқға зулм қилурлар ва турлук жавру ситам еткурурлар!”. Ул жавоб ёздики: “Бу сўзларки, сизлар кимсизлар? Айдингизлар, андин менинг хабарим йўқдурур”. Алар доғи бир нома юбордиларки: “Бу узрки, сенинг айтганинг қилган гуноҳингдин ҳам маъқулроқдур. Бузруклар айтибдурларки, ҳар нимарсаким, анинг жавобини бермак санга лозимдур. Яна бошқа кишига ҳавола қилмағил, раъоё муҳимларин ўз зиммангга олибсан, тонгла савол вақтида жавобини уддасидин чиқмағинг лозим бўлур. Бу беҳабарлик, ғофиллиғинг орага кирмас ва бу узрунг вафо қилмас. Масалан, вилоятеким, манга тааллуқлидур, агар кўпрук бузуб, бир совлиқ қўй андин ўтарида бир кўзини оёқи тешукка илинса ва бу сабабдин анга аламе пайдо бўлса, қиёмат кунини мендин сўрғайлар ва онинг уддасидин чиқмоқ менга лозим бўлур”. Бас, ҳар кимки, подшоҳлик мансабин қабул қилса ва қудрат оёқин ҳукумат тахтига қўйса, ночордурки, бу иш ҳуқуқин адо қилмоққа ружуъ қилмоқ керак. Анинг расми ва тариқин, шафқат ва марҳамат, яхшилик соғинмоқ бирла жорий келтурмак керак.

Қитъа:

Шоҳлиқ тахтида ўлтурмоғлиғинг осон эмас,
Ул мақом устида бисёр эҳтиёт этмак керак.
Ожизу мискину меҳнаткаш муродини бериб,
Фақир аҳлининг ғамин еб, ҳолиға етмак керак.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ ХАЙРОТ ВА ЯХШИ ИШЛАР БАЁНИДА

Ҳар соҳиби давлатнинг ҳиммати зиммасиға вожибдурки, бу фоний жаҳонда умри вафо қилишига боқиб яхши иш қондасин тебратгай ва яхши амал бинолари бунёдин маҳкам этгай. Не учунки, ҳар киши яхши амал иморатин устувор қилса ва ўзи ўлгандин кейин боқий қолса, они баракотидин ҳар лаҳза файзу футуҳ осори ул кишининг руҳига етар ва бу амални садақои жория дерлар, яъни садақои, файзи дарёдек ҳамиша равондур. Чунончи, масжид барпо қилмоқ, савмаа ясамоқ, хонақоҳ бино қилмоқ, лангар этмоқ, кўл қозумоқ, кўпрук солмоқ ва бу янглиғ ҳар нимарсаким, манфаати умумий эрур. Модомики, асари боқийдур. Савоби ва ҳадяси бино қилгучисининг руҳига етиб тургай.

Назм:

Яхши намуна айлаб, ҳар ким вафот этмиш,
Ҳар лаҳза тоза файзи руҳи қошиға етмиш.

Ҳар бир оқил ҳушёрки, инобат сайқали бирла ғафлат зангини хотира ойинасидин аритса, дунё улуғлиғи завол топиши ва тўхташини билади. Албатта, бу маънони топса керакки, бу саройи фонийга келмакни ҳусулида ёдгоридин ўзга нимарса боқий қолмас. Ҳар олий иморатлар, шариф мавзеларки, подшоҳлар, умаролар ва давлатмандлардин қолибдур. Булар воситаси бирла ҳаётлари осори рўзғор сахнида, даврон сафҳасида собит ва битикликдур. Аларнинг отлари оқиллар қошида балки бисёр улуғлар ва кичик олдида машҳур ва маълумдур.

Байт:

Чунки қолмас бу жаҳони беқарор,
Яхши иш қилғилки, қолгай ёдгор.

Бу оламда ҳар нимарсанинг ёдгори собит қолур. Хусусан, яхши ишлар биноларини рақамлариким, ҳеч ҳодиса суви бирла замона лавҳлари юзидин ювулмаслар. Хайр иморатларики, бурунғилардин воқеъ бўлубдур, анинг ҳикояти отадин ўғулға, ўғулдин набирага, набирадин фуруъ набирага ва алоҳаддиҳи-л-қиёс қулоқдин қулоққа эшитилиб, кейинги зомана аҳлига етар.

Байт:

Кетти Кисро, қолди лек айвоники, қиссаси,
Борди Нўъмон, лек чу равнақи зикри бор.

Бузурғлар айтибдурларки, ҳар кишиким, Худо тавфиқи ва лутфини ҳимояти ва лиддунё мазид ошиёнидин парвоз уруб, давлат

соясин анинг комкорлиги фарқиға солса, яъни бизнинг қошимиздадур зиёдалиқ ва баракат, демак бўлур. Музайид калимаси мунда масдари мимий бўлғай, Ҳақ бахшиши ва карамининг бози баландпарвози адо бўлмас. Файз саҳнидин жилва кўргузуб саодатмандлик кўлига кўнса, ҳолига лойиқ будурким, аҳволи саҳифаларига “Ин аҳсантум аҳсантум ли-анфусикум”¹ рақамлари бирла оройиш бергай. Яъни яхши иш қилурсизлар – ўзингларга, демак бўлур. Хайрот – яхши намуналар барпо қилмоқдин ва “боқиёти солиҳот”дур, яъни ўзидин кейин қолган яхши амалларики, жория садақалардур. Охират сафари оз вақтедин муҳайё қилғай, то анинг неъматлари зикри ва карамлари шукри жаҳон атрофиға етгай, мадҳи ва офарини ҳар замонда ва ҳар ёнда жорий бўлғай.

Байт:

Забаржад тоқ уза олтун била бу сўз битилмишким,
Карам аҳлини эҳсонидин ўзга қолмағай боқий.

Ҳадисда келтурубдурларки, киши охират манзилиға борганида ҳеч амал анга ҳамроҳ бормағай. Магар уч нимарса, аввал садақай жория, чунончи, масжид ва хонақоҳ, мадраса ва мевалиқ дарахт бунёд қилмоқ, лангар ва қудуқ, кўл ва кўпрук бино қилмоқ. Иккинчи амалки, анинг бирла халойиқ ҳар дам нафъ олмишлар. Учинчи, солиҳ фаразандким, анинг руҳига дуо қилгай. Бас, подшоҳлик вилоятини тасарруфиға кўл урганлар ва шаҳаншоҳлик боргоҳини тахти узра ўлтурганларга бу ярашурки, ҳимматлари меъморини аввалан масжидлар бино қилмоқ ва савмаалар барпо қилмоққа сайъ қилғайларким, “Иннамā йа‘муру масāжидаллāҳи ман āмана биллāҳи”², муни шаънида воқеъ бўлубдур, яъни мундин ўзга эмаским, бино қилур Худойи таолонинг масжидларин ул кишиким, иймон келтирмишдур Худой таолога, демак бўлур.

Ҳадисда келтурубдурларки, “Ҳар кишиким, Худо ризоси учун масжид бино қилса, Ҳақ субҳонаҳу они учун беҳиштда саройе бино қилур ва кўҳна масжидни таъмир айласа ҳам ҳукми будур”. Масжид иморатидин сўнгра имом ва муаззин таъйин қилмоқ, аларнинг маишатлари асбобин муҳайё айламак керак, токи фароғат ва беғамлик била ўз муҳимларига машғуллик қилғайлар, авқоти жустужўйи учун

¹ “Агар эзгу иш қилсангизлар – ўзларингизга эзгулик қилган бўлурсизлар”. (“Ал-Ирсо” сураси, 7-оят)

² “Аллоҳнинг масжидларини фақат Аллоҳга ва охират кунига имон келтирган, намозни мукамал ўқиган, закот берган ва фақат Аллоҳдангина кўрққанлар обод қилурлар”. (“Тавба” сураси, 18-оят)

ул ишлардин қолмағайлар. Яна шуки, баланд тоқили мадрасаларни бино қилмоқ керак, маъни маҳбубин ибодат пардасидин чиқориб, яхши тақрир жилвагоҳида аён қиладурган мударрислар ва мафҳум дилларин алфоз дарёси қасридин таълим ғаввослиги бирла баён соҳилига чиқародурган муаллимларни анга муаййин қилмоқ керак. То дарс айтмоқлари бирла шариат илми уруғин олам саҳнига сочғайларким, они савоби ва баракоти уларнинг давлатларига мададкор бўлғай, дигар вилоятпаноҳлар, дилогоҳ сўфилар учун покиза хонақоҳлар ва мусаффо савмаалар тартиб бермак керак. То ҳақойиқ толиблари ва дақойиқ роғиблари, уларни шариф анфослари юмни бирла мақсадлари ниҳояти ва матлаблари ғоятига еткурғайлар. Уларнинг аҳволлари ва ҳикматлари нурлари таъсири бу хайрот боиси бўлғай.

Подшоҳларнинг шарофати моддий ва маънавий бахт-саодат топмоқлариға сабаб ва восита бўлғай. Мадраса ва хонақоҳлар бинолари тамом бўлди эрса, алар ичра муқим бўлган толиб ул-илмлар ва дарвешлар вазифаларин доғи таъйин қилмоқ керак, то маишати маънавиятдин кўнгул жамъ қилиб, фикру зикрлариға шуғул қилғайлар. Буқъа – хайрия биноларини таъмир қилмоқ керакки, анда фақирлар ва муҳтожларнинг эрталик, тушлик ва оқшомлик робиталари муҳайё бўлғай, то хайрот эгаларининг хотирлари жамъ ва ботинлари соф бўлмоқига боис ул бўлғай. Яна доруш-шифо барпо қилиб, анда табиби ҳозиқ ва ҳакими мушфиқ муайян айлаб дорулар, шарбатлар, ғизолар ончаким лозимлиқдур, мураттаб ва муҳайё қилмоқ керак. То муни баракотидин дунёда сихҳат ва саломат бўлуб, охиратда оқибат ва каромат топқойлар. Яна мустаҳкам лангарлар таъмир қилмоқ керакки, йўл жафосидин машаққатдийда бўлган мусофирлар оромгоҳи ва меҳнаткашида бўлган ғариблар ҳобгоҳи бўлғайки, анинг натижаси кўб ва самараси бешумордур. Яна сувлар устига кўприклар қуруб ва таъмирлаб қўйиш зарур, халойиқлар они бирла ўтмоқлари осон бўлғай.

Бу хабар бағоят писандидадур. Не учунким, хабарда келтурубдурларки, ҳар киши мусулмончилик йўлида кўприк бино қилса, Худойи таоло ул кишини Сиротдин ўтмагини осон қилғай. Агар кимса жамоа манфаати учун ариқ ва ё қудуқ бино қилса, қиёмат куни ташналигидин эмин бўлғай. Нақл қилибдурларки, саҳобалардин бири ҳазрат Расул саллоллоҳу алайҳи васалламга арз қилдиларки: “Ё Расулуллоҳ, мақсудум улдурки, онам руҳи учун хайрия қилгайман ва садақа бергайман. Бу ишда манга не буюурсиз?”. Ҳазрат амр

қилдиларки: “Садақалар хўброқи сувдур”. Бас, ул саҳоба бир қудук сотиб олиб, мусулмонларга вақф қилди ва савобини онасининг руҳига бахшиш қилди.

Ва яна ҳар бир киши, бузруглар мазоротин таъмир қилса, арвоҳи поклари таъмир қилғучини саодатосори ва давлатига мададкор бўлғайлар. Хайроти куллиядин бириси буқим, бурунги ўтган эҳсонпеша жавонмардларким, худойи буқъалар таъмир қилиб, анга кўб мулклар ва вақф қилибдурлар, ул вақфларга муваккил кишилар таъйин қилибдурлар. Агар ул муваккилдин бедиёнатлик зоҳир бўлса, қўлидин олиб, яна ўзга амин ва муъаддин кишига топшурмоқ керак. Маҳсулотларни ул буқъага тааллуқ ва бу вақфга мустаҳик кишиларгаким, вақф қилғучини нияти уларга тааллуқ топмишдур, еткурмак керак. Вақф ҳусулотин жамъ қилмоққа диёнат-андиша ва инсофпеша кишиларни мутасадди қилмоқ керак. Балки, мунгача ҳам ҳануз эътимод қилмой неча вақт уларни тафаҳхус қилиб хиёнатлари эҳтимолидин кўнгулни жамъ қилмоқ керак. Яна вақф муҳимини осон тутмоқ раво эрмас, на учунким, бу ишга машғул бўлмоқ шариятни тақво қилмоқ бўлур ва ҳар кишики, вақф ишига шарият дастури бирла ривож берса, “Ал-дālлу ‘алал-хайри ка-фā ‘илиҳи”¹ ҳукми бирла ажру савоб вақф қилғучига шерик бўлур, яъни яхши ишга далолат қилғучи ажру савобда ул ишни бажо келтурган киши янглиғдур, демак бўлур.

Байт:

Хайр қил, ё хайрға бўлғил далил,
Токи топқил қилғучи янглиғ савоб.

Ва онча хайр бобида сўз узайганидан мақсуд бу эрдик, садақоти жориянинг савоби беҳад ва бепоёндур.

Келтурубдурларки, бузрукларнинг бири хиёнат омонатин ажал муваккилига сипориш қилиб эрди. Вужуди рахтин бу фоний манзилдин жовидоний саройига элтиб эрди. Они тушда кўрдилар ва анга вафотидин кейин воқеъ бўлган ҳолатлардин сўрдилар эрса, айди: “Муддате эрдик, азоб сиканжасида гирифтор ва уқубат уқоби чангалида заифу низор эрдим. Ногоҳ нажот алтофномаси карами илоҳий девонидин етти. Ҳақ субҳонаҳу ва таоло гуноҳларимни афв қилди”. Сойил яна сўрди: “Ҳеч маълум қилдингмуким, нажот сабаби не эрди ва не боисдин санга халослик рў берди”. Жавоб айдики: “Биёбонеда лангар таъмир қилиб эрдим. Дарвеш ҳаво иссиғида келиб

¹ “Яхши ишга далолат қилувчи мукофоту савобда ул ишни бажо келтирган кишига тенг бўлади”

ул лангар тамоми соясида осойиш истироҳат қилди ва маишати роҳатга бадал бўлган сабабидин бу равиш бирла дуо қилди: “Худоё, бу мавзени бино қилган кишини мағфират қилғил”. Дарҳол анинг дуоси ўқ ижобат нишонасига тегиб, Худойи таоло мени омирзида қилди ва жаҳими ҳуфрадин наъим равзасига еткурди”.

Байт:

Иш юзиға фикр ила ҳарчанд боқтим, англадим,
Яхши иш яхши экандир, андин ўзга ҳеч экан.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ ЖУДУ САХОВАТ ВА ЭҲСОН БАЁНИДА

Жуду саховат халойиққа манфаат еткурмак бўлур ва эҳсон яхшилик кўргузмак эрур. Саховат яхшилик от чиқормоқнинг сабабидур ва эҳсон кўнгулни дўст тутмоқнинг боиси эрур ва ҳеч сифат ва хислат одамларга, хусусан, улуғлару давлатмандларга жуду саховатдан хўброқ эрмас.

Қитъа:

Киши топқай шарафни жудидин,
Ҳурмат қурбни сужудидин.
Кишиким, йўқ анингда бу икки,
Иш йўқлуғи хўбдур вужудидин.

Хабарда келибдурки, саховат беҳиштнинг дарахтларидин эрур ва ҳақиқатда ниҳолидурким, Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг хушнудулиги жўйбори канорида унмиш ва шох баландликда аъло юксалиш аламинга уланмиш. Дунёда яхши от кўтармакнинг шукуфасидур, охиратда каромат ва саодат топмоқ мевасидур.

Байт:

Бу сахо шохедурур, бир мева жаннат боғидин,
Вой ангаким, саҳв ила ани бермиш иликидин.

Ҳукамонинг биридан сўрдилар: “Айбидурки, ҳама яхши ҳунарларни ёпар надур?”. Жавоб бердики: “Бахиллик!”. Ва яна сўрдилар: “Яхши ҳунариким, жумла айбларни босар, қайси?”. Жавоб бердики: “Саховат”.

Байт:

Ҳунар саховат эрур, андин ўзгаси ҳама ҳеч,
Агарчи ҳар иликинг юз ҳунар қилур изҳор .

Яхши билмак керакки, киши ўз молини инсонлар учун сарфламаса, улуғлик ва сарафрозлик тавсанин қайдига ололмас.

Назм:

Тажриба қилдим ҳама андишадин,
Ким йўқ эрур саховат пешадин.
Хос келибдур карам учун дирам,
Бўлди дирам қофиясида карам.

Искандар Арастудин сўрдики: “Дину дунё саодати не нимарсадин бўлур?”. Айтиди: “Саховат ва эҳсондин. Аммо дин саодати бўлмоқи буки, Ҳақ субҳона ва таоло ёрлақар: “Ман жабба бил- ҳасанати фа-лаҳу

‘ашру амс̄алих̄а’¹, яъни ҳар кишиким, даргоҳига бир яхши иш келтурур. Бас, берурман анга ул келтурган янгилиғ ўн яхшилик, демак бўлур. “Бо” калимаси мунда таъдия учундир ва “то” калимаси ваҳдат учун.

Байт:

Тангри даргоҳига гар бир тухфасидин етгуси,
Бир васлинг бирла ул андоғ ўн инъом этгуси.

Аmmo дунё саодати бўлмоқи буким, “Ал-инс̄ану ‘абду-л-ихс̄ани”² ҳукми бирла халойиқ кўнгуллари қушин карам доми бирла сайд қилса бўлур. Яъни одамийлар саховатнинг қулидурлар, демак бўлур. Чун кўнгулким, султондур киши қайдиға тушса, баданким анинг тобеъи эрур. Табиатин тутуб доғи ул домга илинмай иложи бўлмас. Бу мазмун бирлаким, вақтеки, халойиқни қайдиға тушурса, саодат эшиклари анинг юзига очилур ва муродлари асбоби ҳама муҳайё бўлур. Хабарда келтурубдурларки, Хусрав Парвизнинг бир лашкарбоши муборизи бор эрдик, лашкарликда маъруф ва машхур, яхши тадбир ва қавий шижаот бирла мамолиқ атрофида мавсуф, мазкур эрди. Андоғ муқарраб ва мўътамад эрдик, ҳеч муҳимда Хусрав анинг кенгаш йўлидин ташқари чиқмас эрди.

Байт:

Мамлакати ҳусниға зийнат эди,
Давлати бозусида қувват эди.

Бир куни хабаргирлар Хусрав самъига еткурдиларки, бизлар андоқ озмойиш қилдукким, сенинг ул сипаҳсолоринг оқибат фармонинг йўлидин чиққуси, саркашлиқ ва исён, адоват ва туғён тариқин тутқусидир. Бас, бу суврат вуқуъга келмасдин бурун иложига машғул бўлмоқ керак.

Қитъа:

Воқеа фикрини бўлмасдин бурун қилмоқ керак,
Иш иликидин борғонидин сўнгра суд этмас дариг.

Хусрав бу хабарни эшитти эрса, андишанок бўлди ва тафаккур қилдики, агар ул қасди илики бирла муҳолифат жоловин қайтариб, мамлакатларнинг бири сори юзланса, сипоҳларим зубдалари ва лашкарим умдаларининг тўлароқи анинг бирла мувофиқат йўлин олурлар, эҳтимоли борким, анинг ёғий бўлмоқнинг овозасидин мамлакатим зобитасиға футур ва салтанатим қоидасиға қусур етғай.

¹ “Кимки бир савобли иш қилса, унга ўн баробар кўпайтириб ёзилур”. (“Анъом” сураси, 160-оят)

² “Одамларнинг кўнгли саховатнинг қўлидадир”

Қитъа:

Ёғий бўлур, бўлса мабодо агар,
Мулкум аро бўлғусидур шўри шарр.

Бас, давлат хослари ва тадбиршунослари бирла кенгаш қилди, эрса ҳама иттифоқ қилдики, они бандға солмоқ керак. Хусрав бу яхши тадбирларига офарин ўқиди. Тонгла бўлди, эрса ул амирни мажлисга чорлатиб бурунги мартабасидин юқори ўлтурғузди. Анинг яхши авсоф ва мақбул авзои, писандида афъоли ва сутуда аҳволин тилиға жорий қилди. Яхши нафис матолар ва нақдиналар, ўзга амволлар ва хазиначилар анга ўзининг муносабатидин ортуқроқ инъом қилди. Ва ул бандға солмоққа маслаҳат кўрсатган мударбирлар фурсат топиб арзи муваққафиға еткурдиларки: “Эй малик, ул кун қилган кенгашга не учун тахаллуф қилдинг?”. Хусрав табассум қилиб айдик: “Мен ул маслаҳат хилофида иш қилмадим ва айтган сўзимдин қайтмадим. Сизлар айтиб эрдингизларки, бандға солмоқ керак. Мен тасаввур қилдимки, ҳамадин маҳкамроқ банд бирла боғлагайман. Кўрдумки, эҳсон ва инъомдин маҳкамроқ банд йўқдур. Анинг бирла боғладим. Яна тааммул қилдики, бир узви ё икки узвиға тушган банд саҳлдур. Бас, кўнглини бандимга олайки, кўнгул подшоҳдур. Жамъи аъзолар анинг тобеъи, вақтеки, подшоҳ банд ичра бўлса, ўзга хидам ва ҳашамин бандға солмоққа ҳожат бўлмас. Демак, темур бандға эгав сурсалар, бузулуб ажрағусидур. Аммо жуду саховат бандиким, анинг кўнгулига солибман, ҳеч нимарса бирла сува бўлмас”.

Масалларда келибдурки, ваҳший қушни дом бирла сайд қилса бўлур, одамани эҳсон ва инъом бирла.

Назм:

Улусни сайд қил инъом бирла,
Ёбон ваҳшийларини дом бирла.
Киши хасмин карам бандига олғай,
Ки, хошо тийғ била они кеса олғай.
Агар душманга кўргузсанг саховат,
Чиқорғай кўнглидин кину адоват.

Ва андоқки, Хусрав хаёлида кечиб эрди, ул амири адоватгирнинг муҳолифати ўти эҳсон ва инъом сарчашмаси сувидин ўчти, кинаси ниҳолининг илдизи сийнаси боғчаси саҳнидин карам ва саховат сарпанжаси зўри бирла тамом юлунди. Андин сўнгра ният холис ақидат бандалар янглиғ жонсипорлик камарин хизматкорлик белига боғлади ва қолғон умри ичра Хусравнинг фармон йўлидин ҳаргиз чикмади.

Байт:

Кўргач ул янглиғ навозишлар анинг эҳсонидин,
Чикмади ҳаргиз умри борича фармонидин.

Ва бу рубоий ҳам ушбу мазмунга муносиб кўрунур.

Рубоий:

Ҳар ким караминг кўрса, санга ёр ўлғай,
Яхши сифатинг тилиға гирифтор ўлғай.
Душманга агар сахову эҳсон этсанг,
Умри борича санга вафодор ўлғай.

Саховат фазилатидин бириси будурки, сахийларни халойиқ кўнгуллари дўст тутарлар. Агарчи аларнинг эҳсонидин манфаат кўрмасалар ҳам. Масалан, агар Кошғарзамин халқи Ҳиндистонда бир саховатпеша жавонмард бор, деб айтсалар ҳам дўст тутарлар ва агар анинг эҳсонига офарин ўқудилар. Балки, каримеки, ҳаёт эмасдур, они ёд қилсалар, ҳама анинг мадҳу саносин айтурлар. Чунончи, Ҳотами Тойи вафотини тарихга тўққуз юз қирқ беш йил ўтуб эрмиш, андин то бу рисоланинг туркий бўлганини тарихига минг юз йигирма олти йил ўтубдур, ҳануз зикри баҳори мадҳу офарин риёҳи бирла муаттар ва руҳафзо яхшилиғи ҳикояти чамани саноу таҳсин гуллари бирла музайян ва муаттардур.

Байт:

Ҳотам Тойи жаҳондин кетти, лекин то абад,
Яхши авсофи сахо аҳли аро қолди санад.

Хабарда келтурубдурларки, вақтеки, Ҳотамнинг жавонмардлиги овозаси Араб жазираси то Яман дор ул-мамлакатига тамом етти, саховати шуҳрати Шом вилояти ва Рум мамлакатига етти эрса, Яман малики, Шом подшоси ва Рум қайсари анга адоват қила бошладилар. На учунки, уларнинг ҳар бириси саховат даъвосин ва жавонмардлик лофин урар эрдилар. Аммо Ҳотамнинг зикри замон аҳлининг забонида тўлароқ жорий бўлуб эрди ва анинг жуду карами вазифаси ҳама атрофига етиб эрди.

Байт:

Абру дил анинг жудидин эрди шармсор,
Ҳиммати олдида олам молиға йўқ эътибор.

Бас, ночор уларнинг ҳар бириси анинг бирла сулук тариқин пеш тутар бўлдилар. Аввало Шом подшоси озмойиш қилмоқ учун Ҳотамдан юз қизил юнглук қарокўз тева тилаб, киши юборди. Бу янглиғ тева Араб вилоятида камёбдур ва агар топилса ҳам беҳад қийматбаҳо бўлур эрди. Бу пайтда шундай ранглиқ тева Ҳотам молида

йўқ эрди. Шом подшоҳининг кишиси Ҳотам қошига келиб подшоҳ пайғомини еткурди, эрса Ҳотам қабул қўлин фармонпазирлик сийнасига қўюб жавобида самиан ва тавъиан тилига бу мисрани жорий қилди.

Мисраъ:

Ҳар ҳукмингга биз банда фармонбардор.

Бас, элчини яхши манзилга тушуриб ва зиёфат асбобин, чунончи, унинг ҳолига муносиб эрди, ондин ортуқроқ муҳайё қилди. Ўз тобеъларини йиғиб буюрдики, араб қабилаларига борингизлар ва нидо қилингизларки, ҳар киши бу навъ тевани Ҳотам қошига олиб борса, икки баҳосига олур. Доғи ул кишига йўл ранжи ижорасин бериб, инъом бирла молломол қилур. Ҳосил, бу тариқа бирла ул навъ юз тевани қарз олиб, Шом подшоҳига йиборди. Ва элчи буларни подшоҳ назарига еткурди эрса, кўруб ҳайрон қолди ва айдик: “Мен ул аъробини озмойиш қилай десам, ўзини биз учун мундоқ беҳад қарзга солибдур”. Бас, ул соат буюрдики, бу теваларга Миср ва Шомнинг пурбаҳо матоларидин юклангизлар. Юкладилар эрса, Ҳотам мунодий қилдурдики, “Ҳар кишиким, менга тева сотибдур, жамъ бўлсунлар ва ўз теваларин тониб, устидаги юки бирла олсунлар!”. Бас, тева эгалари келиб теваларин юки бирла олиб кеттилар ва ҳеч нимарса ондин Ҳотам олмади. Бу хабар Шом мулкига етти эрса, айдик, бу ҳиммат одамийзод қўлидин келмас. Ҳотамни саҳо ишида мусаллам тутдим, деди.

Байт:

Сахий Ҳотамким, шуҳрат олмиш,
Дегандек, ростдур беҳуда эрмас.

Рум қайсарик, Ҳирақл дер эрдилар, вактеки, Ҳотам жудининг дабдабасин эшитти эрса, они тафаҳхус қилмоқнинг фикрига тушти. Ногоҳ қулоқига еттиким, Ҳотамнинг бир бодпойи жаҳонпаймой оти бор эрмишки, ўқдек тез ва умрдек чобуки Рум қадамликда барқ анга ўзин ўхшатмоққа ибo қилмиш, чувством боди сабо анинг қадами губоридин тўтиё билмиш.

Байт:

Чу Ширин отидек Гулгун хушрав,
Анга эргашолмас Шабдези Хусрав.
Югурса барқ янглиғдур сабки хез,
Ки, пўя вақтида сарсар каби тез.

Қайсар вазирини чорлаб, айдики: “Ҳотамнинг саховати хабари Арабу Ажам аро фош бўлди. Жавонмардлиги ва муруввати шуҳрати Қофдан то Қофни тутти. Мен эшиттимки, бу сифатлик оти бор эрмиш хотиримда кечарки, они аҳволи нақдини озмойиш маҳкамига урғайман ва ул отни тиламак учун киши юборғайман. То анинг саховати кайфияти маълум бўлғай”.

Қитъа:

Тилай андин бу янглиғ бодпони,
Саховат пеш этиб, гар берса они.
Солайким, жуд ишида ҳиммати нағз,
Ва гар на шуҳратидур пўсти бемағз.

Бас, лойиқ ҳадялар ва тухфалар бирла ул отнинг талабида Ҳотамга бир элчи йиборди. Чун элчи бани Тай қабиласига етти эрса, ногоҳ қазодин ҳаво совуқ бўлди. Қор ёғди ва Ҳотам элчи хабарин олиб истиқболига чиқти. Они яхши, покиза манзилга тушурди ва зиёфат учун от сўйингизлар, деб буюрди. Ходимлари Ҳотамга айдиларки: “Отлар биёбондадур. Эшикда шул яхши отдан ўзга от йўқдур”. Буюрдики: “Шу отни сўйингизлар”. Зиёфат қилдилар ва таомдин фориғ бўлди эрса, истироҳат асбобин элчига муҳайё қилиб, ўзи саройга келди. Ул кеча ҳеч навъ сўз воқеъ бўлмади.

Эрта тонгда Ҳотам яна элчи қошига узрхоҳликга келди эрса, Қайсарнинг номасини, олиб келган тухфаларини Ҳотамнинг олдида кўйди. Ҳотам анинг мазмунига мутталаъ бўлди эрса, бағоят андишанок ва маҳзун бўлди. Элчи Ҳотамнинг чехрасидаги бу навъ малолат асарин зоҳир кўруб, айдики: “Эй жавонмард, агар отни беришга мунча паришонлик кўргузсанг, бизнинг ҳам мунча шиддатимиз йўк”. Ҳотам жавоб бердики: “Агар мундоқ минг от бўлса ва они бир саҳл киши тиласа, ҳеч назаримга илмай берурман. Ҳусусан, Рум янглиғ улуғ вилоятнинг азимушшаън подшоҳи мендек хоксорни бир от тилаги бирла сарафроз қилғай ва бу оз хизматим учун мундоқ улуғ элчини тухфа бирла мен каминага дилнавоз айлағай. Бас, мени бу қадар малолатим ва маҳзунлуғим ул ҳасрат ва надомат учундурким, сизга зиёфат қилганим шул от эрди. Кошки, бурунроқ хабар топқай эрдим. Ани зое қилмағай эрдим ва султон хизматидин маҳрум қолмағай эрдим”.

Назм:

Ул от дерсиз, ани бод суръат,
Туну кун айладим сизга зиёфат.
Ҳаво беҳад совуқ эрди, ёғиб қор,

Ки, йилқи сори бормоқ эрди душвор.
Йўқ ўлғач ўзга от эшигимда боғлик,
Ани кўрдум зиёфатга яроғлик.
Мурувватдин эмаским бир замоне,
Гурусна бўлғай уйда меҳмоне.
Минг от андоғ агар йўқ бўлса бўлғай,
Ки, олам яхши отим бирла тўлғай.

Рум қайсарига бу от насиб бўлмади эрса, Ҳотам яна яхши отлар хижози тезком ва бодпой элчидин йиборди ва элчини ҳамул диёр тухфалари бирла моллом қилди. Вақтеки, элчи ёниб борди эрса, Қайсар бу ҳолга мутталаъ инсоф сифатин пеш тутти ва айдики: “Ҳотамнинг саховат расми ва муруввати қондасини мусаллам туттум”.

Байт:

Деса бўлғайким, бани Одамаро,
Келмади андоғ яна соҳиби сахо.
Билдилар они мусаллам хосуом,
Жуд иши анинг била бўлди тамом.

Яман мулки подшоҳе эрдиким, сахо ва карам сифати анга ғолиб, эҳсон кўргузмак учун фақирлар ва муҳтожларга инъоми моидалари хосу омм ҳақида бисёр, икромии фоқиҳалари мискинлар ва дармондалар учун ҳамиша етар.

Байт:

Очилса илки баногоҳ қилур учун эҳсон,
Йитар эди бу жаҳондин фақирлик яксон.

Подшоҳнинг хоҳиши андоқ эрдиким, халойиқ тилида они саховатидин ўзга зикр мазкур бўлмағай ва олам атрофида онинг эҳсон-инъомидин бўлак нимарса машҳур бўлмағай. Бу сабаб ҳар ким онинг қошида Ҳотам сифатин айтса, ғазаби ўти тез бўлуб изо қилмоққа қадам қўяр эрди. Айтур эрдиким: “Ҳотам менинг вилоятим раиятларидин бир саҳронишин кишидур. Анда на жаҳондорлик мартабаси бор, на мамлакатдорлик мансаби, на оламгирлик қуввати бор ва на кишваркушойлик шавкати.

Байт:

На анингда тахт бор ўлғай, на тож,
На хизона, на божу хирож.

Бас, маълумдурки, анинг қўлидан не равиш саховат келур, неча оти, теvasи ва қўйлари бордур. Анинг бирла не миқдор, карам кўргузур. Мен Ҳотамнинг бир йиллик ҳосилини бир кунда бир гадойга

берурман ва анинг юз меҳмондорлигини бир меҳмоннинг эрталигига сарф қилурман”.

Байт:

Тафовут кўй икимизга арода,
Ки, ман отликдурурман, ул пиёда.

Алқисса, Яман малики бир куни улуғ жашн барпо қилди ва подшоҳона даъват ораста қилди. Анда хосу омни жамъ айлади ва улким, окшомгача офтоб янглиғ зарбахшлиқга машғул бўлди. Ва дарёдек гуҳарфошлик кўргузур эрди. Ногоҳ бу аснода,

Байт:

Бирав Ҳотам сифатин зикр қилмоқга оғиз очди,
Сахосин баён қилмоқ била эл сори дур сочди.

Бу сўз рашкидин паришон бўлди ва ҳасад тамури ҳаракатга келди. Ўзига андиша қилдики: “Ҳеч важҳ бирла замона аҳли тили Ҳотам зикридин хомуш эрмас, анинг мурувватпешалик ва саховатандишалиги халойиқ кўнглидин фаромуш эрмас. Бас, маслаҳат будурки, тадбир киштийбонини ёрмандалиғи бирла анинг ҳаёти заврақини фано ғарқабосига солғайман ва тазвир устодининг мададкорлиги бирла зиндагоҳлиги рақамин умргузорлик лавҳидин тарошлаб олғайман”.

Байт:

Ки, бордур жаҳон сахнида Ҳотам,
Мани яхши демаслар аҳли олам.

Анинг пойтахтинда бир айёрпеша бордурки, бир дирам учун юз хуни ноҳақ қилмоққа бел боғлар эрди ва андак фойда кўб халқнинг кўнгуллари шишасин жафо тоши бирла синдирур эрди.

Байт:

Париваш кўзидек эрди хунрез,
Ки, маҳвашлар сочидек фитнангиз.

Подшоҳ ани ҳузурига чорлаб, илтифотлар кўргузди, ваъдалар қилди ва айдик: “Ўзунгни Ҳотам қабиласига еткурғил ва ҳар ҳийла бирлаким кўнгулга етар, ҳар шуъбадаки хотиринг қабул этар, они ҳаёт мулкидин мамот шаҳристонига юборғил, ҳотамийларни мотами қилғил. Агар бу ишни вуқуъга келтурсанг, сени подшоҳона инъом ва хусравона икром бирла сарафроз қилғайман”. Бас, айёрпеша ва васвасандиша Ҳотамни ўлдурмакнинг уҳдасин олиб, Тай қабиласига мутаважжух бўлди.

Бир муддат сахрода юруб, Тай қабиласига етти. Чун ул қабилани илгари кўрмаган эрди. Ҳотам манзилин хабарини ололмай юрур эрди.

Ногоҳ бир йигит билан мулоқот бўлдиким, хушрўй ва хушхўй давлатмандлик аломат чехрасидин тобон ва аржумандлик нишонасидин дурафшон. Чун йигит анинг ғариб эканин билиб меҳрибонлик ва ширинзабонлик бирла аҳволин сўрди ва айди: “На ердан келурсиз ва на ерга борурсиз?”. Айёрпеша жавоб бердики: “Ямандин келурман. Шомга бормоқни қасд қилурман”. Йигит илтимос қилдики: “На бўлғай бу кеча менинг кулбамга қадам ташрифин еткурсангиз, то хизматкорлик мазҳарин шараф назарингизга етурсам ва уйим сахнин ҳузурингиз юзи бирла ёрутсангиз, то жони дил миннатдор бўлсам”.

Байт:

Уйимға кир, мани бир дам овутғил,
Юзунгдин тийра кулбамни ёрутғил.

Бас, айёрпеша ул йигитнинг хушхўйлуғи ва дилжўйлиғиға дилбаста бўлуб, анинг манзилига борди ва ул йигит андоқ зиёфат ва меҳмондорлик расмин бажо келтурдиким, айёрпешанинг хотирига ҳаргиз мундоқ базм ҳузур қилиб, бу суврат базм тасаввур бўлмаб эрди. Ҳар лаҳзада гуногун таомлар ва рангаранг шарбатлар тартиб берур эрди.

Байт:

Ҳар нафас анинг зиёфатиға боқ,
Овқатлари бир-биридин хўброқ.

Меҳмон ҳар соат ул йигитнинг бағоят матъамот ва бениҳоят машрубой муҳайё қилғонига таҳсин қилур эрди ва айтур эрдиким,

Байт:

Боракалло, базм иши мундоғ керак,
Элда ҳимматлик киши, мундоғ керак.

Ҳосил ул кечани бу тариқа бирла охирига еткурдилар. Чун субҳ маҳваши анбарин зулфи ниқобин чехрасидин кўтариб машрик сорида жилва кўргузди эрса, меҳмон сарманзилдин иқомат рахтин кўтариб мақсуди талабига мутаважжух бўлмоқни қасд қилди. Ул меҳмон видоидин маҳзун ва гирён бўлуб, оташафрўз ва жигарсўз байтни тилига жорий қилур эрди.

Байт:

Юз доғ тушти кўнглумға етгач жудолиғинг,
Эй, кош бўлмағай эрди бу ошнолиғинг.

Мезбон бисёр муболаға ва дилнавозлик бирла айдики: “Эй ёр кироми, не бўлғайким, икки-уч кун мунда иқомат қилсангиз ва мени

сухбатингиз файзи бирла сарафроз айласангиз”. Айёрпеша турлук узрлар этакига қўл уруб айтур эрдик,

Байт:

Ҳайл қилманг мени бу ерда бисёр,
Ки, бошимда менинг мушкул ишим бор.

Йигит айдик: “Ул ишингдин мени огоҳ қилғил ва муҳимиғаким, шуғул қилиб сан менга айтғил, то қўлумдин келишича ул коруборингда сенга мадакор бўлғайман”. Айёр чунки ул йигитнинг хушхўйлуғи ва дилжўйлиғини бениҳоят кўруб эрди. Ўзича тафаккур қилдик: “Бу кулли муҳимиғаким, қадам қўюбман бу янглиғ ёрсиз, бу навъ мадакорсиз саранжом топмас. Олийҳиммат кўрунадурки, ғоят кўнгулчан йигит, ишбилармон жавонмард ва камбағалпарвар кўринади. Ҳеч маслаҳат мундин яхшироқ эмасдурки, сирримга маҳрам қилғайман ва бу мушкул ишимда они ўзимга ҳамдам билғайман”.

Назм:

Бир гули бу гулистондин бемадад,
Узса бўлмас гарчи гулдур беадад.
Ёр илкини тутуб бўлса равон,
Етгайсен манзил бошиға бегумон.
Ёрдин коринг мукамал бўлғуси,
Ҳамнафасдин мушқулинг ҳал бўлғуси.

Чун андишасин мунго еткурди эрса, йигитга ул муҳим ишни махфий тутмоқ жиҳатидин савканд берди ва доғи бисёр муболаға ва таъкид қилди. Охирида анга сиррин айта бошлади. Айдик: “Яман подшоҳига эшитилибдурки, бу навоҳида Ҳотам отлиғ бир киши бор эрмиш. Саховат ва жавонмардлик лофин, мурувват ва дилнавозлик газофин урар эрмиш. Бу хабардин анинг кўнглига ҳасад васвасаси ва рашк дағдағаси тушмиш. Манки, олам аро бадкирдор ва паришон рўзғордурманки, маишатим дуздлик ва айёрлик бирла кечар. Замоне боргоҳиға чорлади, беҳад дилнавозлик ва марҳаматсозлик қилиб айдиким, мен санга бисёр хазина ва бешумор дафина берай. Шартики, Ҳотамни ўлдурғайсан ва бошин тухфа қилиб келтурғайсан. Мен бу ваъда жиҳатидин ва маишатим заруратидин ул ҳукмни қабул қилиб бу қабилага келдим. Бугун ҳайрондурманки, бу дунёда на Ҳотамни билурман ва на манзилидин хабар олурман. Сенинг бу навъ дилбарлиғинг ва бу қисм ғарибпарварлиғингдин ғариб ва ажиб эрмас, Ҳотамдин менга нишона берсанг. Они ўлдурмагимда менга ёварлик кўргузсанг. То мен подшоҳ қошида қилган аҳдимнинг уҳдасидин

чиқсам ва сенинг давлатингда они ваъда қилган инъомларин олиб молломол бўлсам”. Чун йигит бу сўзни эшитти эрса,

Байт:

Кулиб айдиким, Ҳотам ман эрурман,
Бошим кеским, дариғ этмай берурман.

“Эй меҳмони азиз, кўпқилким, аҳлу аёлим ва хизматкорларим хабардор бўлмасдин бурун бошимни олғил ва бошни олиб йўлингга мутаважжих бўлғил, то Яман подшоҳининг мақсуди ҳосил бўлуб, сенинг муродинг муяссар бўлғай”.

Байт:

Чу, айёр ул замон Ҳотамни билди,
Хуруш айлаб, оёқиға йиқилди.

Сўнг Ҳотамнинг қадамиға кўзун суртуб, бўса қилур эрди. Айтур эрдикки,

Байт:

Аё, эй олийҳиммат, сўзи тотлиқ,
Кечургилким, сенга бўлдум уётлиқ.
Сенингдек яхшиға бўлғоч бадандеш,
Хижолатдин урубман ман жонима ниш.
Агарчи тийғдек эрдим, бир офат,
Ки, ҳоли қатлингға йўқ манда тоқат.
Сенинг сориға ҳаргиз тийғ отмам,
Ки ҳошо, тийғким гул бирла отмам.
Бу янглиғ узрдин беҳад дам урди,
Йўлин тутиб Яман сориға бурди.

Хуллас, Ҳотам анга йўл жабдуғин мухайё қилиб узатти. Айёр маълум муддате йўл юруб, қатъ қилиб подшоҳ назарига борди. Ҳотамнинг аҳволин ва сувратин тамом баён қилди. Малик инсоф юзасидин Ҳотамнинг озодалиги ва жавонмардлигига иқроп бўлди ва айдики: “Одамийзод аро бу янглиғ карам ҳеч кишидин вуқуъга келмас ва мавжудот ичра ҳеч махлуқдин бу навъ саховат содир бўлмас”.

Байт:

Юз минг ўлғой, бу жаҳонда бергучи кишиға дирам,
Лек кимдур ул кишиким, жонини қилғай карам.

“Жавоҳиру-л-амора” китобида келтурубдурларки, вақтеки, Ҳотам вафот бўлди, эрса они дафн қилдилар. Қазодин баногоҳ анинг қабри бир мавзеда воқеъ бўлуб эрдикки, ондин ҳар бор сел ўтар эрди. Вақти бўлдики, ямғур ва улуғ сел келди, Ҳотам қабри вайрон бўлмоғига

ёвуқлашди ва ўғли бу ҳолдин воқиф бўлуб, жасадини яна бир ерга элтмоқини қасд қилди. Чун қабрини очтилар эрса, кўрдиларки, ҳама аъзоси тўкулубдир, магар ўнг кўликим, ҳеч важҳ бирла тағайюр топқони йўқ. Тириклик вақтидек турубдур. Ҳозирлар ҳама таажжубда қолдилар. Аларнинг ичида бир соҳибдили бор эрдиким, айди: “Эй одамийлар, сизлар бу маънодин таажжуб бўлмангизлар ва Ҳотамнинг кўли тоза қолганин тонг кўрмангизларки, ул жавонмард бу кўли бирла сойилларга бисёр ато қилур эрдиким, хайру саховатининг ҳимоятида кўли солим қолмиш”. Бас, кофир бутпараст саховати воситаси бирла гўрда бузулмоқи халалдин солим қолса, таажжуб эрмаским, мўмин худопараст Ҳақ таоло бандаларига мурувват ва эҳсон кўргузмоқи бирла дўзах ўтида куймак офатидин эмин бўлғай. На учунким, охиратда адо бўлғусиз улуғ давлат топмоқдур ва дунёда хайру саховат қоидасин тебратмоққа боғлиқдур.

Байт:

Аҳли давлат умрдин кўз ёптилар,
Давлати боқий карамдин топтилар.

Доро ҳукамоларнинг биридин сўрдики: “Салтанат зийнати недур?”. Айди: “Иззат бирла умр сурмак”. Доро яна сўрдики: “Иззатни не равиш бирла муяссар қилса бўлур?”. Айдики: “Дунё молини хор тутмоқ бирла. Ҳар кишики дунё зар-зеварин хор тутар, ҳама элнинг назарида азиз турар, кишики зар-зеварга ружуъ кўйса, халойиқ они хор ва беқадр кўрарлар. “Ва биллаҳи ат-тавфиқ”, яъни “дунё матоин назарида саҳл тутуб, хайру эҳсонга ружуъ қилмоққа тавфиқи Ҳақ субҳонаҳу ва таолодиндур”, демак бўлур.

Қитъа:

Молдин мақсад санга бўлғай буким,
Токи ул тан ҳифзиға бўлғай сипар(қалқон).
Қилса ҳар ким танни молиға фидо,
Ҳам тану ҳам молидин бўлғай хатар,
Ҳар каримиким, тутар молини хор,
Доимо иззатдин ўлғай баҳравор.

Валҳамду лиллаҳи таолоки, олам аҳлининг шахзодаси – лутфу карам боғининг ниҳоли навбодаси, салтанату жаҳонбонлик осмонининг офтоби, азимат ва гитиситонлик боргоҳининг султони комёби, Доройи жаҳоноройи ва банди кишваркушой,

Қитъа:

Мулку давлат ёвари султон Абулмуҳсинки, ул,
Абри найсондек жаҳон саҳниға бермишдур ривож.

Лутфу эҳсони сахо андоғ фаровон айлади,
Ким йўқолди даврида олам юзидин эҳтиёж,
онинг мурувват ва саховат қоидаси, эҳсону футуввати зобитаси
Ҳотамнинг саховатномасига печу тоб берди ва Маън ибн Зоида¹нинг
эҳсони дафтарига қалам урди.

Қитъа:

Ки Хусрави замонсан ва даврон Фаридуни,
Султони адлдурсан, ҳам подшоҳи жуд.
Адлинг жаҳонни тузгучи, ҳукминг низоми мулк,
Жудинг гадо паноҳи, илкинг паноҳи жуд.

Ҳақ субҳонаҳу анинг эҳсони маншурини “Ва ҳува муҳсинун
фалаҳу ажрун ‘инда Раббихи”² тавриқи бирла ҳурматлик қилғай, яъни
кишиким, ўзини Худо итоатига берди ул неку кор эрур. Бас, собитдур
анга ажр парвардигор қошида, демак бўлур. Инъом нишони ва
гадолиғи белгисини алмуҳсинийн туғроси била зийнатлик қилғай,
яъни Иброҳимга мукофот берган янглиғ, яхшилик қилғучиларга
мукофот бераман, демак бўлур.

¹ Маън ибн Зоида – Абулфазл Маън ибн Зоидаи бин Абдуллоҳ аш-Шайбоний. Машҳур саховатпеша. Араб баҳодир ва фасих (сўз устаси)ларидан. Вафоти 151 ҳижрий қамарий.

² “Йўқ, кимки юзини (ўзини) Аллоҳга бўйсундирса, Робби ҳузурида унга ажр муҳайёдир”. (“Бақара” сураси, 112-оят)

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ ТАВОЗУЪ БАЁНИДА

Тавозуънинг маъноси ўзини камсуқум тутмоқ бўлур. Тавозуъ қилмоқ баланд мартабали бўлмоқнинг сабабидур. Чунки ҳадиси набавий бу мазмунга далолат қилур. Ҳазрат Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам айтибдики: “Ман тавāда‘а лиллāҳи рафа‘аҳу аллāҳу”¹, яъни пайғамбар саллоллоҳу алайҳи васаллам айтибдурларки, киши Худо ризоси учун ўзин паст тутар, Худойи таоло анинг даражасин баланд қилур.

Байт:

Тавозуъ сени қилғуси аржуманд,
Шарофат юзидин қилур сарбаланд.

Сомоний подшоҳларидин Наср ибн Аҳмад ўғлига шундай васият қилди: “Эй фарзанди дилбандим, агар хоҳласангким, менинг бу бисёр машаққат бирла қўлга келтурган мамлакатим сенинг қўлунгда узок турғай, иложи буким, хазинага эътимод қилмағилким, молга завол етгусидир. Лашкарга ишонмағилким, охири улар хизматингда боқий турмаслар ва мулкнинг давомийлигига тақийя қилмағилким, охири вайрондур. Бас, қарам қилмоққа шуғул қилиб тавозуъ зиёда айлағилким, қарам тавозуъ кўнгуллар қушини сайд қилурга икки домдурлар. Ҳар кишиким, бу икки домнинг бирига илинса, халос бўлурга иложи бўлмас. Гўё Пайғамбар саллоллоҳу алайҳи васаллам “Саййиду-л-қавми хāдимухум”² иборати бирла бу маънога ишорат қилибдурлар, яъни ҳар қавмнинг улуғи тавозуъ пеша қилиб хизмат қилғучиси эрур, демак бўлур. Бас, ҳар кишигаким, хизмат бирла тавозуъ айласанг, анинг кўнгуллари сенга илинур ва муҳаббатинг домига тушурким, ҳаргиз фармонингдин чиқмас. Сен анинг хожаси бўлурсан”.

Қитъа:

Тавозуъдур кўнгулға рўшнолик,
Топар бегона андин ошнолик.
Тавозуъ кишини давлатманд этгай,
Тавозуълук киши иззатга етгай.

Тавозуъ улдурки, киши ўз миқдорини бошқа кишининг миқдоридин кам билгай. Ўзининг иззат ва ҳурматин бартараф қилиб, кишини иззат ва муҳтарам тутгай. Тавозуъ қилмоқдин андоқ киши

¹ “Кимки Худо ризоси учун ўзини паст тутса, Худойи таоло унинг даражасини баланд қилади”

² “Бирор қавмнинг улуғи уларнинг ходимидир”.

парҳез қилурким, зотида улуғлуқ ва шарофат бўлмаса. Аммо ул кишиким, ҳақиқат зоти шариф ва мартабаси баланддур, тавозуъ қилмоқдин кўрқмас, не учунким, тавозуъ анинг улуғлигин ҳеч кам қилмас, балки иззат ва шавкати ҳам халойиқ, ҳам холиқ қошида зиёда қилур.

Байт:

Улуғларнинг тавозуъ зийнатидур,
Гадоларнинг тавозуъ одатидур.

Бу сўздин маълум бўладики, такаббур қилмоқ ноқислар ва одамийлик тариқидан чиққан халойиқларнинг сифатидур ва такаббурдин ғаразлари ўз нуқсонларини ёпмоқлик эрур. Аммо билмайдурларки, дарҳақиқат, такаббур сифати уларнинг қабоҳатларин ошкора қилиб, хору бемиқдор айлар.

Қитъа:

То иложи бордур, кибр айламаклик хўб эмас,
Кибрлик шайтон сифатийлар кибрисидин бар емас.
Кибрни ташлаб, агар қилсанг тавозуъ бе риё,
Хос тутқай дарғаҳи ичра Худои кибриё.

Тавозуъ ҳама кишидин хўб кўрунур. Аммо давлат аҳлидин хўброк, не учунки, тавозуъ улуғликнинг зийнатидур. Келтурубдурларки, Ибн Самок Хорун ар-Рашид халифани мажлисиға келди. Халифа туруб анга таъзим бажо кетурди. Ибн Самок айди: “Эй халифа, тавозуъ подшоҳларга подшоҳликларидин ортуқрокдур”. Халифа айди: “Яхши айдинг, доғи ҳам тавозуъ тавсифин қилғил!”. Ибн Самок айди: “Ҳар кишигаки, Худойи таоло мол ва жамолда улуғлик берибдур, ул киши моли бирла Худойи таоло бандалариға эҳсон қилса ва жамоли бирла порсолик кўргузса, улуғлик бирла тавозуъ пеша қилса, Худойи таоло они хослари зумрасига олур”. Хорун ар-Рашид бу сўзларни писанд қилиб буюрди, то давог, қалам келтурдилар ва ўз қўли бирла бу насихатларни битиб олди. Бу сўзни битиб олмоқ халифанинг тавозуъси нишоналари эрди.

Байт:

Яқин билмак керакким, ҳеч они,
Киши кўрмас тавозуъдин зиёне.
Тавозуъ қилғусидур кишини комил,
Тавозуъдин бўлур мақсуди ҳосил.
Тавозуъ пеша қилғон севар ўлмиш,
Худо лутфиға бешак мазҳар ўлмиш.

Тавозуъ ва эҳтиром ашрафлар, саййидлар, олим ва машойихлар борасида бисёр хўбдур. Чунки бу тоифага ҳар киши тавозуъ қилса, давлат бозуси қувватлик ва шавкати алами рифъатлик бўлур. Аммо Ҳасан Шайбоний раҳматуллоҳи алайҳ Рашид қошига келди эрса, Рашид анга кўп эҳтиром қилиб таъзимлар бажо келтурди. Чунончи, оллиға пешвоз югурди ва ани ўзининг ўрнида ўлтурғузди. Вақтеки, кетгали турди эрса, на чанд қадам бориб узатти. Хосларидин бири айтиди: “Эй халифа, бу тавозуъким, кўргуздунг, анинг бирла подшоҳлигинг ҳайбати ва қадри синди”. Рашид жавоб бердики: “Ул ҳайбатеким, тавозуъ сабабидин зойил бўлур, анинг синғони яхшироқ ва ул қадрики, бузургларга эҳтиром қилмоқдин кам бўлур, анинг йўқ бўлмоқи хўбдур”.

Байт:

Қадреки, тавозуъ сабабидин бўлур ул кам,
Бўлмас киши ул қадр ила ҳаргиз мукаррам.

Келтурубдурларки, Исмоил Сомоний Хуросон подшоҳи эрди. Бисёр муаззам ва мукаррам. Бир куни бир олим анинг қошига келиб эрди. Беҳад ва бениҳоят азиз айлади. Вақтеки, ул олим мажлисдин чиқор бўлди, эрса орқасидин етти қадам юруб узатти. Кеча бўлди эрса, ҳазрат Рисолатпаноҳ саллоллоҳу алайҳи васалламни тушида кўрди. Анга айтилар: “Эй Исмоил, менинг олим умматларимдин бирини эъзоз туттинг, шул сабабдин сенинг ҳақингда дуо қилдимки, илоҳо Исмоилни икки жаҳонда азиз тутғил. Ва етти қадам они орқасидин бординг, дуо қилдики, илоҳо етти кишини анинг наслидин подшоҳ қилғил ва етти дўзах ўтини анга ҳаром айлағил”. Ва бу икки дуо мустажоб бўлди.

Тавозуънинг бир аломати буки, киши солиҳлар, олимлар ва дарвешлар суҳбатига мойил бўлғай. Аммо олимлар ва дарвешлардин мақсуд ул жамоат эмаски, ўзларини уламои раббоний ва машойихи ҳаққоний сувратларида халойиққа кўргузурлар. Дунёлик жамъ қилмоқ тамайдан ҳақ сўзни хушомад бирла ясарлар, балки андоқ кишининг суҳбатига бормоқ керакки, халойиқнинг суҳбатин хоҳламагай ва ул кишига эътимод қилмоқ керакки, киши анга эътимод қилмоғин хушламагай!

Хабарда келтурубдурларки, Абдуллоҳи Тоҳир вақтеки, Хуросонга подшоҳ бўлуб борди, Нишопурга тушти ва ул вилоятнинг ҳама улуғлари, акобирлари анинг саломига келдилар. Бир ҳафтадин сўнгра сўрдики: “Менинг қошимға келмаган киши диёрингизда борму?”. Айтилар: “Ҳар кишики, бу шаҳрда оти ва сўроғи бордур,

сени кўргани келдилар. Магар икки дарвешким, гўшада ўлтурубдирлар. Жаҳон махлуқотини кўрмакдин кўз юмубдирлар ва халқ ғавғосидин қочиб, холиқ зикрига машғул бўлубдурлар”.

Қитъа:

Тилаб ганж ичра ётмишлар Худони,
Чиқормишлар кўнгулдин мосувони.
Кўрарлар икки оламни назарсиз,
Учарлар фаршдин то Арш парсиз.

Абдуллоҳ сўрдики: “Бу икки тан кимлардур?”. Айдиларки: “Аҳмад Ҳарб ва Аҳмад Асламким, уламои раббонийдурлар. Подшоҳлар ва умароларни қошига бормоққа тараддуд қилмағайлар”. Абдуллоҳ айди: “Агар улар мен сори келмакни макруҳ билсалар, мен улар сори борай”, – деб отланди ва Аҳмад Ҳарб сори юрди. Бир кимса югуруб келиб хабар қилдики, Абдуллоҳ сенинг қошинга келур. Аҳмад қочорга илож топмади, туруб эрдики, Абдуллоҳ анинг савмаасиға кириб келди. Аҳмад туруб муддате бошин қуйи солиб турди. Абдуллоҳ ҳам анинг табиатин тутуб ўлтурмади. Соате ўтгандин кейин Аҳмад бошин кўтарди ва айди: “Эй Тоҳир ўғли, эшитиб эрдимки, бисёр хушхўй ва хушрўй киши эрмишсан. Холи кўрдумки, айтгандин хўброқдурсен, эмди насиҳатим буки, бу яхши юзунгни Худойи таоло амрига нафармонлик қилиб зишт айламағайсан ва мундоқ кўрклик рухсорани дўзах ўтига ўтун қилмағайсан”. Бу сўзни айди эрса, юзин қиблага ўгуруб намозга машғул бўлди. Абдуллоҳ йиғлаб ул азизнинг уйидин чиқти ва Аҳмад Аслам қошига борди. Аммо Аҳмад Аслам келурин билиб эшигин беркитти. Абдуллоҳ ҳарчанд жидду жаҳд қилди ва лекин они кўрмак муяссар бўлмади. Айдиларки: “Сабр қилинг, токи рўзи жумъа етгай ва ул азиз намози жумъага чиқар. Шул вақтда мулоқот бўлмоқ керак”. Абдуллоҳ уйига борди. Жумъа куни бўлди эрса, Абдуллоҳ отланиб Аҳмади Асламнинг уйига яқин кўча бошида турди. Шайх савмаадин чиқти. Масжид тарафига юрмакка мутаважжих бўлуб эрди, кўрдики, кўча узра отлиқлар турубдилар. Турган ерида тўхтади. Абдуллоҳ отидин тушуб Аҳмаднинг олдиға келди ва салом қилди. Аҳмад саломиға жавоб бериб сўрдики: “Сен кимдурсан ва не ишинг бор?”. Абдуллоҳ айди: “Мен Тоҳирнинг ўғли Абдуллоҳдурман. Сизни зиёрат қилғоли келдим”. Аҳмад айди: “Ҳошоким, сенинг менинг бирла ишинг бор-у менинг сенинг бирла не сўзим бўлғай”. Бас, юзин том тарафига тутуб турди ва Абдуллоҳнинг юзига ҳаргиз боқмади. Абдуллоҳ бу ҳолни кўрди эрса, беҳуд бўлуб азизнинг оёқиға йиқилди ва юзин анинг қадами туфроқиға

қўюб муножот қилдики: “Илоҳо, бу эр сенинг ризоинг учун мени ёмон кўрди ва мен бу яхши бандани дўст тутдим. Ул душманлик ва бу дўстлик ҳаққи-ҳурматики, иккаласи сенинг ризонг учундурлар, менинг ёмонлигимни анинг яхшилиги баракатидин кечурғил!”. Бу ҳолда эрдик, хотифдин овоз келди: “Эй Абдуллоҳ, бошингни кўтаргил, гуноҳингни бу азизнинг ибодати ҳукмида билдим”.

Қитъа:

Агарчи йўқдур мендин ёмонроқ бу жаҳон ичра,
На бўлғайким, Худоё, лутфдин қилсанг қиёматда.
Ёмонлар ўзини ҳам яхшилар турган макон ичра.

Келтурубдурларки, подшоҳлардан бири бир дарвешни кўргали келди эрса, дарвеш алҳол саждага борди. Шоҳнинг вазири сўрдики: “Эй азиз, бу нечук сажда эрди?”. Дарвеш айди: “Саждаи шукр”. Яна сўрди: “Не боисдин саждаи шукр қилдинг?”. Дарвеш айди: “Анинг учунки, Худойи таоло подшоҳни менинг қошимга келтурди ва менга анинг тарафига бормоқни насиб қилмадики, подшоҳларга дарвешлар зиёратига келмак ибодатдур. Дарвешларга подшоҳ суҳбатига бормоқ маъсиятдур. Бас, подшоҳга ибодат ҳосил бўлди ва мендин маъсият содир бўлмади. Мунинг шукронасига сажда келтурдум”.

Қитъа:

Шоҳ агар дарвешларни сўрмоқидин урса дам,
Давлати қўймиш баландликдин фалак узра қадам.
Ҳар кишиким, саодатин айлади дарвешидин,
Яхши имдод айлабон олғай Фаридундин алам.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ ОМОНАТ ВА ДИЁНАТ БАЁНИДА

Дин уламолари ва аҳли ирфонлар мундоғ айтубдурларки, омонат яхши сифат аро рукни азимдур ва диёнат хулқнинг илдизи эрур. Иймон омонат бирла тамом бўлур. “Ла иймаана ли-ман ла амоната лаху”, яъни иймон йўқтур ул кишида омонатга хиёнат қилур. Шариат қоидаси диёнат расмини сақламоқ бирла низом топар.

Қитъа:

Шаръеки, қарор олди сиёсат узра,
Дин қоидасин кўйди диёнат узра.
Кўнгулда агар бўлса амонатдин асар,
Етмас дўзах ўтидин ҳеч зарар.

Тафаккур назари бирла ҳар кас чехрасига боқсанг ва тааммул басари бирла ҳар кўрган, эшитган нимарсага қарасанг, билгайсанки, анинг бир ҳадди омонатга чотиғлик ва бир ҳадди хиёнатга чотиғлик эрур. Бас, киши ул ишда омонат сақламаса, хиёнат қилмиш бўлғай ва ҳар нимарсаки, Худойи таоло бандага берибдур, ул анда омонатдур. Масалан, кўз омонатидурки, анинг бирла қудрати илоҳий осорига қарагайлар. Қулоқ омонати ул эрурки, анинг бирла Худойи таоло каломин, расули Худо ҳадисларин ва аҳлуллоҳ насиҳатин эшитгайлар. Тил омонатидурки, анинг бирла Ҳақ таоло зикрин этгайлар. Қўл омонатидурким, анинг бирла халойиқга нафъ еткургай. Қолганлари шунга қиёс. Мабодо, агар киши кўзин ҳаром сори очса, кулоқни ношойиста сўзларга солса, тилин ялғон бўҳтонга югуртса, қўлин мусулмонлар озорига узотса, Худойи таолонинг омонатига хиёнат қилубдур. Наҳийи раббонийнинг: “*يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا*”¹ сўзидур, анга кулоқ солмабдур. Яъни эй иймон келтурганлар, огоҳ бўлингизларки, хиёнат қилмонгизлар Худойи таолонинг омонатига, демак бўлур.

Байт:

Шарм тутмассанмуким, кўрмиш хиёнатни Худо,
Ҳеч кўрқмассанмуким, етгай хиёнатингга фано.

Подшоҳларга бу омонатларни сақламоқдин сўнгра ўзга омонат муҳофазати ҳам лозимдур, яъни раъоёким, Ҳақ таолонинг подшоҳ қўлига топшурган омонатлардур. Агар уларнинг муҳофазатида хато қилсалар, омонатдорлиқлари аркониға футур ва қусур етар. Ҳукамо

¹ “Эй, иймон келтирганлар! Аллоҳга ва Расулга хиёнат қилмангиз ва омонатларингизга билиб туриб хиёнат қилмангиз!”. (“Анфол” сураси, 27-оят)

айтибдурларки: “Агар подшоҳ золим амалдорни амалга буюрса ва раият муҳимларин андоқ ситамкорга ҳавола қилса, раъёё ҳуқуқида хиёнат кўргузмиш бўлғай. Не учунки, ситамкорни заифлар ва ожизларга мутасадди қилмоқ, бўрини қўйларга чўпон қилгандек бўлғай”.

Қитъа:

Масалдурким, ситамкора бўридур,
Раиятлар анга қўй-қўзидур.
Бўрини айласанг қўйларга сардор,
Бало илкига бўлғайлар гирифтор.

Диёнат сўзини мулоҳаза қилмоқ ҳам лозимдур. Диёнатнинг маъноси омонат сақламоқлик бўлур. Ул омонат Худонинг дини ва банда аросида махфий бўлғай ва киши анга мутталаъ бўлмағай. Магар изҳор қилгандин сўнгра ва диёнат расмин сақламоқ икки жаҳон саодатига боис эрур, балки Худо ризосига сабабдур.

Байт:

Бедиёнат сори рў бермиш дунё ва не дин,
Ҳосил бўлғай гар диёнат айласанг.

Диндор кишилар халойиқ назарида ҳамиша азизу муҳтарамдурларки, Нўширвоннинг аввалғи замонида ҳануз адолат аламин кўтариб эрди ва айшу ишратга машғул бўлиб, раият аҳволига назар солмаб эрди. Анинг ҳимоясида бир киши бор эрдик, карам сифати бирла ва меҳмонга яхши пеш келмакидин овозаси халойиқ тилида мазкур эрди.

Байт:

Жудидин фақир аҳли дилшод эрдилар,
Танглиқ бандидин озод эрдилар.

Иноъми хони ҳамиша ёзуқ эрди. Хосуомни давом меҳмондорлиғига индаюр эрди. Вақтеки, анинг эҳсони овозаси шуҳрат топти ва жавонмардлиги хабари халойиқ аро фош бўлди эрса, Нўширвон имтиҳон учун савдогарона либос кийиб они уйига борди ва ул жавонмард Нўширвонни танимади. Аммо олдига пешбоз чиқиб, они бир дилкушой ва роҳатафзой суффада ўлтурғузди. Мурувват расмин, зиёфат қоидасин ва меҳмондорлик равишин чандон бажо келтурдики, Нўширвон таажжубға қолди ва алар суҳбат тутқон суффадан боғ тарафига панжаралар очуқ эрди. Ул боғда узум бисёр пишиб, мавсумиға етиб турур эрдик, панжарадин муоъяна кўрунур эрди. Чун мажлис охир бўлди эрса Нўширвон айди: “Эй хожа, мен бир савдогар кишидурман, сизнинг мурувват ва жавонмардлигингизни

эшитиб келиб эрдим. Бисёр тасдиқ бердим, анчаким сизнинг эҳсонингиз шуҳратин халойиқ баён қилур эрдилар. Андин минг чандон ортуқроқ экансиз. Эмди уйимга борурман. Бетакаллуф айтингки, сизга не тартиб берайин ва не тухфа юборайин?”. Жавонмард айдики: “Эй меҳмон, давлатимда ҳеч нимарсадин камчилигим йўқтур. Магар буким, узум егали майлим келур, агар сизни бир боққа узум сайрига олиб борсалар ва ё бир ердин сизга узум тухфаси келтурсалар, қадаре андин юборгайсиз”. Нўширвон айди: “Боғингизда узум кўб кўрунадур. Не учун емассиз?”. Айди: “Эй меҳмон, бизнинг подшоҳларимиз золим ва ғофил кишидур. Раиятдин парвоси йўқ, бу диёр халқи боғларининг узумлари мавсумига етибдур ва подшоҳ ҳануз ушр олур. Таъйини қолмади ва халқ ушр берурни мулоҳаза қилмай узум ерлар. Мен андин маҳрумдурман, бу жиҳатдинки, боғим ичра подшоҳ ҳақи ҳануз боқийдур, они адо қилмай узум есам, бегона киши ҳақида хиёнат қилмиш бўлғайман. Менинг мазҳабимда хиёнат ва бедиёнатлик ҳаромдур. Ҳар йил одатим бу эрурки, дарахтларим ғўра боғлаган замон боғ эшикини беркитиб, муҳр солурман ва анда ҳеч кишини киргали қўймасман, то подшоҳ ушрини олгунча. Вақтеки ушр олди эрса, андин сўнгра емакка қадам қўярман”. Нўширвон бу ҳикояни эшитти эрса, йиғлади ва айдики: “Эй жавонмард, ўшал подшоҳи золим ва ғофил мендурман. Сенинг бу қасами диёнатинг сабаби бирла ғафлат уйқусидин уйғондим ва аҳд қилдимки, мундин кейин раият ҳолидан беҳабар бўлмағайман, адл тариқидин чиқмағайман”. Бас, Нўширвон ул кишини кўб азиз ва мукаррам айлади.

Қитъа:

Топқуси ҳар иш диёнатдин низом,
Ҳам омонатдин киши комил бўлур.
Ҳар киши бўлса диёнатлик, анга
Икки олам давлати ҳосил бўлур.

Хабарда келибдурки, Балх ҳокимининг ўғли бир куни саҳрога тамошо қилғоли чиқиб эрди. Ногоҳ гузари бир паст томлик ихотаға тушти. Анда кўрдик, бир пир, зуннор белида ва кетмон қўлида олибдур. Дарахт тикиб юрур. Амирзода айди: “Эй пир, дарахтким тикарсан, мевасин ерга умрунг ёрий бермас. Беҳуда не учун ташвиш тортарсан?”. Пир айди: “Ўзгалар дарахт эктилар, мевасин биз едук. Биз дарахт эксак, яна кейингилар егайлар ва шоядки насиб бўлса, биз ҳам егаймиз”. Амирзода йигит наврасида қасам ичтики: “Сен бу боғ мевасин ея олмассан”. Амирзода бу сўзни айтиб ўтти. Пир сўрдик:

“Бу ким эрди?”. Айдилар: “Балх ҳокимининг ўғлидур”. Бу воқеадин сўнгра икки-уч йил ўтти эрса, амирзодага яна сайр қилмоқ ҳаваси пайдо бўлур. Тобеълари бирла отланиб чиқти. Ногоҳ бир боғ эшикига еттики, бағоят дилкушо ва бениҳоят равзаи хушҳаво .

Байт:

Дарахти барча авжға етишмиш,
Ки, шох узра ширин мева пишмиш.
Қўнуб қушлар дарахт устида ҳарён,
Бўлурлар сайрамоқ бирла хуш алхон.

Амирзодага бу мавзеъ бисёр хуш кўрунди. Боғ ичра кирди. Пирни кўрдик, зуннор белида ва бу навъ боғ ичра юрур. Пир доғи амирзодани кўрди, аммо танимади. Амирзода ҳам пир ҳақиқатидин мутталаъ бўлмади. Алқисса, пир ширин ва латиф мевалардин табакқа тўлдуруб амирзоданинг назарига келтурди. Амирзода пораи тановул қилди ва ул мевадин андаки пирга ҳам берди. Пир мевани қўлига олди, они емай амирзоданинг мулозимларидин бирига берди ва айди: “Мен бу боғ мевасин емасман”. Амирзода айди: “Не учун?”. Пир айди: “Бу жиҳатдинки, ул замонаки, мен бу боғ дарахтларин тикиб юрур эдим, ҳокимнинг ўғли бу ерга келди, бу дарахтларни тикмагимда менга сарзаниш қилди ва айдики: “Умрунг ўтубдур, гўр лабига келибсан, доғи мундоқ узоқ тамаъни қилурсанки, бу дарахт эгасисан ва ул неча йилдин сўнгра мева кўрсатгай. Они егайсан”. Бу сўзига жавоби айтиб эрдим, талоқдин савканд ичтики, эҳтиёт учун аҳд қилдимки, умрум охир бўлгунча бу боғ мевасин емагайман. То ул амирзодага талоқ воқеъ бўлмагай ва мен бу ишда диёнат уҳдасидин чиққайман”. Амирзода айди: “Эй пир, ўшал Балх ҳокимининг ўғлики, савканд ичиб эрди, мендурман. Бас, диёнатким сақлабсан, муни жиҳатидин вазирликни сенга бердим ва ҳеч муҳимга сен маслаҳат кўргузмай шуруъ қилмагайман”. Пир бу сўзни эшитти эрса, лаҳза бошин қуйи солди. Андин сўнгра бошин кўтарди. Айдики: “Қабул қилдим, аммо мусулмон подшоҳга габр ғайридин вазир раво эрмас”, деб зуннорин кесди ва калимаи шаҳодат тилига жорий қилди. Ул диёнатининг баракоти бирла ислом давлатига мушарраф бўлди.

Байт:

Гар улуғлуқни тилар эрсанг диёнат бирла бўл,
Ким будур мулки саодат сориға бормоқға йўл.

و چون پادشاه بصفعت عفت آراسته بود مرآینه طلعت فسق و فجور از
غرضه مملکت دور شود و غایب عار و بد نامی بزن و فرزند کسی نرسد
مثنوی عفت اینجا که رایت آوا **دل و دین را تمام سوار زد**
فصل از دینک خوار و زار شود **روح مقبول کرد کار شود**
الحمد لله و الله که این شاه زاده کامکار عالیمقدار که از بخت و دولت
برخوردار باد **بیت** روی خویشت و کمال و هنر و دامن پاک

لا جرم تمت پاکان و دو عالم با او **باب دهم در ادب**
و ان حیانت نفس است از قول ناپسندیده و فعل ناپسندیده و خود را
و مردم در پایه حرمت نگاه داشتن و اب روی دیگران نارنجین و
حقیقت ادب آنست که در جمیع احوال متابعت حضرت رسالت صلوات
و سلاطین علیهم السلام که ادیب کامل است چه در مکتب خانه **ادب نبی در خانه**

فاحش تا کسی مانند او مؤدب و متمدن نشده **قطعه**
ادب آموزان ادیب که او **ادب از حضرت خدا موقت**
بر کسی خوان سبقت که در همه حال **سبقت از لوح کسب یا مویخت**
و ادب از همه کس نیکو نماید خصوصاً از ملوک جهاندار و سلاطین بزرگ

ЙИГИРМА ТҮРТИНЧИ БОБ ВАФО-АҲД БАЁНИДА

Вафо жавонмардлар, соҳибкамоллар ишларидур. Аҳди мустақил эранларнинг ҳунари эрур ва агар аҳд рухсораси вафо бирла аройиш топса бўлурким, ҳеч кишининг кўнгул қуши анинг риштаси бандидан кутулолмас. Чунончи, Ҳақ субҳона ва таоло амр қилдики: “йā аййухаллазина āманӯ авфӯ бил-‘укӯди”¹, яъни эй мўминлар, вафо қилингизлар бир-бирингизлар бирла боғланган аҳдларга, демак бўлур. Вақтеки яна бир ерда ҳам буюрубдурки, Аллоҳ таолонинг сўзи: “ва авфӯ би-‘аҳдй̄ уфи би-‘аҳдикум”², яъни вафо қилингизлар менинг аҳдимга, агар вафо қилсангизлар, мен ҳам вафо қилурман аҳдларингизга, яъни агар менинг бирла боғлаган аҳдларингизга вафо қилсангизлар, анинг эвазида яхши мукофот берурман сизларга, демак бўлур. Бу оятда амр сийғасидин кейин ҳарфи шарт муқаррардур, ва аллоҳу аълам биссаваб. Ва ҳадисда келибдурки, “Лā дйна лиман лā ‘аҳда лаху”, яъни “Аҳдига вафо қилмаган кишида ислом дини йўқдир”, демак бўлур. Дин ул кишида комилдурки, аҳдни мулоҳаза қилғай.

Байт:

Жаҳд айлаб топмамиш аҳли назар,
Олам ичра аҳддин яхши ҳунар.

Келтурубдурларки, ҳазрати Исмоил алайҳиссалом бир куни бир дўсти бирла ҳамроҳ ўтуб борур эрди. Бир уй эшигига еттилар. Дўсти айди: “Эй Исмоил, бу уй менинг уйимдур, агар ҳамроҳлигимни дўст тутсанг, менинг бу уйда андаки ишим бор. Мен кириб анга саранжом бериб чиққунча, сен ушбу ерда турғил ва мен дарҳол қошингга чиқарман”. Исмоил алайҳиссалом бу ваъдани қабул қилиб, мундоқ қолди. Ул киши уйига кирди ва айтган ишига саранжом берди. Аммо ҳазрати Исмоил ҳолини хотиридин фаромуш қилди. Ул уйнинг яна бир тарафдин йўли бор эрди, андин чиқиб яна бир жонибга мутававжжиҳ бўлди. Алқисса, уч кун ўтгандин кейин ул киши уйи саридан яна келди, кўрдикки, ҳазрати Исмоил анинг эшигин олдида мунтазир ўлтуруб эрди. Айди: “Жаннат шажарининг меваси ва эй миллат отаси ўғли, мунда не учун ўлтурдинг?”. Исмоил айди: “Ул замонеки, мени ваъда бирла ўлтурғузуб эрдинг. Шу ваъдани сақлаб, сенинг қайтиб чиқшингга кўз тутуб ҳалигача ўлтурубман”. Ул киши

¹ “Эй, имон келтирганлар! Битимларга вафо қилингиз!”. (“Моидо” сураси, 1-оят)

² “Эй, Исроил авлоди, сизларга инъом этган неъматимни эслангиз, аҳдимга вафо қилингиз, токи Мен ҳам сизларнинг аҳдингизга вафо қилай ва Мендангина кўрқингиз!”. (“Бақара” сураси, 40-оят)

айди: “Менинг таъхир қилғоним билиб не учун туруб кетмадинг?”. Ул ҳазрати Исмоил айди: “Сен келгунча турмоққа ваъда қилиб эрдим. Ваъдамга хилоф келтурмакни раво кўрмадим ва агар йиллар ўтуб келмасанг ҳам мунда ўлтурур эрдим, бу кўйдин кетмас эрдим”. Бу важҳдин Ҳақ субҳонаҳу ва таоло Исмоил алайҳиссаломни бу нав каломида тавсиф қилди: “Иннаҳу кāна сādик ал-ва‘ди”¹, яъни Исмоил пайғамбарки, ваъдасида содиқ эрди ва аҳдига вафо қилгучи, демак бўлур.

Байт:

Аҳд айлабон уҳдасидин чикса ҳар неку ниҳод,
Ҳар на ким қилдинг гумон, ул бўлғуси андин зиёд.

Маълум бўлдики, халқнинг аҳдига вафо қилмоқ писандидадур. Андин сўнгра маҳфий қолмагайки, Холиқнинг аҳдига вафо андин писандлироқ эрди. “Ҳикоёту-с-солиҳин” рисоласида келибдурки, бир хожа бор эрдиким, анинг бир порсо ва худопараст қули бор эрди. Ногоҳ бу хожа бемор бўлди эрса, Худойи таолога аҳд қилдики, агар оғриқимдин тuzалсам, бу қулни озод қилай. Неча вақтдин сўнгра Ҳақ субҳонаҳу ва таоло хожага шифо берди. Аммо хожанинг қулига бисёр муҳаббати бор эрди. Озод қилмади ва яна бемор бўлди. Қулига айди: “Борғил, табиб келтургил, менга илож қилгай”. Қул тошқари чикти ва доғи қайтиб кирди. Хожа айди: “Табиб қани?”. Қул айди: “Табиб айтадурки, ул хожа менга муҳолиф қиладур ва айткон сўзига вафо қилмайдур. Мен анга илож қилмасман”. Хожа айди: “Эй ғулом, табибга айтғил, мен муҳолифидин ёндим ва аҳдимни ушотганимдин тавба қилдим”.

Мисраъ:

Агарчи кетса бошим, кетмагайман аҳд бошидин.

Ғулом айди: “Эй хожа, табиб айтур, агар ул вафо сифатин пеша тутса, мен доғи шифо шарбатин дориг тутмасман”. Хожа бу сирдин воқиф бўлуб, қулни озод қилди. Дарҳол табиби ҳақиқийдин шифо шарбати муяссар бўлди.

Байт:

Агар қилсанг вафо аҳдинғаким қилдинг Худо бирла,
Санга ҳам раҳмат лутфи била Тангри вафо қилгай.

¹ “Китобда Исмоилни ёд этинг! Дарҳақиқат, у ваъдасида содиқ турувчи ва элчи – пайғамбар эди”. (“Марям” сураси, 54-оят)

Келтурубдурларки, подшоҳга бир мушкул муҳим пеш келди ва аҳд қилдики: “Агар Худойи таоло бу ишимни кўнглумдагидек қилса, хазинамда ҳар нақдиким бор эрди, фақир ва мискинларга садақа қилайин!”. Ҳақ субҳонаҳу ва таоло анинг муҳимини тез фурсатда муродига мувофиқ кифоят қилди. Подшоҳ хоҳладики, аҳдига вафо қилғай. Хазиначини чорлади ва амр қилди: “Хазина нақдиналарин ҳисоб қилғил”. Ҳисоб қилдилар эрса, бисёр маблағ чиқти, умаро ва давлат аркони айдилар: “Эй малик, бу миқдор беҳад молни дарвешларга бериб бўлмас. Агар берсанг, лашкаринг жабдуқсиз қолур”. Подшоҳ айди: “Ман аҳд қилиб эрдим: бу нақдиналарни мискинларга ва заифларга садақа қилғайман”. Давлат аркони айдиларки: “Бу масалани олимлардин сўрадик. Олимлар айдилар: “Вал ‘āmīlīna ‘alāyḥā”¹ ҳукми бирла мулозимлар ҳам садақа мустаҳиқларининг қаторидадурлар, яъни садоқат амволин фақирларга, мискинларга ва олимларга, яъни садақани жамъ қилгучиларга, демак бўлур, валлоҳу аълам биссавоб”.

Алқисса, малик бу воқеадин мутахаййир бўлуб равоқ устида ўлтуруб эрди, панжарадин кўрдики, йўл узра бир девона ўтуб борур эрди. Буюрди, то ул девонани олиб келдилар ва андин бу бобда кенгаш тилади ва айди: “Эй девона, мен Худойи таолога аҳду шарт қилиб эрдимки, агар менинг муҳимим кифоят қилса, ҳар нақдики хазинамда бор, они фақир ва мискиналарга улаштуройин. Эмди ул муҳим кифоят бўлди. Хазина ва мол бисёрдур. Умаролар они фуқарога тасарруф қилмоққа рози бўлмайдурлар ва олимлар сипоҳларга истиқхоҳ собит қиладурлар, сен не дерсан?”. Девона айди: “Молни фақирга тасаддуқ қилмоқни ният қилган вақтинда сипоҳини хотирингда кечуруб эрдингму?”. Подшоҳ айди: “Гадолар ва муҳтожлардин ўзга кишини кўнглумда кетурмаб эрдим”. Девона айди: “Андоқ эрса, гадолар ва фуқароларга бергилким, ниятингда алар кечмиш”. Умаролардан бири айди: “Эй хожа ва эй девона, мол беҳисобдур. Сипоҳлар бежабдуқ, бу нечук раво бўлмиш”. Девона ул амирдин юз ўгуруб, подшоҳ тарафига боқиб айди: “Эй малик, кимсан анинг бирла аҳд қилибсан ва амволинг они ҳақида назр қилибсан. Яна анга эҳтиёжинг тушарми ё йўқ. Агар яна ишинг анга тушар бўлса, аҳдингга вафо қилғил ва агар анга муҳтож бўлмасанг, ҳар на хоҳласанг, ўзунг билурсан”. Подшоҳ бу сўздин мутаассир бўлуб, бисёр йиғлади. Буюрдики, тамом хазинани фуқаро ва мискинларга улаштурдилар.

¹ “Садақа фуқароларга, мискинларга ва амалдорларга, яъни садақани йиғувчиларга”

Назм:

Анга мухтож бўлгунг, охири кор,
Бас, анинг ҳақида бўлгил вафодор.
Аларким, бўлдилар соҳиб ҳукумат,
Вафодин топдилар бу навъ давлат.
Вафо қилмоқ эрур шаҳлар йўсуни,
Эр улдурким, егай аҳди ғамини.

Ўз аҳдини яхши сақламоқ подшоҳлардин хўб кўрунгандур. Яна кишидин хўб кўрунмас не учунки, уларнинг сўзлари ҳама кишиларнинг қулоғига етар ва аҳволлари ҳар мажлисда баён топар. Бас, ҳама халойиқаларнинг аҳду паймонларига мутталаъ бўлур. Вақтеки аҳдларин итмолига еткурмасалар, уларга дўст-у душманнинг эътимоди қолмас. Ҳушанг васиятларида мазкурдурки, ўғлига айди: "Эй фарзанд, аҳд ушотмоқдин ва ваъдага хилоф иш қилмоқдин парҳез қилғилки, анинг шумлиги тез фурсатда етар.

Байт:

Аҳдинг белиға ургил албатта вафодин қўл,
Жаҳд айлагил зинҳор аҳдинг узра маҳкам бўл.

Подшоҳларға салтанат аҳди уҳдасидин чиқмоқ барчадин лозимроқдур. Келтурубдурларки, Афросиёб сипоҳлар аро золимни англамоқ ва воқиф бўлмоққа бисёр машғул бўлур эрди. Бир куни мусоҳиблар ва надимлар айдилар: "Эй малик, бу бобда тўло машаққат тортарсан ва бир дам ҳузур олиб айшу тамоша сари юз қўймассан". Афросиёб айди: "Мен ваъдамга хилоф қилмоқимни раво билмасман". Надимлар айдилар: "Биз сендин ҳеч ваъда эшитмадик". Айди: "Подшоҳлик менинг зотимда ваъдадурки, гарданимга олмишман. Бас, зарурдурки, бу ваъдага вафо қилғайман. Вафо қилғаним буки, зулмрасидалар, ситамдийдалар додини золим ва ситамкорлардин олиб бергайман. Ва подшоҳеким бу тариқа бирла қилмаслар, ваъдасига хилоф қилмиш бўлғай".

Мисраъ:

Хилофи ваъда зоҳир ўлмағай дин аҳлидин ҳаргиз.

Подшоҳ ҳукамонинг биридин сўрдики: "Қайси сифат кишини азим ва мукаррам қилур?". Айди: "Ваъдага вафо қилмоқ". Яхши аҳд хосиятларидин бири буки, жаҳоннинг боқий турмоғи анга боғлиқдур. Не учунким, олам мадори подшоҳликдур ва подшоҳ лашкари борасида қилган аҳдида турса, анга эътимод хизматига бел боғламаслар. Подшоҳлар ҳам лашкарга хазинани ул умид бирла сарф қилурки, душман пайдо бўлганда вафо қилғайлар. Агар дуруст аҳду вафо расми

орадин кетса, мулк низомига ҳалал етар. Ва доғи буким, савдода ва муомалада, зироат ва тижоратда, аҳдлар кўб бўлур. Агар аларга вафо қилмасалар, жаҳон тузуки ва низоми йўқ бўлғай. Бас, вафо йўлидин юз қайтармаслик керак. Вафодорликлар суҳбати сори югурмак керак.

Байт:

Майл анга қилким, сенга вафо,
Қочмағай сендин агар етса жафо.
Борким, бу қисм ёри создур,
Жон фидоси бўлса доғи оздур.
Чунки маҳбуб эрмас андоғ ҳеч ёр,
Гар вафо қилмас, анга не эътибор.
Ёр бордур, олам ичра бешумор,
Лек топилмас вафо айларга ёр.
Ихтиёр эт сидқ аҳли хизматин,
Истағил аҳли вафолар суҳбатин.

“Хуросон тарихи”да мазкурдурки, вақтеким, Яъқуб Лайс кишваркушойлик аламин кўтариб Нишопурга келди эрса, Муҳаммад Тоҳир Нишопурга ҳоким эрди, анинг итоатин қабул қилмай шаҳрни беркитти. Яъқуб Лайс атрофини қамаб тушти. Муҳаммад Тоҳирнинг сипоҳлари Яъқубга хизматкор ва фармонбардорликларини изҳор қилиб, пинҳон хатлар чиқардилар. Магар Иброҳим отлик бир ясовул бор эрди. Ул ҳеч навъ китобат қилмади ва ҳеч кишини анга чиқармади. Вақтеки, Яъқуб Лайс Нишопурни олди ва халқ они ҳам тухмат забтига киргузди эрса, Иброҳимни чорлади ва айдик: “Ҳама ёру биродарларинг менга хат чиқардилар. Сен не учун менга қуллуқ изҳор қилмадинг?”. Иброҳим айдик: “Эй малик, бурун сенинг бирла ошнолик ва ҳамкорлик эрмас эрдиким, ёд қилсам. Муҳаммад Тоҳирдан ҳеч кўнгул оғринчим йўқ эрдик, анга муҳолифат қилсам ва раво билмадимки, анинг ҳама инъому эҳсонлари ҳақини аҳду паймон ушотмоқ бирла тошлагайман”.

Байт:

Ман ул эрмаским, вафо даргоҳидин бош олғайман,
Қилсалар гарчи танимни банди бандидин жудо.

Яъқуб Лайс айдик: “Сен тарбият қилмоққа лойиқ ва яқинлик рутбасин бериб азиз тутмоққа муносиб киши экандурсан”.

Мисраъ:

Бу вафодор ўлғонингда айладим юз офарин.

Бас, Иброҳимни лутфу карам бирла сарафроз қилди ва ул қавмки,
ўз валинеъматлари ҳақида ёмон соғинч қилдилар, уларни турлик
уқубатлар бирла ўлдурдилар.

Қитъа:

Ҳамнафаслар ҳаққини соқламагандин уз умид,
Бевафолар суҳбатиға урмагил ҳаргиз кадам.
Яхши аҳдинг бирла оламда кўтарсанг яхши от,
Ўткарур бахтинг баландлик бирла гардундин алам.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ РОСТГҮЙЛИК БАЁНИДА

Ростгўйлик охиратда нажот топмоқни натижа берур.

Байт:

Ростгўйлар бўлғуси тонгла укубатдин халос,
Жаҳд қилғил умрунг ичра то улардин бўлғайсен.

Бузурғлар айтибдурларки, сўз арсаси андин етгай. Вақтеки, ростгўйлик гули сўз чаманида манфаат мевасин берса, нафси нотиқа ёлғон тикони шохига орайиш бермак ярашмас.

Байт:

Ҳайфким, пок тилни сан бисёр,
Қилсанг, олу да кизб лафзидин.
Сидқидин гар оёқни йиғмас эрсанг.
Бошинг ўтгай фалакнинг авжидин.

Бузурғлардин бири айтибдурларки, бир тақдири ёлғон айтмоқ азоб боиси ва рост сўзламак савоб сабаби бўлмаса ҳам оқил ёлғондин парҳез қилиб ростгўй тарафига майл қилмагай эрди. Бу важҳдин ёлғон сўз кишини хор ва беқадр қилур.

Байт:

Агар ёлғон десанг, бўлғунгким кам-кост,
Азиз ўлғунг агар бўлса сўзунг рост.

Келтурубдурларки, Мустаршид халифанинг васиятномасида айтибдурки: “Эй фарзанд, агар хоҳласангким, ҳама халқ сендин кўрққойлар, зинҳор ёлғон сўзламагилки, ёлғончи киши беҳайбат бўлур. Агарчи минг шамшир анинг ҳимояси учун атрофида бўлсалар, яъни агар минг тийғи бараҳна, шон-шавкат ва азимати учун тутуб турсалар, лекин анинг забони шамширида ростгўйлик жавҳари бўлмаса, халойиқ назарида ҳеч ҳайбат ва салобати бўлмас”.

Назм:

Ростлик сори айласанг кўшиш,
Бўлғунг осуда, ўнгланиб сенга иш.
Ҳар кишидур жаҳонда кажрафтор,
Қул бўлур ростликға охири кор.
Бўлғач ўк, ростлик ила қоим,
Анга таъзим ёй қилур доим.

Хабарда келтурубдурларки, Ҳажжож золим жамъини ўлдурур эрди, ул жамъидин вақтеки, бирига навбат етти эрса айди: “Эй амир, мени ўлдурмагилки, сенинг ҳақингда хизмат бажо келтурдим”.

Ҳажжож айди: “Менга не хизмат қилдинг?”. У киши айди: “Фалон душманинг сени ғийбат қилур эрди ва сенинг борингда яхши сўзларни айтур эрди. Мен они манъ қилдим ва душманингдин тилини йиғдурдим”. Ҳажжож айди: “Бу бобда гувоҳинг борму?”. У киши айди: “Гувоҳим бор”, деб ул жамъдин бир асирни кўргузди. Ул асир агарчи бу воқеадин беҳабар эрди. Аммо ул киши нажот учун аёдиким: “Рост айтадур. Мен ҳозир эрдим, они сенинг ғийбатингдин манъ қилдим”. Ҳажжож айди: “Бу воқеада ҳозир туруб сен ҳам не учун манъ қилмоқда анга ёрдам қилмадинг?”. Асир айди: “Мен сени душман тутар эрдим. Ул жиҳатдин манъ қилмоқ менга лозим бўлмади”. Ҳажжож иккиласин ўлумдин озод қилди. Бирини хизмат исбот қилган сабабидин ва бирини рост айтган жиҳатидин. Бу воқеа мазмуни бирла бу масала халойиқ аро машҳур бўлдики, “Ин кона ал-кизбу ножий фас-сидку анжа”, яъни “Агар ёлғон айтмоқ кишини халос қилгучи эрса, рост айтмоқ халос қилгучирокдир”, демак бўлур.

Қитъа:

Ростлик қайдаким кўтарди алам,
Ҳақнинг имдоди бўлғай анда ҳам.
Қолмағай ростлар иши пинҳон,
Қилмағай рост сўз кишига зиён.

Ёлғон сўз кишини обрўсин тўкар, ҳазлу мазох учун ҳам кишини ул янглиғ беиззат қилур. Хусусан, ҳукумат аҳликим, агар ҳазлу мазохга мойил бўлсалар, ҳайбат ва шавкатларига нуқсон етар. Мумкиндурки, ҳазлу ўйундин кишини кўнгли оғригай ва ул сабабдин кийна тутқай, фурсат топиб интиқом кўшишига тушгай, ул боисдин фитналар пайдо бўлғай.

“Рўшнойинома”да ҳам ушбу мазмун мазкур эрдик, таржумаси будур.

Назм:

Ҳазлу ёлғонни қилмағил пеша,
Урмағил ўз оёқингга теша.
Айлағай ҳазл шоҳни хира,
Ойни туфроқдин қилур тийра.

Қудратли инсонлар ва ҳукумат кишилари-а халқни ғийбат қилмоқ муносиб кўрунмас. Не учунки, Худой таоло уларга ҳар навъ сўзни ибo қилмай юзига рўбарў айтмоққа қудрат берибдур. Бас, андоқ эрса, ўзни ғийбатгўйлар тоифасига олмоқ оқиллар равишидин эрмас, балки мулозимларни ҳам ғийбатдин манъ қилмоқ керакки, ғийбатнинг зарари дунё ва охиратда бисёр, бешумор эрур.

Байт:

То иложинг бор эрса, қилма кишини ғийбат,
Чунки ғийбатчи эрур эл кўзида беиззат.
Ҳар киши айласа ғийбат, сан анга солма кулоқ,
То гуноҳиға анинг қилма ўзунгни ўрток.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ ҲОЖАТ РАВО ҚИЛМОҚ БАЁНИДА

Агар киши тиласаким, ҳожат раво бўлғай керакки, иложи борича халқни ҳожат раводин чиқаргай. Ҳадисда келибдурки: “Бандасига Ҳақ таоло ёрий берур, мадомики, ул ҳам анинг бандаларига ёри берса”.

Байт:

Агар Худойи Самад бахшишига кўз тутсанг,
Шикасталарга карам бирла лутф, раҳм айлагил.

Бошқа бир ҳадисда келибдурки, ҳар кишиким, Худойи таоло неъматларидин бисёр насиб топибдур, анинг бениҳоят атоси ва беғоят фазлидин дунё анга муҳтожларнинг ҳожатларин раво қилмоқ, ожизлар ва афтодахолларнинг ҳуқуқин чиқармоқ, ҳар кишига мол неъматин андозасига қараб вожиб эрур. Яна буки, кишининг қудрати ва ҳукумат не миқдорки зиёдадур, анга фуқаро ва мискинлар ҳожатларин бермоқ онча тўлароқ лозим бўлур. Бас, соҳибсаодатеки, анга Ҳақ таоло подшоҳлик давлатин берибдур, анинг азимати аламин жаҳондорлик ва комгорлик аросасида кўтарибдур. Керакким, халқнинг овқатлари лавозимини уҳдасидин кўтаргай ва қудратининг борида муҳтожларнинг ҳожатларин адо қилмоқни ғанимат билгай. Ҳеч мустаҳикнинг матлуби суврати ва мақсуди чеҳрасини бепарволик ҳижоби ва беҳабарлик ниқоби ичра тутмоқни раво кўрмагай. Агар тиласаки, саодат гули давлат чаманида очиғлик бўлғай ва мурод шуқуфаси мамлакат боғида салтанати шоҳ узра пайваста жилва кўргузгай, дармондалар муродларин бермакни ғанимат тутгай, маҳрумлар ва бечоралар ҳожатларин раво қилмоқни дунё ва охират саодатининг боиси билгай.

Қитъа:

Бор эса Ҳақдин умидинг, давлатингнинг борида,
Лутфу шафқат бирла қилғил халқ умидин раво.
Фуқаро аҳлига муродин бериб шод айлагил,
То санга ҳам бергуси барча муродингни Худо.

Ҳадисда келибдурки, “Мўъминнинг кўнглига шодлик еткурмоқ савобида одамлар ва парийлар ибодатларига баробардур”. Бас, подшоҳлик шарти будурки, ҳамиша муҳтожларнинг ҳожатларига мунтазир бўлғай ва кўнгулларини ҳожатларин раво қилмоқ бирла шод қилғай, то бу мазкур бўлган улуғ савобдин маҳрум қилмағай.

Искандар Зулқарнайн бир куни эртадин оқшомгача ҳукумат мажлисин тузуб ўлтуруб эрди. Ҳеч киши анинг қошига келиб ҳожатин изҳор қилмади. Бас, мажлисдин турар вақт бўлди эрса, хослар ва

надимларига айдики: “Бугунни умр ҳисобида санамайдурман”. Улардан бири айди: “Эй шоҳи жаҳонпаноҳ, бугун андоқ кун эрдики, умрунг сиҳҳату саломат, яхши суҳбат ва фароғат бирла кечага етти. Давлат асбобин ҳама мақсудунгга мувофиқ ва муҳимларинг муродларингга мутобиқ, хотиринг фароғат муяссарлиги бирла масрур, сипоҳ мукаммал ва хазона маъмур. Агар бугунни умр ҳисобида кўрмасанг, яна не кунни умр деса бўлур?”. Искандар айди: “Ул кунки, анинг ичра подшоҳдин зулмрасидаларга роҳат етмаса ва маҳрумнинг ҳожати раво бўлмаса, они нечук умр қаторида билса бўлур”.

Қитъа:

Ҳаёт ичра будур, бил умрким,
Халойиқ нафъини шуғлида кечгай.
Ушбу янглиғ тирикликдин не ҳосил,
Ки, доим нафсинг фикрида кечгай.

Келтурубдурларки, Хитой подшоҳи Искандардин сўрдики: “Подшоҳлик лаззатини не нимарсада топдинг?”. Искандар жавоб бердики: “Уч нимарсада: аввал, душманларни забун ва афтодаҳол қилмоқда. Иккинчи, дўстлар ва ёриймандларни сарафроз этмоқда. Учинчи, муҳтожларнинг ҳожатларин раво қилмоқда . Булардан бўлак ҳар лаззатики бордур, эътибори бўлмас”.

Маснавий:

Эрур шаҳлардин ушбу равиш хўб,
Ки, душманларни қилғай хор мағлуб.
Иккинчи, дўст дўстларни шод қилғай,
Раият кўнглуни обод қилғай.
Учунчи будур, эткай ҳамиша,
Кишини ҳожатин бермакни пеша.
Басе, шоҳларки, бўлдилар жаҳонгир,
Жаҳондин ўттилар ҳар қайси бир-бир.
Уларни давлати у кишига колмиш,
Ки, онингдин халойиқ наф олмиш.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ ОҲИСТАЛИҚ ВА ОШУҚМАСЛИҚ БАЁНИДА

Бир ҳадисда шундай ёзилган: “Ат-та’аннӣ мин ар-раҳмāни вал-‘ажалату мин аш-шайтāн”, яъни ҳар ишда оҳисталиқ ва ошукмаслиқни Ҳақ таолога нисбат берибдурлар. Ва ошукмоқлик ва шитобкорликни шайтон васвасасидин билибдурлар, яъни оҳисталиқ раҳмондиндур ва шитобкорлик шайтондин, демак бўлур. Оҳисталиқ ҳама ишларни камолга еткурур ва шитобкорлик кўб муҳимларга зиён келтурур. Ҳар кишики, анга оҳисталиқ ва оғирлик бирла қўл қўярлар. Бисёрдурки, кўнгул хоҳиш этгандек саранжом топар ва ҳар муҳимики, анга қизиқлик ва сабуқлик бирла шуруъ қилурлар. Аскар андоқ бўлурки, ирода ва мақсад қилган янглиғ тамом бўлмас, балки дунё хижолати ва уқубати маъсиятига сабаб бўлса керак.

Байт:

Сен жаҳоннинг ишларин оҳиста қил,
Иш қизиқлик бирла битмас, муни бил.
Шам ёруғоч қизиқликдин баса,
Ҳам ўзи куйди-ю, ҳам парвонаси.
Банд ишларни ошукмаслик очор,
Ҳеч пушаймон бўлмағай оҳистакор.

Келтурубдурларки, Парвиз ўғлига васият қилдики: “Эй фарзанд, сен нечукки, раиятга ҳокимсан, ақлинг ҳам сенга андоқдур. Раият нечукки, сенинг фармонингдин чиқмаслар. Ҳам улар янглиғ ақлинг ҳукмингдин тажовуз қилмоғил ва муҳимки, сенга пеш келур анда таомил қилғил ва ақл ҳукми бирла кенгаш қилғил. Хусусан, ул муҳимдаким, андин халойиқнинг ўзларига ва ё молларига зиён етар”.

Байт:

Ҳар ишда бўлмоғил сен бетааммул,
Ошукмоқни кўнгулдан ташла билкулл.
Кишиниким, тааммул бўлди ёри,
Муродига мувофиқ бўлди кори.

Хушанг васиятларида мазкурдурки, “Лайса мина-с-суръати” мазмуни бирла сипоҳ муҳимига шуруъ қилмоқда шитоб ва енгиллик кўргузмаслик керак. Яъни шитобкорлик яхши ишларнинг саноғинда эрмасдур, демак бўлур. Аччиқ билан бўлган замонда, ғазаб илкига бермаслик керак ва фикр юзидин муҳим охирига назар солмоқ керак. На учунки, иш воқеъ бўлгандин кейин мабодоки, пушаймонлик рав берса, ул ҳолда дариғ ва надомат ҳеч фойда қилмас.

Қитъа:

Сиёсат борасида қилма суръат,
Ошукмоқни еткурур охир надомат.
Бўлур ўлтурса, юз кишини замоне,
Вале тиргузса бўлмас ҳеч они.

Енгиллик ўқ масалликдурки, ёйдин кетса, келтурмак мушкулдур ва оғирлик қилич янглиғ эрурки, хоҳласа корга йиборур ва агар хоҳиш қилмаса қўлида қолур, ҳеч зарар қилмас. Шитобкорлик ҳукумат аҳли мазохига ҳеч вақтида ғазаби ҳолатидагидек ғолиб бўлмас. Бас, уларга лозимдурки, ул вақтда ҳукмлари жиловин тортгайлар ва ул муҳимнинг оқибати сувратин фикрлари ойинасинда кўргайлар.

Келтурубдурларки, Ардашер Бобакки, улуғ подшоҳлардин ва комкор шаҳаншоҳлардин эрди. Буюрди, то уч руқъага уч хат ёздилар ва ул руқъаларни хос ғуломларидин бирига бериб айдик: “Мизожим тағайюр топқони пешонамда зоҳир бўлса, аччиғу ғазаб асари юзумда пайдо бўлса, мен шитоб кўргузсам, ҳукм сўрмасимдин бурунроқ ул руқъалардин бирин арза қилғил ва агар кўрарсанки, ғазабим ўти ҳануз ўчмайдур, яна бирини менга кўрсатғил ва агар анинг бирла ҳам бас бўлмас, учинчи руқъани назарга келтурғил”. Аввалги руқъанинг мазмуни бу эрдик: шитоб қилмағил ва ихтиёринг жиловин нафси аммора илкига бермагилки, сен махлуқсан ва сени яратган Холик бордурким, сендан қавийроқ эрур. Иккинчи руқъанинг мазмуни будурки: оғирлик пеша қилғил ва зеридастларки, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло сенга омонат топшурубдир, алар борасида шитоблик бирла иш қилмағил, жамоатеким, сенга фармонбардор ва мағлубдур, аларга раҳм қилғил, то худойким сенинг узра ғолиб эрур, анинг мукофотига сенга ҳам раҳм қилғай. Учинчи руқъада бу маъно битиб эрдик, ҳар ҳукмеки қилурсан, анда шариятдин тажовуз қилмағил ва инсоф тарафидин чиқмағил.

Байт:

Ғазабнинг тавсани тез қилма,
Ки қаҳринг тиғини хунрез қилма.

Тарихларда айтибдурларки, вақтеки, Аҳмад Сомоний вафот топти, ўғли Наср олти ёшда эрди. Сомоний улуғлари они отаси тахтада ўлтурсадилар, то Наср болиғ бўлгунча ҳар муҳимики, пеш келса, анга умаро ва аркони давлатлари иттифоқлари бирла ҳукмин қилур эрдилар. То ўғил балоғат сарҳадига етди эрса, ўзи ҳукм сура бошлади. Отаси мамлакатини забти қабзасига олди. Бисёр яхши хулқлар ва писандида сифатлар они вилоятида ҳосил эрди. Аммо

йигитлиги, бетажрибалиги ва ғурури жиҳатидин бот аччиғи келур эрди. Тааммул қилмай ҳукм қилур эрди ва андак гуноҳ учун кишига бисёр уқубат қилур эрди. Бир куни вазирига айдик: “Менинг зоҳиримда ҳеч айб кўрармусан, айтғил. Анинг дафъига машғул бўлайин”.

Вазир айдик: “Аллоҳга шукрки, олий зотинг улуғ яхши сифат бирла ораста ва покиза хулқлар сенда бекаму кўст. Эй шаҳзодаи мoidаси пурфойда, хосуом назарларида ҳурматлисан. Карам ва мурувват овозасин олам атрофига чиқарибсан ва хулқунг хонида латиф неъматлар ва шариф шарбатлар муҳайё қилибсан. Аммо бу хон узра туз камроқдур ва тузсиз ҳеч таом маза бермас”. Наср айдик: “Бу хоннинг тузи недур?”. Вазир айдик: “Ҳукм сўрар вақтда оғирлиқ ва таҳаммул пеша қилмоқдур. Ул нимарсаки, бу хонни вайрон қилур ғазаб ва сабуқлик эрур”. Наср айдик: “Ҳар неким, сен айдинг билдим ва бу айбим бори ўзумга ҳам маълум эрди. Аммо бу сифат менга одат бўлубдур ва табиатим мунинг бирла хўй олибдур. Мунга не тадбир қилса бўлур?”. Вазир айдик: “Агар хоҳласангки, ҳукм қилур вақтинда оҳисталиқ ва ошуқмаслиқни варзиш қилгайсан. Керак сенинг хизматингда покиза сийрат бузурғлардин киши бўлғайким, ғазабинг голиб бўлган маҳалда сенга манъ бўлолғай ва сендин шарофат қилолғайким, то бу иш қарор топқай”. Бас, савдогаре бор эрдик, бисёр бузурғ, хушманд ва оқил. Шаҳзода они чорлатди ва муқарраблик рутбасин бериб, буюрдик: “Ҳар кишиким, мен они уқубатга фармон қилурман, сен ул ҳукмни уч кун таъхир қилғил. Уч мартаба они менга келтуруб арз айтғил ва андин сўнгра агар уқубатга ҳукм қилсам, юз таёқдин кам урмағил, хосуом надимларга айдик, сизлар ул гуноҳкореким, афвга лойиқдур, они мендин яхши равишлар бирла тилангизлар”. Ва чун Насрнинг ҳукумати иши бу навъ топти эрса, андак замонда адолати дабдабаси ва салтанати тантанаси жаҳон атрофиға ва олам акнофиға мунташир бўлди.

Байт:

Бўлма лочинлар каби сен тез пар,
Сол қадам оҳистаки, чун шери нар.
Ол жilовин чустроқ андишанинг,
Чун хатоси тўлароқ бу бешанинг.
Ишким, узоттинг анинг устида қўл,
Шуғлида оҳиста-ю оҳиста бўл.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ КЕНГАШ ҚИЛМОҚ БАЁНИДА

Ҳақ субҳона ва таоло ҳабибига буюрдики: “Ва шāвирҳум фил амри”¹, яъни қилғил асҳоб бирла ҳар ишниким, сенга воқеъ бўлубдур, демак бўлур. Бузурғлар айтибдурларки, ҳазрат Пайғамбаримиз саллоллоҳу алайҳи васаллам бовужуд буқим, ҳама халқдин донороқ ва румузи илоҳий ва тақдирот субҳонийга воқифроқ туруб, Худойи таоло анга кенгаш қилмоқни буюрмоқда. Ҳикмат бу эрдикки, ҳар муҳим пеш келса, анга кенгаш бирла шуруъ қилмоқ, ул ҳазратдин сўнгра уммат аро суннат қолғай. Не учунки, кенгашнинг фойдаси кўбдур. Аввал буқим, ишларнинг салоҳига ёвуқ қилур. Иккинчи буқим, ҳар киши ишига кенгаш қилгандин сўнгра, мабодо ул иш яхши кифоят топмаса ҳам, андин ҳеч фойда кўрмасалар ҳам, муқаддар бўлурки, халойиқ анга таън тилларин очмаслар, балки они маъзур тутарлар. Учинчи буқим, бир киши зеҳни муҳим атрофи ва жавонибини ихота қилолмас. Вақтеки, йиғилсалар ва ул воқеъ бўлган муҳим салоҳига раҳнларин югуртурсалар, ҳар қайсиларнинг хотирига бир тасаввур етар ва бу иродадин қаю маслаҳатким, яхши ва савобдур зоҳир бўлур.

Бас, ихтиёр аҳлига лозимдурки, “Лā савāба ма‘а таркил машварати” иқтизоси бирла ҳар ишдаким, аларга пеш келур ва ҳар муҳимдаким юз кўргузур, анга оқиллар бирла кенгашмай шуруъ қилмағай, яъни кенгашни тарк қилмоқ бирла иш қилинмас, демак бўлур. Ва мушкулларни ҳал қилмоқда кенгаш қилмоқни одил ҳоким ва ҳуқуқшунос мумаййиз билгайларки, неча ақлнинг тадбири бир ақлнинг тадбиридин хўброқ ва фойдалироқ эрур.

Қитъа:

На учун боғладинг, эй дўст, кенгаш эшигин,
Ақлнинг мазҳабиға сен магар ўлдунг мункир.
Ҳикмат аҳли аро машҳурдур бу сўзким,
Тўла ақл ўлғуси тадбирга бирдин қодир.

Шундай экан, воқелар вуқуъ ва ҳодисалар хусусида кенгаш қилмасга чора йўқтур. Ҳуқумат аҳли ва тажриба хайли, хушманд вазирлар ва оқибатандиш пирлар бирла кенгаш тузмак керак. Улар тадбирлари мақбул ва маъқул эрур. Яхши тадбир сайд янглиғдурки, ҳар кишининг қўлига тушмас ва агар жамоати жамъ бўлсалар, орасида қочиб қутулмас, ҳар мушкул ҳодисаки, пеш келур агар тадбир бирла кифоят топар бўлса, яна ўзга нимарсага майл қилмас. Керакки, ҳар

¹ “...ва улар билан кенгашиб иш қилинг!”. (“Оли Имрон” сураси, 159-оят)

матлубеки, тадбир бирла муяссар бўлур, ўқ ва шамшир бирла илож бўлмас.

Байт:

Кенгаш қилмоқ била ишларни тузгай оқил, комил,

Ки минг лашкар била гарчи муяссар бўлмағай ҳаргиз.

Келтурубдурларки, Рум қайсари Миср подшоҳи бирла ёғий бўлди эрса, лашкар тортиб бир-бирларига қасд қилишдилар. Румийлар лашкарида бир киши бор эрди, ҳар воқеаи булар аро хабардор бўлур эрди, Миср подшоҳига андин хабар еткурур эрди ва муни ростлиғиға Рум қайсари огоҳ бўлди. Аммо ул кишига ҳеч маълум қилмади ва они сўз еткурушини асло манзур қилмади. То жанг ёвуклашди эрса, Қайсар ул кишини чорлатди ва ўзининг қошида они бир ишга машғул қилди. Ул ҳолда лашкар бошчилари ва сипоҳлар улуғларини жамъ қилиб айдики: “Эй муборизлар, огоҳ бўлунгизларки, Миср подшоҳини беклари менга нома юбордилар ва савганд ёд қилибдурларки, вақтеки жанг сиёқи рост бўлур, биз ул ҳолда подшоҳимизни тутуб, кўл ва гарданин боғлаб сенга элтурмиз. Бас, сизлар кўнглунгизларни жамъ қилингизлар ва тамом шиддат бирла жанг қилмоққа машғул бўлунгизлар”. Ва ул киши бу сўзни эшитиб мутаҳаййир бўлди. Дарҳол мажлисдин чиқиб, бу мазмунни битиб, Миср подшоҳига йиборди. Чун маликка бу ҳолни маълум қилди эрса, кўрқти ва тўхтаб жанг қилмоқни маслаҳат кўрмай, қайтмоққа бошлади. Ва Қайсар онинг орқасидин лашкар юборди ва ул лашкар қувлаб бориб молу ҳашамин кўлга тушуруб қайтдилар. Бу тадбир бирла жанг қилмоққа ҳожат бўлмади. Душман шикаст топти.

Қитъа:

Киши тадбирни тарк этса тутолмас мулкин,

Чунки иқлим кенгаш бирла топар назми сиёқ.

Мулк тасхириға даркор хайлу ҳашам,

Лек тадбирдур барчасидин лозимроқ.

Подшоҳлардан бири ҳукамоларнинг биридан сўрдики: “Тадбир яхшироқмудур ва ё шижоат?”. Ҳаким жавоб бердики: “Шижоат тийғ янглиғдур. Тадбир они корга йибарадурған кўл масаллик. Ҳар кишининг кўли тийғсиз корга борур. Аммо ҳеч тийғ кўл мадад қилмай ишга ярамас”. Бузурғлар айтибдирларки, “Ат-тадбйру қабл аш-шужа‘ати”¹, яъни тадбир кишига шижоатдин бурунроқ даркордур, демак бўлур. Бир азиздан сўрдилар: “Кенгашнинг хўброқи ва

¹ “Тадбир кишига шижоатдин бурунроқ даркордир”

тадбирнинг яхшироқи қайсидур?”. У айди: “Иложи борича фитнани йўқотмакка кўшиш қилғайлар”. Миср подшоҳи Паётала даврида бу воқеа бўлди ва суврати ҳол мундоқ эрдик, душмани азим Хуросондин анинг мулкига қасд қилди ва ул ҳам бисёр лашкар жам қилиб душманни дафъига юз келтурди. Подшоҳ Паёталанинг беклари ва сардорлари оқибатандишлик пеш қилиб, ул душманга ёшурун нома юбордилар ва ҳама ихлосу эътиқодларин анга изҳор қилдилар. Подшоҳ Паёталанинг душмани бу нома мазмунларин эшитиб хушвақт бўлди ва буюрди, то ҳама номаларни сандукқа солдилар ва оғзин муҳр қилиб хазинада кўйдилар. Чун жанг воқеъ бўлди эрса, баногоҳ подшоҳ Паётала ул душманига ғолиб келди ва душман қочти. Ҳама хазина ва амвол подшоҳ Паёталага тушти ва ул номаларким, умаролари ани душманга йибориб эрдилар. Ул ҳам сандук бирла кўлига келди ва подшоҳ Паёталага номалар мазмунлари маълум бўлди. Аммо сандукни оғзини очмади, шундоқ муҳри бирла кўйди ва ўзига андиша қилдики, агар бу хатларни ошкора қилсам, умароларга кўрсатмагим лозим бўлур. Алар бу ҳолдин воқиф бўлгандин сўнгра мендин ваҳмнок бўлурлар ва ўзларидин зарарни дафъ қилмоқ фикри бирла менга қасд қилурлар ва фитна ўти улғаюрким, они паст қилмоқ бағоят мушкул бўлур андиша қилди эрса, дарҳол даргоҳи хослари ва боргоҳи муқаррабларини жамъ қилди ва ул сандукни келтурдилар. Ичиндаги номаларни аларга кўрсатти. “Бу ул хатлардурки, лашкарим улуғлари оқибатандиш қилиб душманга хат ёздилар. Уни жам қилиб бу сандук ичра кўймиш ва муҳр бирла турубдур. Ҳоло ҳам ўшал муҳри бирла турубдурки, то қўлга тушгандан бери анинг оғзин очган бўлсам, номалар мазмунини ўқуган бўлсам, номани битгучини маълумин билган бўлсам, Худойи таоло ҳақида пиёда ҳаж қилмоқ гарданимга лозим бўлсун”, деди. Бас, бу қарорни ёд қилиб буюрдик, то ўт ёндурдилар ва ул номаларни куйдурдилар эрса, ҳама кўнгуллари қарор топти. Анинг мутоибатида яқдил ва яқжихат бўлдилар. Бу тадбир бирла жумла лашкарни фармонига мутеъ қилиб, миннати кўлига гаров қилди.

Қитъа:

Топар тадбир ила ишлар саранжом,
Ки, андиша ишға бормас тиғи қалқон.
Ишонма ганж ила лашкарга зинҳор,
Кенгаш қилмоқни бил, яхши мададкор.

Айтибдурларки, улуғлар ва кичиклар, амин ва муътамаддурлар, улардин кенгаш тиламак керак. Шундай вақт бўлурки, кичик

кўнгулларига тадбир етарким улуғ замирида ҳаргиз кечмас, киши кенгашидин зиён кўргани йўқдур. Марв уламоларидин бирининг бир соҳибжамол қизи бор эрди. Шаҳрнинг ҳама улуғлари анга хостакорлик қилдилар ва ул олим мутаҳаййир эрди. Айтур эрдиларки: “Аё, қизимни қайсига бермакнинг маслаҳати бор экан?”. Ул олимнинг ҳамсояликида бир габр бор эрди. Олим они чорлатти ва айди: “Эй ҳамсоя, менинг бир қизим бор, бисёр халқ анга хостакорлик қилурлар ва мен бу бобда ҳайрондурман. Сен не маслаҳат кўрарсан?”. Габр айди: “Мен ислом динидин бегона кишидурман. Сизларнинг кенгашларга нечук муносабатим борки, бу сўзни мендин сўрарсиз?”. Олим айди: “Агарчи ислом динидин бегонасан, аммо марди ойини фарзонасан. Бузурғлар кенгаш бобида муболаға қилиб айтибдурларки, донишманд киши бирла кенгашмоқ керак. Ва ҳадиси шарифда келибдурки, “Ал-мусташāру му’таманун”¹, яъни кенгаш ул кишидин тиламак керакки, киши андин эмин бўлғай, демак бўлур. Бас, ҳоло сен на равишким, маслаҳат кўргузурсан мен анга борурман ва они ихтиёр қилурман”. Габр айди: “Никоҳда кафорат, яъни кадхудо бўладурган эр ва куёвга тегадурган хотуннинг баробарликлари шартдур. Кафорат мусулмонлар мазҳабида дину миллат бирла бўлур, бизнинг расмимизда асли насаб бирла ва замона аҳли равишида молу улуғлик бирла. Эмди тааммул қилғил, агар ўзунгга борсанг, динни ихтиёр қилғил, агар бизнинг расмимизга келсанг насаб эътибор қилғил ва агар замона аҳли одатига амал қилсанг, мол ва жоҳ талаб қилғил!”. Олимга бу сўз бисёр хуш келди ва айдики: “Дин ҳамага ғолибдур. Динни ихтиёр қилдим”. Олимнинг Муборак отлиғ бир қули бор эрдикки, “Ман ҳеч кишини Муборакдин қавийдиндонроқ кўрмайдурман. Бас, қизимизни анга никоҳ қилайин”, – деб чорлатти ва анга аҳд қилди. Ҳақ субҳонаҳу ва таоло Муборакка ул қиздин фарзанд бердики, ислом аҳли онинг пешвоси ва дин хайлининг муқтадоси, зоҳидлар аро якто ва орифлар аро беҳамто, Абдуллоҳ ибн Муборак раҳматуллоҳу алайҳи улдурлар.

Байт:

Кенгашдин юз ўгурманг, чунки айтибдур ҳирад,

Ки давлат аҳлиға йўқдур кенгашдин яхшироқ раҳбар.

Бас, подшоҳларга лозимдур ҳар гириҳеким, пеш келса, они тадбир илики учи бирла ёзгайлар ва ҳар ҳалалеким, рўзғор ҳаводисидин пайдо бўлса, кенгашнинг ёриймандалиғи бирла анинг дафъига илож қилғайлар.

¹ “Шундай киши билан кенгашиш керакки, одам унга ишона олсин”

Байт:

Тийгинг ўлтургуси душманнинг бирин,
Лек тадбиринг йўқ этгай барчасин.
Бўлмағил мағрур сан ўз ақлингга,
Ол кенгаш ойинасини илкингга.
Хуш аҳли доманидин олма кўл,
Топғайсан мақсудни сориға йўл.

Ва ҳам бу бобда айтибдурларким:

Қитъа:

Кенгаш бирла ҳар ишға кўл урарсан,
Кўрарсан ул ишингдин суд бисёр.
Агар ҳар нарсани қилсанг кенгашсиз,
Яқин билғилки, бўлғунгдур зиёнкор.

ЙИГИРМА ТҰҚҚУЗИНЧИ БОБ АНДИША ҚИЛМОҚ ВА ҲАР ИШ ОХИРИН КҰЗЛАМОҚ БАЁНИДА

Марди оқил керакки, номи яхши шахс ва эҳтимоллик нимарса борасида хушёр ва ҳазарнок бўлғай, онинг оқибатига эҳтиёт фикрини юритгайким, мабодо ондин бировга халале ва заҳмате маълум бўлса, воқеъ бўлмасдин бурунроқ имкони борича бир хунар қилғай! Бу хислат ҳукумат аҳлига ҳама хислатлардин хўброкдур. Афросиёб сўзларидурки, ҳар киши андиши дурбинлик заррасин кесса, душманнинг макри ва хийласи ўқидин эмин бўлғай. Ҳушманд ул кишидурки, йироқни қарагай, то мабодо шарру фасод аломатин таваҳҳум қилса, дарҳол чорасиға машғул бўлғай. Ул киши эрурки, то бало бошига етмагунча ғафлат уйқусидин уйғонмағай. Масалан, оқил ва хушёр кўрсаки, бир душман кўлига тош ва чакмоқ олибдур, қасд қилурки, ўт чиқаргай ва онинг хонумонин куйдургай. Керакки, ул тадбиркор дарҳол анинг тадорики ва иложиға машғул бўлғайки, андин ул душман ҳаргиз огоҳ бўлмағай.

Мисраъ:

Зоҳир ўлмасдан балое борғил, ўз фикрингда бўл.

Бундай андиша дурбинликни араб луғатида “ҳазм” айтурлар. Бузургедин сўрдиларки: “Ҳазм надурким?”. Айди: “Ҳазмнинг асли маъноси бадгумонликдурки, “Ал-ҳазму сў’у-з-занни”, яъни “Ҳазм кишини ёмонлик бирла гумон қилмоқдур”, демак бўлур. Бир ҳаким айтубдирларки, бўлмагил баднафс, бўлгил бадгумон, токи топқайсан фитна ва шаррдин омон. Ҳазрат мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавий”сида келтурибдирларки, таржимаси будур.

Мисраъ:

Ҳазм улким, бадгумонлиқ айласанг.

Ҳар кишики, бу сифат анга ғолиб бўлмиш, албатта гинажўйлар хужуми сайли етмасдин бурун ҳодиса ерларига илож илики ва фикр қуввати бирла маҳкам сад боғлар, офат йўлларин воқеа зуҳуридин илгари яхши тадбир билан беркитар. Замон аҳлининг ростгўйликларига эътимод қилмас ва даврон халқини ҳамдамлик ва ҳамнафаслигига ишонмас, сирига кишини маҳрам қилмас. То муфсидлар шарридин эмин бўлур.

Қитъа:

Дин ила дунё амонин ҳар кишиким истади,
Ҳазм анга раҳбарлиқ этмади, максудиға етмади.

Ҳазм остида кўрмишдур муродин ул киши,
Ҳазмдин маҳфил ясаб, они мусаффо айлади.

Иброҳим имом аввалғи навбатдаки, соҳибуд-даъва Абу Муслимни Хуросонга йиборди, охир васияти бу эрдик: “Агар хоҳласанг, даъватинг сўзи халойиқ аро жорий бўлғай ва муҳиминг кўнглунг хоҳиш этгандек тугабини истасанг, ҳар кишики, ондин ёмонлик гумони кўнглунгга етар, они ўлтурмакка кўшиш қилғилким, подшоҳлар ҳазмидин бири буки, кимгаки бадгумон бўлсалар, они мамлакатларидин йўқотғайлар”. Ва бу бобда айтубдирларки:

Байт:

Қаю кишидинки кўнглунгдур гўризон,
Кўтаргил тезроқ они ародин.

“Салоҳий тарихи” асарида мазкурдурки, вақтеки, Шеруянинг ўғли Асқор Рай мамлакатин мусаххар қилмоқни қасд қилди эрса, Симнонга борди. Они мунга тарғиб қилдиларки, Абу Жаъфар Симнонийни ўлтургай. Абу Жаъфар бу хабарни эшитти эрса, кўрқди. Бир маҳкам қалъаси бор эрди, анга беркинди. Вақтеки, Асқор Рай вилоятини тасхир қабзасига келтурди Дайламийни оғир лашкар бирла ул қалъага йиборди. Ҳарчанд кўшиш қилдилар, аммо қалъани олмоқ муяссар бўлмади ва ялмини бир кишини восита қилди. Ўзининг ва Абу Жаъфарнинг орасида сулҳ тарҳин солғай ва сулҳни маслаҳатин анга анжом бердиларки, Абу Жаъфар Дайламийни қалъага элтгай ва меҳмондорлик қилгай.

Бас, Абу Жаъфар бу сулҳни қабул қилиб, зиёфатни тартиб қилиб, дайламийни чорлади ва дайлами лашкар улуғлари ва сипоҳ баҳодирлари бирла иттифоқ қилдиларки, қалъага киргайлар ва Абу Жаъфарни ўлтургайлар. Бас, у иттифоқ бирла дарвозасига келдилар эрса, Абу Жаъфар буюрдики, дайламий ҳисор ичра танҳо киргай. Бас, танҳо кирди ва тобеълари ташқари қолдилар. Ул вақтда Абу Жаъфарга оёқ оғруки пайдо бўлуб эрди ва тебранмоққа мажולי йўқ эрди. Равоқ узра ўлтуриб эрдик, ул равоқ атрофида хандақ ва хандақдин қалъа ташқарисига пинҳон йўл бор эрди. Дайламийни ул равоқда келтурдилар ва зиёфатдин форуқ бўлуб, замоне ҳар навъидин сўзлашиб ўлтурдилар. Бу аснода дайламий Абу Жаъфарга айдик, хилват қилғил, то мамлакат асроридин сирни сенга айтайин. Бас, Абу Жаъфар буюрди, то ҳама тобеълар чиқиб кеттилар. Магар бир ғуломки, кичик эрди ва ул иков олдида хизматга машғул эрди. Чун равоқ хилват бўлди, дайламий дарҳол турди, эшикни беркитти ва ханжар тортиб Абу Жаъфарни ўлтурди. Ул ғулом кўрқинчидин беҳуд

бўлиб овозин чиқармоққа захраси йўқ эди. Бас, дайламининг этиги ичида бир ипак арқони бор эрди. Они чиқарди, равоқнинг туйнуги ва даричалари очуқ эрди. Улардин бирига арқон учин маҳкам қилди ва ондин хандақ лабига тушти. Ул махфий йўл бирла чиқиб лашкарига кўшулди.

Алғараз, агар Абу Жаъфар ҳазмни пеш тутса эрди ва давр андишаликни варзиш қилса эрди, анинг бирла хилват қилмас эрди, душман анинг ҳалокига фурсат қилмас эрди. Хабар ва тарихномаларда бу навъ ҳикоялар бисёрдурки, кўб кишилар ҳазм ва эҳтиёжни тарк айлаб, ғафлатга кўшиш қилғай. Бу сабабдин нест ва нобуд бўлубдирлар. Бас, ҳеч муҳлиқ ва беандишалик хавфлироқ эрмас.

Байт:

Ҳазмни пеш айлаким, ғафлат йўлидур пурхатар,
Эҳтиёт айлаб қадам қўйким, бор анда шўру шарр.
Ёғса гар ёмғур хаёлингдин кечургил муниким,
Еткусидур сел уйингға, айлагил андин ҳазар.
Бўлмағил ғафлатда, тарк этмагил ҳазмингниким,
Ҳазмдур даврон балоси ўқиға маҳкам сипар.
Ҳар кишиким, дурбийну оқибат андишдур,
Бўлғуси, албатта, ул доим ўзидин бохабар.
Бўлса ўзидин бохабар, анинг ниҳоли давлати,
Доимо бўлғай муроди боғи ичра борвар.

ЎТТИЗИНЧИ БОБ ШИЖОАТ БАЁНИДА

Ул қувватедур миёнаҳолким, жубн¹ ва таҳаввур орасида бўлубдур. Жубн бағоят кўрқоқдур ва таҳаввур беҳад юраклик бўлмоқ, ўзини бемалол тутиш эрур. Шижоат фазилат оналаридиндур, яъни улуғ яхши сифатлардин эрур. Шижоат тавсифида келибдурки: “Инналлаҳа йуҳиббу аш-шужжā”², яъни Ҳақ субҳона ва таоло дўст тутар шижоатлик кишиларни, демак бўлур. Хабарда келибдурки, “Табаррук истангизлар шижоатлик кишиларни, улар парвардигоридин яхшилик гумонин тутарлар ва жанг куни бедиллар қочмоққа эътимод қилурлар”. Пурдиллар Ҳақ субҳонаҳу ва таоло фазлига ишонурлар. Ҳазрат Пайғамбар саллоллоҳу алайҳи васаллам муборак зотларининг шижоатга нисбат беруб айдиларки: “Ризқий фий таҳти румҳий”, яъни “Менинг ризқим найзамнинг соясидадур”, демак бўлур. Сўзда ғаразлари асҳобни ғазот вақтида қитол олатин журъат бирла ишлатмак, ўзлариға жангу жадал лозим билмакка ҳарис қилмоқ эрдилар.

Байт:

Олғуси ҳар ким шужоъ ўлса жаҳон,
Келмади бедил кўлидин ҳеч кор.
Ҳар киши жанг ичра журъат кўргузур,
Ўзни қилғай тахт узра тождор.

Холид бин Валидки, ислом лашкари аро маъруф ва машхур эрди, бу фоний дунёдин рихлат қилур бўлди эрса, ҳасрат ёшин кўзидин мисоли ямғур янглиқ тўкар эрди. Айтур эрдиларки: “Воҳасрато, бисёр жанг сафларин ушоттим, бешумор майдонларида шижоатлар кўргуздум, бағоят зарб жароҳатин ва таън аламин кўтардим, холи қари кампирлардек тўшак устида ўларман ва чун ажалдин чорам йўқдур. Азиз жонимни некномлик баҳосига берғай эрдим ва шаҳидлик саодатин топқай эрдим”.

Бу сўз ҳам андиндурки, бедиллар қочмоқни жон ҳимояти билурлар. Аммо бу каж хаёл ботил тасаввур эрур. Не учунки, журъат ва далирлик душманнинг оғизларидин тишларини тортғай ва сустлук, кўрқоқлик душманни эркаландурув бу даражадандурки, бисёр бедиллар ва кўрқоқлар шамшир дамида ҳалок бўлур, далирлар ва журъатликлар ҳалокат маҳлақасидин нажот топар.

¹ Жубн – кўрқоқлик.

² “Аллоҳ шижоатли кишиларни яхши кўради”.

Қитъа:

Ҳар кишиким, жангда кўркунчок, бедил эрур,
Билки, душман кўлида жонини ул эрга берур.
Разм ичра эранлар қошида қил журъате,
Токи халқ ичра эранлик бирла топқил шуҳрате.

Подшоҳлардин бири жанг ерида наъра урар эди ва лашкарнинг муборизларига айтур эрдик: “Эй ёронлар, бугун имтихон кунидур. Ҳарб маъракаси ва эранлар кўраси эрур. Ул кишики, журъат бобида зари холис янглиғ бўлса зўр саломат чиқар, ул кишики, кўркунч гиши бордур, бу кўра ичра солим қолмас”.

Байт:

Хушдурки, гар маҳак келса ароға тажриба,
Токи бўлғай қаро юз ҳар ким анингда ғашдур.

Шужоъ эр улдурки, ўзини улуғ душвор ишлар шуғлига харис қилғай, улуғ ва сардорлик даражасига тараққий қилмоқ жиҳатидин кўнглини жафолар ва аламлар юкин кўтармакка тарғиб қилғай. Ё они азимати шуҳрати олам атрофига кетгай ва шавкати овозаси масал янглиғ офоққа етгай.

Қитъа:

Керак бизга шижаот бирла шуҳрат,
Ки анингдин киши топқай шарофат.
Эр улдурким, ўзин машҳур этгай,
Ки шуҳрат топилиб, жон кетса етгай.

Афросиёб лашкарига буюрур эрдик, “ўлмоқға харис бўлингизлар, токим узун умр кўргайсизлар ва жонингизларни ўлумга чоқирингизлар, то давлат ва иззат сармоясин кўлингизларга келтургайсизларки, улуғлуқ икки нимарсадин бўлур. Яхши от чиқариб ўлмакда ва ё халойиққа мақбул бўлуб умр сурмакда”.

Қитъа:

Агар тутса ўлумни ҳар киши хор,
Шижаот бирла бўлғай олиймикдор.
Кишиким, жонини тутса муаззаз,
Жаҳондор ўлмағайдур турфа душвор.

Амирул-мўъминин Муртазо Али карамуллоҳу важҳаҳу корзор вақтида куффор сафига ўзин урар эрдилар. Ҳар тарафдаки, лашкар тўлароқдур, ул сори юз кўяр эрди, далирона жанг йўлига кирар эрдилар ва жаҳондин ваҳм етмас эрди. Бир одам сўрдик: “Эй амир, не ажаб журъат кўргузурсиз. Ўз аҳволингизни соқламоқдин тағофул қилурсиз?”. Ва ул жанг бешасининг шери ва шижаот майдонининг

далири айдики: “Таъйин билурманки, агар ажал етган бўлса, ҳазар суд бермас. Агар ўлум ҳукми қазо ҳукмидин содир бўлмаган бўлса, менга бу шижоат зиён қилмас ва бу бобда икки байтни айтмиш.

Шеър:

Ло йуъти мин ал-мавти ин афар,
Йавма йуқадиру ва йавма лам йуқацдар.
Йавма ло йуқацдару ло йаътил қазо,
Йавма йуқацдару ла йуғни-л-ҳазар.

Яъни, “қутқоролмас мени ўлумдин қочмоқким. Ул кунки, муқаррар бўлубдур ўлум, ул кунки, муқаррар бўлмас ўлум етмас. Ул кунки, муқаррар бўлар, суд бўлмас мунга ҳазар”, демак бўлур. “Ло йуъти ва ло”, яъни калималарда шафъул ба маҳзуфдур, африни охири сокинлиги қофия риояси учундур. “Йуқадр ва лам йуқадр ло йуқадр ва йуқадр” калималарида мафъул молам ясам фоил замири мустатарлардурким, рожеъдур. Мавтга буларнинг мисраларида мусбат ва манфийлиги тартиб бирла бўлмайин, “лаф” ва “нашр” мушавваш келмаклари шеър вазни мулоҳазаси ва ҳам қофияси риояси учун бўлғай. Ва дигар буларнинг қоҳмози ва мазорасига келмоғи анинг учун бўлғойки, тақдирот Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг сифатларидиндурки, ул замонда мубарро эрур. Ул жиҳатдин билмажоз гоҳи ҳол ва гоҳи истиқбол замонлари бирла тағайюр қилдилар, валлоҳи аълам биссаваб. Ва бу байтлар мазмунига бузургллар форсий назм бирла тартиб берибдирларки, туркий таржимасидур.

Рубоий:

Ҳазар қилмоқ ўлумдин бу икки кавн ичра суд этмас,
Ўшал кунким қазо етгай, ўшал кунким қазо етмас.
Ўшал кунким қазо етса, бу кўшиш бермағай суде,
Ўшал кунким қазо етмас, ҳаётинг ўрнидин кетмас.

Ҳақиқат буким, то киши жон саркўйидин¹ ўтмас, жанг куни андин писанд қилғудек иш ва ҳикоя қилғудек воқеа кўз тутолмаслар керак.

Байт:

Токи кўнглунг жонга боғлуқдурур, жон жисмга,
Ўз канорингда қачон еткунгдурур мақсудунгга.

Келтирибдурларким, вақтеки, ҳабаш лашкари Яман вилоятига голиб бўлдилар. Сайф Зулязанки, Яман подшоҳи эрди, ночор жалойи ватан бўлуб, Нўширвонни паноҳига бориб, андин мадад тилади.

¹ Саркў – тош ҳавон, тошкели.

Нўширвон буюрди, то дуздар, қароқчилар, айёрлар ва аҳли фитналарким, зиндонда маҳбус эрдилар, чиқардилар ва уларга аслаҳа бериб Сайфга ҳамроҳ қилдилар. Бу жамоат минг ва саккиз юз киши эрдилар. Бас, Сайф ул жамъини ўзига ёр қилиб, кема бирла дарёга кирдилар. Муддати, дарё ичра юриб Яман соҳилига етдилар ва кемадан чиқдилар. Сайф буюрди, то ҳама кемаларни ушотдилар ва барча озукни дарёга оқизиб юбордилар. Айдики: “Эй ёронлар, Яман мулкига келдук. Эмди душман бирла уруш қилмоқ керак. Ва ҳоли сизлар икки иш орасида тушубсизлар. Яхши тааммул қилингизлар, ё ўлмак керак ва ё ғолиб келмак”. Ва ул гуруҳ бу сўзни эшитдилар эрса, мутаҳаййир бўлдилар. Ёниб кетарга озук йўқ ва кемалар ҳама синук. Ночор жонларидин кўнгул кўтардилар ва жидду жаҳд бирла мардонавор урушга машғул бўлдилар. Андак соатда бу оз жамият ҳабашнинг бу навъ улуғ лашқариға ғолиб бўлдилар. Бас, жанг кишиси керакки, кўркунча кўнгул сори йўл бермагай. Рустами дoston айтибдурки: “Беморлик тўшаги узра ётиб ўлмакдин, жанг ичра минг захм етмагини дўстроқ тутарман”.

Байт:

Хуш дурур гар яхши от бирла ўлум етса баҳам,
Топилиб яхши лақаб жон борса бўлмас ҳеч ғам.

Подшоҳлардин ҳар қайсисининг журъат ва шижоати бисёрроқ бўлди ва оғир машаққатлар кўтармагида зиёдроқ тоқат кўргузди. Чустроқ мақсуди манзилига етти ва муроди чехрасин қасд ойинасида кўнгли тилагандек кўрди. Келтурубдурларки, вақтеки, Амр Лайсининг иши уйғонди эрса, ирода қилдиким, Хуросонни мусаххар қилғай. Бир куни отланмоқ қасдин қилди ва ҳама амирлари боргоҳи эшикига йиғилдилар. Ул тамом силоҳин кийиб ташқари чиқиб эрди, мунажжимлар айдиларки: “Ҳоло бу соат наҳсдур. Отланишни таъхир қилғил, токи саккиз соат ўтгай. Андин кейин яхши соати етар. Анда отланмоқ керак”.

Бас, Амр ул силоҳи кийимлик том устига чиқти. Ҳаво бағоят иссиқ эрди, то саккиз соат ўтгунча анда турди. Давлат аркони бу навъ иссиқ ҳавода оғир силоҳ бирла бу қисм сабру қувватига хайрон қолдилар ва чун саккиз соат наҳс ўтуб саъд вақти бўлди, эрса томдин тушуб отланди ва мақсуди тарафига мутаважжих бўлди. Жамъ сўрдиларки: “Эй подшоҳ, бу иссиқ офтобда оғир силоҳ бирла мунча турмоқингизга боис на эрди?”. Жавоб бердики: “Менга улуғ иш келибдурки, анга нозиклик ва таносолик бирла қадам кўймоғим халал еткурур. Мен нафсимни имтиҳон қилдимки, иссиқ ҳавода оғир силоҳ

кўтармакка тоқати бор ё йўқ. Кўрдимки, мақсуд ҳусули юз келтурди”.
Чун Амр Лайс давлат талабида то бу навъ жаҳд қилди, етти ул
даражагаким:

Байт:

Аруси мамлакатни ул киши ақдига олғайким,
Дароғуш айлағай доим қиличу найзау ханжар.
Кишиким, ташласа нозу таннаъум бирла роҳатни,
Қилур парвардигори они олам аҳлига сарвар.
Чаманда шоҳлик расмини гул яхши билур, чунким
Бу ранг нозуклуғи бирла тикандин айлади бистар.

Бу Яъқуб Лайсдин манқулдурки, бир куни сухандон йигитлардин
жамъ бир мажлисда ўлтуриб эрдилар ва ҳар навъ таройиф ва
латойифдин баён қилушур эрдилар. Яъқуб Лайс ҳам ул орада бор эрди.
Ҳануз мамлакат талабига кўнгул бермаб эрди. Бироқ мардлик ва
мардоналик илмин кўтариб эрди. Бас, бири айдик: “Ҳама либослар
латифроғи хитойи атласдур” ва яна бири айдик: “Жумла тожлар
зарифроғи Рум тоқийаси эрур” ва доғи бири айдик: “Жамъи манзиллар
яхшироқи гули райҳонлик бўстондур”. Бири тақрир қилдик: “Барча
шароблар хўброқи софгуна чағир эрур”. Бешинчи баён сояси бўлур:
“Соялар аро манфаатликроғи тол сояси бўлур”. Олтинчи такаллум
сурдик: “Овоз марғуброғи уд нағмаси бўлмиш” ва ўзга талаффуз
қилдик: “Ҳамсуҳбат, ҳамнафас бўлмоғига хушрўй ва хўбсуврат
хонлар лойикроқ кўрунур”. Бас, навбат Яъқуб Лайсга етти эрса,
айдилар: “Сен ҳам хотирингда кечадурганни айғил”. Лайс айдик:
“Либослар хўброқи зириҳ ва тожлар маҳбуброғи дубулға, манзиллар
марғуброқи жанг ери ва шароблар матлуброқи душман, соялар
нофеъроқи найза сояси ва овозлар матлуброқи от кишноқи,
ҳамнафаслар мақбулроқи муборизлар, шужоъ ва баҳодирлардур”.
Ҳазрати амирул-мўъминин Али каррамаллоҳу важҳаҳу ашъорларида
келибдурки:

Ас-сайфу вал-ханжару райҳонуно,
Уффин алан-наржиси вал-анаси.
Шаробуна мин дами аъдоина,
Вал-каъсу мин жимжиматир-раъси.

Афвки, каср бирла мабнодур. Асмоъи афъолийдин эрур ва
натажжарнинг маъносида келур, яъни шамшир ва ханжар қошида гули
наргис, гули косанидин дилтангдурмиз ва буларни хоҳиш қилмасмиз,

демак бўлур. Бу икки байт мазмунин мусанниф Воиз Кошифий раҳматуллоҳи алайҳи форсий назм қилибдурларки, таржумаси будур.

Қитъа:

Гулу райҳонимиздур тийғу ханжар,
Керакмасдур гули кос ила наргис.
Шаробимиз дағи душман конидур,
Ки боши косаси жом ўлсадур, бас.

Подшоҳга керакки, онинг захрдор найзасининг учи дуздлар янглиғ жон жавҳарин олмоқ учун душман сийнаси хазинасига нақб ургай ва обдор шамшири айёрпешалар каби руҳ гуҳари қасдин қилиб, бадан дуржи ичидин бош чиқарғай. Подшоҳ ўзи далир бўлса, лашкари журъати зиёда бўлур, бедил шоҳга оламгирлик давлати муяссар бўлмас. Ва “Насойих ул-мулук”да келтурибдурларки, йигитеким, анда адаб йўқдур, гулсиз бўстонга ўхшар, дарвешки, анда маърифат йўқдур, нурсиз дийда янглиғ эрур. Соҳибжамолки, ҳаёси йўқтур, бенамак таом масаллик эрур ва олимекки, парҳезкор эмасдур, югансиз отга ўхшар. Молдореким, анинг саховати йўқтур, мевасиз дарахтга менгзар ва подшоҳеким, адолат йўқдур, булутдек бўлмишки, анинг ямғури бўлмас. Сипоҳеким, бешижоат эрур, савдогарки бесармоядур.

Келтирибдурларки, араб подшоҳларидин бирига бир куни душман бирла жанг қилмоқ лозим бўлди. Вақтеки, икки лашкар тузишиб турдилар. Араб лашкарининг умаролари подшоҳлариға айдиларки: “Эй подшоҳ, жанг иши икки ҳолдан ташқари эрмас, ё нусрат топмоқ ва ё шикаст емоқ. Агар қазо ҳукми бирла мабодо шикаст топсак, сени не ердин истармиз?”. Подшоҳ жавоб бердики: “Агар мен қочсам ҳар кишики мени ул ҳолда истаса, Худойи таолонинг раҳматидин маҳрум бўлсун! Лекин агар душман ғолиб бўлса, мени отлар оёқи остидин истасангизлар”. Бу сўздин ғарази ул эдурки: “Ё ғолиб бўлгумдур ва ё душман тиғи захрида ўлгумдур”.

Байт:

Ёки чиқғум чарх устиға баланд,
Ё оёқ остида ўлғум сарфиганд.

Нақл қилибдурларки, ул подшоҳ ўшал жангда душман лашкариға ўлум ямғуридин беҳад ёғдурур эрди. Токи офтоб туш вақтига келди, бениҳоят иссиқ бўлди ва муборизлар сийналарига ҳарорат ғалаба қилди. Лаблари ташналиқдин хушк бўлди, жанг ғубори рухсорига ўлтурди. Ул вақтда хос ғуломларидин бири бир тарафда сув кўтариб подшоҳ орқасидин отин югуртурур эрди, токим анга етти ва айди: “Эй подшоҳ, ташна бўлгандурсан, лаҳзаи таваккуф айлагил ва бу сувдан

порае нўш қилғил!”. Подшоҳ айди: “Тийғим мендин ташнарокдур, то ул душман қони бирла сероб бўлмаса, мен ҳам ташналигига таскин бермагайман!”.

Бас, анинг дуруст қасди, тамом журъати ва комил шижаоти баракотидин Ҳақ субҳонаху ва таоло анга душман узра зафар берди.

Байт:

Кишига Ҳақ таоло бўлса ёвар,
Анга кимдурки, то бўлғай баробар.

Искандардин сўрдиларки: “Шижоатлик подшоҳ нишонаси недур?”. Ул айди: “Улким, душман черики саноғидин кўркмағай, балки тафаххус қилмағайким, не ердадур ва ҳар ойина бу қисм амир далир”.

Байт:

Агар шамшир ҳинд олса иликка,
Паришонлик берур душман сафиға.
Агар олса найза, гурзи гароний,
Жаҳон халқиға тушгай кўзғолони.

Нўширвон Бузуржмеҳрдан сўрдики: “Шижоат недур?”. Жавоб бердики: “Кўнгул қуввати”. Нўширвон айди: “Не учун илик қуввати демассан?”. Ҳақим айди: “Агар кўнгул қуввати бўлмаса, қўлда қачон қувват қолур, Ваҳоланки, мен эшитдимки, муборизлардин бири пир бўлуб эрди ва пирлик заъфи бирла доғи кўнгул қувватимиз эрди. Бир куни хоҳладики, отлонғай. Икки киши бозусидин кўтариб отға миндурди. Ногоҳ бир беадабе анга таъна қила бошлади ва айди: “Бу пирки, ҳар бор отлонғанда икки киши лозим қилур. Мундин не иш келур ва шижоатнинг не миқдори моҳасал бўлур”. Пир бу сўзни эшитди эрса, айди: “Орий, менга икки киши керакки, отға миндурғай. Аммо минг киши керакки, мени отдан тушурғай”.

Нўширвон ҳақимнинг бу сўзидин мусаллам тутти ва айдики: “Рост айдинг, қўл қуввати кўнгул қувватига тобеъдур”.

Мисраъ:

Гар кўнгул қувватли ўлса, бўлғуси бозу қавий.

Искандар олам тасхирига отланур эрди, Арастуни чорлади ва айди: “Эй ҳақим, бу майдонга қадам кўйдум ва бу муҳимни олдимга олдим. Албатта, менга дўстлар ва душманлар пайдо бўлурлар. Бас, уларнинг ҳар бирларига бир нечук сулукат пеш тутойин?”. Арасту айди: “Эй подшоҳ, асли буқим, то иложинг бордур ўзунга душман пайдо қилмағил ва дурустларга хорликни раво кўрмағил. Мабодо, агар душмани зоҳир бўлса, анга дилнавозлик ва марҳамат созлик айлағил,

то дўст бўлғай, дўстни иззат ва марҳамат бирла сарафроз айлағил, то дўстлукдин кечмасун”. Искандар айди: “Доғи ҳам зиёдалағил!”. Ҳаким айдики: “Душман ишидин ғофил бўлмағил, агарчи оз бўлсалар. Лашкарларингга эътимод айламағил, ҳарчанд бисёрдурлар. Токи муҳим нармлиқ бирла кифоят топса, шамширни ғилофдин чиқармағил!”. Искандар айди: “Шоядки, ишим душман бирла урушмоққа анжом топқай, анда не равиш амал қилайин ва не навъ анга қадам қўёйин?”. Ҳаким айди: “Жанг вақти иккидин тошқари эрмас, ё сен киши бирла урушқоли борурсан, ё киши сенинг бирла жанг қилмоққа келур. Агар сен киши жангига борурсан, керакки ўн шартга риоя қилғайсан:

Аввал буки, ул жангдин ғаразинг хайру салоҳдин ўзга нимарса бўлмағай ва матлубунг Ҳақ динига ривож бермак, золим ва фасодни олам саҳнидин йўқ этмак бўлғай!

Иккинчи улки, Ҳақ таолонинг даргоҳига мутаважжих бўлмоқ ва андин ёри тиламоқ, дуои хайр ва садақотига кўшиш қилмоқ, аҳли кубурдан мадад тиламак.

Учинчи ҳазмдур, андишликдин ғофил бўлмаслик, хабаргирлар ва жосусларни даркор қилмоқдур, душман лашкарин аҳволи кайфиятидин ва кишиларининг саноғин тафаҳхус айламакни вожиб билмак.

Тўртинчи, лашкарини ўзига ҳамроҳ қилмоқ керакки, ҳама яқдил ва якзабон бўлғайларки, сипоҳ иттифоқи, зафар ва қувват боиси, фатҳ ва нусрат сабабидур. Чунончи, айтибдурлар:

Назм:

Зафар устиға зафар ул кишиға ҳосил эрур,
Ки ҳамма лашкари пурдиллиғ ила яқдил эрур.
Кишиким, фатҳу зафар гарданиға солди каманд,
Яқдилу якжихат ила иши бўлди баланд.

Акобирлар бирла мувофиқ ва бузургларга мутаффақ бўлмоқни лозим билмак.

Бешинчи, лашкар хотирларин рўзи муҳаббатига яхши сўзлар бирла боғламоқ ва улуғ ваъдаларга вафо айламакни кўнгулда ният қилмоқ керак.

Олтинчи, то илож бор эса жанг майдонига ўзи кирмак керак. Мабодо кирмай, агар шикасте етса, анинг тадорикин қилиб бўлмас.

Еттинчи буки, сипоҳ сардорлиги ва лашкар бошчилигига андоқ кишини буюрмоқ керакки, бу уч сифат бирла ораста бўлғай. Аввал шужоъ ва қавийдил бўлғай. Далирлик ва баҳодирлик бирла халойик

аро шуҳрат топқон бўлғай токим, андин душман кўнглига тарс ва халос тушгай. Ва дигар яхши кенгашлик ва комил тадбирлик бўлғайки, жанг ерларин ва уруш маҳалин хўброқ корга борур, турлуқ ҳийла ва макрлар бирла иш қилғайки, макр кўргузмак жанг ишида макруҳ эрмас, балки мустаҳсандур. Чунончи, хабарда келмиш: “ал-ҳарбу хадаъатун”, яъни “жанг қилмоқ фириб бермакдур”, демак бўлур. Ва дигар улки, бисёр жанг кўрган бўлғай ва ёғийлик ишин тўла тажриба қилган бўлғайки, тажрибанинг фойдалари бениҳоятдур.

Саккизинчи шарт улдурки, киши жанг шижоат муборизликка коруборин ўзгалардин зиёдароқ кўргузса, анга инъом васила ато қилмоқни, таҳсин ва офарин ўқумоқни зиёдаламак, балки бу бобда бисёр кўргузмак керакки, то ўзгалар ҳам ул тамаъ бирла жанггузорлик ва жонсипорликка роғиб бўлғайлар.

Тўққизинчи, жанг куни ғафлатдин йироқ бўлмоқ керак. Бисёр воқеъ бўлубдурки, зафар топмоққа ёвуқлашганда бир нафас жангдин ғофил бўлса, иш дигаргун бўлмиш.

Ўнинчи буки, агар душман лашкари шикаст топса, орқасидин бормоқ керак ва бошлиқда улар тарафига киши юбормак керак. Неча навбат бу иш вуқуъга келубдурки, қочқон душман лашкари орқа ёниб, ул юборган кишиларни ҳалок қилибдурлар ва андин қувват топиб ғолиб бўлган улуғ лашкарни мағлуб қилибдурлар.

Агар киши сенинг бирла урушмоққа келса икки ҳолдин ўзга эрмас: ё сен анинг бирла баробарлик қилгунгдур, ё йўқ, демак бўлур. Агар баробарлик қилмоққа тоқатинг бор бўлса, аввали буки, ҳар навъ бирлаким, тадбир мумкиндур. Они душманлик мақомидин ўткармак ва агар бу суврат муяссар бўлмаса, жанг шартларики, мазкур бўлди, онинг амали бирла урушга машғул бўлмоқ керак. Агар баробарлик қилмоққа тоқат йўқдур жосус ва қоровулларни ишга солиб, жангда улар ишлариға забт қилмоқ керак, йўлларни сақламоқ керак, қалъаларни мустаҳкамламоқ ва захира жамъ қилмоқдур. Сулҳ талабида мол харж қилмоқни ҳийла ва макрлар бирла мадоро кўргузмакни вожиб билмак керакким, эҳтимол кўп эрмас ва агар душман толиби сулҳ бўлса, қабул қилмоқ керак, асло дуруштлик қилмай. Не учунки, ҳар кишиким, сулҳга роғибдур, охир зафар ва нусрат топқусидур”.

Назм:

Қилмағил истезаким, бордур ситез,
Қилғуси инсоф боғин баргрез.

Бил, ситеза бирла гина улғаюр,
Хонумон бунёдин ул вайрон қилур.
Сулх йўлида қилур аҳли сайр,
Сан бу йўлни қўймаким, “Ас-сулҳу хайр”¹.

Искандар бу сўзни эшитиб олди ва ўзига дастурул-амал қилиб, жанг сулх биносин муниг узра қўйди. Ва чун шижоат давлат аҳлига ҳама сифатлар хўброқидур. Ул жихатдинки, бу бобда сўз узайди. Алҳамду лиллаҳки, шоҳзодаи жавонбахт ва пуртадбир:

Байт:

Абулмуҳсин он шоҳи равшан замир,
Жавон бўлди, даврида даврони пир.
Жаҳондор шоҳики, тутса масоф,
Йитар ҳайбатыки, зўридин кўҳи Қоф.
Чиқарса агар жангда тийғи тез,
Қилур тийғ ила тоғни зеру забар.

Комкорлик бозусини қуввати ва бахт бедорлик илкини нусрат бирла зафар пайкар алами ҳар тарафгаким мутаважжих бўлур, фатҳу нусрат ва қўш от бирла онинг рикоби истиқболига келур. Баланд ҳиммати ва аржуманд иродаси ҳар жонибгаким, юз қўяр, иқболи истиъжол боли бирла онинг омий алами тараф учар ва саодат мувофиқат қўли бирла онинг хизмат оёқин кучар.

Байт:

Ҳар тарафгаким, қилур қасди рикобини гарон,
Фатҳу нусрат ул сори юргай сабук айлаб инон.

Анинг лашкари диловарининг ҳар бири душман бунёдин куйдурмакка ўт янглиғ ҳамлагузордурлар. Жанг майдонида сабру сабот сифати бирла кўҳи Элбурсдек пойдор.

Назм:

Ёз кўзидек ҳаммаси тийғи зан,
Зулф каби ҳар биридур сафшикан.
Жанг талабдур ҳаммаси, чун рақиб,
Барча жаҳонгир, чун ҳусни ҳабиб.
Ишқ ўтида ҳамма жон сўздур,
Ғамза ўқидек ҳамма дилдўздур.
Барчаси хунрездур чун фироқ,
Ҳажрдин ўлмиш бори қаттолроқ.

¹. “Сулх яхшидир”. (“Нисо” сураси, 128-оят)

Хақ субҳонаҳу ва таоло анинг меҳрибонлиги соясин мулозимлари
фарқи узра ҳамиша ва поянда тутғай!

<p>خوش رقم کردم جهانادر کتابی بی مثل</p>	<p>یا فخر اعداد سال بحریش چون سبب غفل</p>	<p>فانظر الطبع فانظر انتمو کما فخر اعداد سال بحریش چون سبب غفل این کتاب در بیان اخلاق و معانی است و در بیان معانی است و در بیان معانی است و در بیان معانی است و در بیان معانی است و در بیان معانی است</p>
<p>قطعه تاریخ طبع از خوشنویس خطی و بی مثل شیخ اشرف علی شرف شاگرد شهید مومنی</p>	<p>ز مکتب جناب شرفی عاصی جاه</p>	
<p>این نسخه تازه طبع گشته فی الحال کتابخانه خلق مایه دانش سال</p>	<p>اشرف دل من بر او ندر بخش گشت</p>	
<p>قطعه تاریخ ریخته قالب فکر مربوط فیوض منیری علی محمد خان متخلص مومنی</p>	<p>چون شد طبع این نامور کتاب از حکم سرکارم</p>	
<p>بی نظاره اش چشم ما و دیدیم مشتاقی نزد آمد چرخ چارمین ز خوش بد اخلاق</p>	<p>ولی چون فکر سال مسوی کردم کوشش</p>	
<p>قطعه تاریخ طبع از شاه عبدالعزیز شاعر مومنی</p>	<p>شما از میان اخلاق حسن مطبوع</p>	
<p>کتاب پرز محاسن با حسن مطبوع چون نوشته که نماید بکم سنی مطبوع بمهر حق شده مانند سنی مطبوع رسد ز طبع رسا مصرع سنی مطبوع بعقل آمده اخلاق سنی مطبوع</p>	<p>تازه جلوه نظر از است بیشتر حسنش نه از خط سبب بل مطبوع نورانی نمواستم که با تاریخ چون نور روزی خود زبان بی کسی کشاد و موجود گشت</p>	
<p>حسن بیان و اوه اش زو عظم و بند مائل طبعش شده طبع بلند کو کجاست کمال خمند یا فتنه جانان بجا و ات چسند طبع ز احلاق شدید و بسند</p>	<p>معنی اخلاق که ملاحظین حسن ما را بعلو هم ادبی تصحیح شده فاضل برگزیده گشته حسد دیدگان موجود خطی سالش نوشت</p>	

ЎТТУЗ БИРИНЧИ БОБ ҒАЙРАТ БАЁНИДА

Ғайратнинг маъноси асл луғатда “дигаргун бўлмоқ” ва истилоҳда ул кишини нигоҳдоштлик қилмоқ бўлурки, они муҳофазат қилмоқ одамига лозимдур. Бас, муҳим тадбирдек ва сиёсат таъкидида подшоҳларга ғайратни мулоҳаза қилмоқ илож бўлмас, хоҳ миллат ишида бўлсун ва хоҳ мамлакат коруборида.

Ғайрат икки қисмдур: дин ғайрати ва дунё ғайрати. Аммо дин ғайрати будурки, ҳукумат аҳли ул ўзлари Ҳақ субҳонаху ва таолонинг жамъи амрлари амалин баржой келтурғайлар, наҳий қилган нимарсалардин парҳез қилғайлар, андин сўнгра мулозимларни, раъоёни ҳам Ҳақ тоатиға ва Расул саллоллоху алайҳи васалламнинг итоатиға буюрғайлар. Маъсият ишларидин ва мунҳиётга шуруъ қилмоқдин манъ қилғайлар.

Ҳадисда келибдурки: “Агар сизлар кишида шариатдин тошқари иш кўрсангизлар, они кўлингизлар бирла дафъ қилингизлар”, яъни шариат ҳукми равшанига боқиб дарра бирла ва ё шамшир бирла адаб берингизлар. Бу иқтидор аҳли подшоҳлар ва ихтиёр аҳли ҳокимлар мартабасидир.

Агар кўлингизлар бирла дафъ қилолмасангизлар, тилингизлар бирла манъ қилингизлар, яъни аввал насиҳат қилингизлар, агар мамнуъ бўлмаса унфу дуруштлик бирла сўз айтингизлар. Бу олимлар ва тақводорлар мартабаси эрур.

Агар тил бирла ҳам манъ қилолмасангизлар, они кўнгул бирла душман тутунгизлар. Бу заифлар мартабасидур.

Уламоларнинг баъзиси ушбу ҳадис таттимасин бу тариқ бирла келтурубдурлар: “Лайса варā’а зāликал исламу”, яъни “ҳар кишиким, кўли ва тили бирла манъ қилмаганида кўнгли бирла душман тутмаса, ул кишига мусулмонликдин ҳеч насиба бўлмас”.

Қитъа:

Наҳий мункар кўлунг бирла қилғил,
Гар муяссар қилолмасанг бу кор.
Тил била манъ қилу гар бўлмас,
Айла кўнглунг била анга инкор.

Ҳар подшоҳки, шариат худудин сақламоғи ва дин аҳкомин жорий қилмоққа кўшиш қилур, Худойи таоло сояси ва пайғамбар ноиби улдур. Вақтеки, подшоҳ мулк иши шуғлининг тўлолиғидин ва шаръи ихтисобга фурсат тополмайдур, мамлакатлар узра ўз ўрнида

мухтасиблар насб қилғай ва мухтасиб андоқ керакки, исломда ғайур бўлғай ва дин ҳамияти анга ғолиб бўлғай, покизалик ва парҳезкорлик, амонатдорлик ва ростлик, бетамаълик сифатлари бирла ораста бўлғай. Дин таквосида ғараз, риёву нафс хоҳиш ва ҳаводин холи бўлғайки, то анинг сўзи халойиқ кўнгуллариға таъсир қилғай.

Байт:

Сўз агар бўлса ғараз бирла тамадин холи,
Ғар десанг тошқа ани қилур албатта асар.

Кетурубдурларки, шайх Абулҳасан Нуруллоҳ қуддиса сирруҳунинг одати, бир номақбул ишни кўрса, они манъ қилур эрди. Агарчи ондин ўлум хуни бўлса ҳам. Бир куни таҳорат учун дарё канорига бориб эрдик, бир кема кўрдиким, анинг ичра бисёр кўзаларни кўюбдурлар. Ҳар бирига битибдурки, латиф, яъни латофатлик. Шайх андин ажабга қолдик, ҳеч байъу тижоратда латиф отлиғ нимарса кўрмаб эрди. Кемачидин сўрдик: “Бу кўзалар ичра не нимарсалар бордур?”. Кемачи айди: “Сен бир дарвеш кишисан, булар бирла не ишинг бор. Борғил, ўз ишингда бўлғил”. Аммо шайхнинг они билмакка рағбати зиёда бўлди ва кемачига доғи айди: “Менга айтғилки, албатта билмакни хоҳиш қилурман”. Кемачи айди: “Бу кўзалар ичра шароб, яъни чоғирдурки, Бағдод подшоҳи Муътазид халифаға келтурубдурлар”. Шайх кема ичра қаради, кўрдик, бир оғир таёқ анда турубдур. Кемачига айди: “Ул таёқни олиб бергил, то кўраликим, не қилғусидур”. Кемачи шогирдига айди: “У айтган таёқни олиб бер, кўрайлик-чи, у нима қилар экан?”. Шогирд таёқни шайх кўлига берди. Шайх ул таёқ бирла кўзаларни бир-бир уруб ушотти. Кемачи муни кўруб кўрқти ва титраб бошлади, фарёд қилди. Шу пайтда Юнус Акла Бағдод миршаби эрди. Ул ерга етти ва шайхни тутуб, халифа қошига олиб борди. Суврати ҳолни тақрир қилди, Муътазид бағоят жаббор, даъюс ва ситамгар эрди. Онинг тўла сиёсати шамшир бирла эрди. Бағдод аҳли кўрдиларки, шайхни Муътазид қошига элттилар. Бисёр андин андуҳгин бўлдилар ва гумон қилдиларки, водирёғо, шайхни дарҳол ўлдургусидир. Ва темур гурзи кўлига олибдур, қизил либос кийибдур ва бу суврат анинг сиёсатининг нишонаси эрди. Шайхга фарёд қилиб айдики: “Эй беадаб, сенки менинг ҳақимда бу навъ густоҳлик қилдинг?”. Шайх айди: “Мен мухтасибдурман”. Муътазид айди: “Сени ким мухтасиб қилди?”. Айди: “Ул кишики, сенга подшоҳликни берди. Менга ҳам мухтасибликни берди”. Ва яна сўрдик: “Кимнинг амри бирла мухтасиблик қилурсан?”. Айди: “Худонинг ва пайғамбарнинг амри

бирла”. Чун Муътазид бу сўзларни эшитти, сўнгра бошини кўтариб айдик: “Сенга не зарар бўлдики, ул кўзаларни ушотдинг?”. Жавоб бердики: “Аввал сенинг ҳақингда, иккинчи, раиятларнинг ҳақларида шафқат қилдим”. Айдик: “Менинг ҳақимда нечук шафқат қилдинг?”. Жавоб бердики: “Агар сен ҳаром ишларни ўзунга лозим тутсанг, халойиқ ҳам ул қиёс бирла анга шуруъ қилурлар. Вактеки, мамнуъ бўлсанг, улар ҳам анга далир бўлмасларки, оми халқ фасод ишда подшоҳга тобеъдурлар. Бас, агар они салоҳ бирла кўрсалар, жумла салоҳга кўшиш қилурлар. Анинг савоби ҳаммаси подшоҳга рожеъ бўлур ва агар подшоҳни фасод бирла кўрсалар, барча фасодга шуруъ қилурларки, онинг уболи ва ҳама корубори анга юкланур. Бас, ҳам сенинг ҳақингда ва ҳам раиятинг ҳақида меҳрибонлик кўргуздум. Ва бу ишда Худойи таолонинг хушнудлигининг ўзга ғаразим йўқ эрди”. Муътазид бу сўзни эшитти эрса, йиғлади ва айдик: “Эй азиз, муҳтасиб иши сенга лойиқ экан ва мундин сўнгра ҳам номашруъ иш кўрсанг, анга тағайюр берғил ва мен ҳукм қилдимки, ҳеч киши сени муҳтасибликдин манъ қилмасун”. Бас, мундин маълум бўладурки, муҳтасиб агар ҳаққоний ва беғараз бўлса, ҳеч офат анга етмас.

Назм:

Айдик сирриға биров, эй кони нур,
Ман фасод ишларни ман этгум келур.
Лек кўрқорманки, соҳиблаънате,
Еткурур бўлғай манга бир офате.
Айдик, гар бу ишда бўлсанг беғараз,
Ҳеч жонибдин санга етмас мараз.

Дунё ғайрати уч навъдур:

Аввал, ғайратеки, подшоҳ они ўзи баробар ва арконлари нисбатида мулоҳаза қилғай.

Иккинчи, ғайратки, ўз ҳарамлари нисбатида хос тутғай.

Учинчи, ғайратки, умумхалқ борасида риоя қилғай.

Аммо ғайратеки, ўз биродарлари нисбатидадурки, алардин баланд бўлмоқни хоҳиш қилғай. Ул навъким, ҳеч қайсилари сарафрозликда анга баробар бўлмагайлар. Жоҳу давлат, кадру иззат, ҳашамату азамат, шавкату қудратда ҳамаларидин зиёда бўлғай. Ҳар ойина бу ғайрат вужудин ва бу ҳамият зухуридин подшоҳни кулли ишлари ўнгланиб, муҳимлари муродига мувофиқ кифоят топғай ва бу қисм ғайрат ҳиммат аҳлининг хоссасидур. Ва ҳарчанд ҳиммат баландроқдур. Бу ғайрат зиёдроқ эрур.

Келтурубдурларки, подшоҳлар авлодидин бири ҳукамонинг биридин сўрдики: “Мен хоҳиш қилурманки, ўз биродарларимдин шавкату азаматда зиёда бўлғайман. Давлат гўйин иқтидор чавғони бирла ихтиёр майдонидин олғайман. Бас, бу ишда не асбобни қўлга келтурмагим керак?”. Ҳақим айди: “Эй подшоҳзода, ҳеч бир сабаби давлат касбига ҳиммат ва ғайратдин ҳўброқ эрмас”.

Назм:

Ғайрат била ҳар кимга қилур тийғ кушода,
Ҳам тенгларин қилғуси олдида пиёда.
Ғайрат сабабидин топилур нанг ила номинг,
Ҳам ғайрат била ҳосил эрур барча муродинг.

Аммо ғайратеки, ўз ҳарамлари нисбатида эрур, андоқ бўлғайким, аларни покизалик ва покдоманлик ҳудуди ичра тутғай. Ҳар нимарсаки, шаръан лозимдур, уларни анга одат қилдурғай, то бу иш баракотидин раъоё зану фарзанди ҳам салоҳ сифати бирла мавсуф бўлуб, фасоддин йироқ бўлғайлар.

Бир бузургенинг сўз ҳарамига парданишинлари:

Назм:

Билғил, эй ғафлатпаноҳи хушхиром,
Маҳрамингдин ўзгага жилванг ҳаром.
Қўймағил ҳар кўй сориға қадам,
Ҳар кишиға очмағил кўзунгни ҳам.
Он ҳама офатки, жонға қасд этар,
Маҳрам эрмасга қароғондин етар.
Кўзни маҳкам боғла чун дурри садаф,
То бало ўқиға қилмағил ҳадаф.
Ҳар кишиким, бўлса ул ғайри ҳалол,
Юз анга кўргузма гарчи бўлса ҳол.

Ғайратки, умумхалқ борасида лозим бўлур. Буқим, подшоҳ ўз ҳарами нисбатида ҳам ул навъ ғайрат пеш тутғай ва раво кўрмағайким, мулозимларидин халойиқ аҳли ва аёлларига бадном етғай, мусулмонлар хатолари юзидин парда олмоққа кўшиш қилмағай ва раиятлар айблари имконин борича пўш қилғай. Ҳадисда келибдурки: “Ҳар кишики, мусулмоннинг бир айбин ёпса, Худойи таоло анинг тамом айбларин ёпар”. Бошқа бир ривоятда бордурки, гуноҳларини дунё ва охиратда пўшида тутғай. Мақолда келтурубдурларки: “Устур

сатар алла̀ху ‘алайка’¹, я̀ни ё̀пғил киши айбини, то ё̀пғай Худой таоло сенинг айбингни, демак бўлур.

Мисраъ:

Бузмасанг эл пардасин, бузмас киши пардангни ҳеч.

Ҳамият ҳам ўшал ғайратдур ва лекин тафовут бу миқдор эрурки, ғайрат ўзининг ва мутааллиқларнинг аҳволин муҳофазат қилмоқ. Бас, ҳамиятлик киши андоқ керакки, агар киши анинг паноҳига келса, албатта, онинг муҳофазати ихотасига келтургай ва то имкони борича анга зарар етмаслигига кўшиш қилғай. Арабда бу дастур шойиьдур ва ҳоло ҳам Ҳижоз вилоятида борки, агар жондоре томи соясинда ва ё чатри кўланкасига кирса, агарчи аҳволи изҳорин қилмаса ҳам, анга берурлар ва они душманнинг қўлига бермаслар. Анинг учунки, бисёр мол сарф қилурлар, балки бошлари кесилиб, қонлари оқишига ҳам ризо берурларки, бу иш саркўйидин ўтмаслар, баъзи жониворларнинг ҳамияси паноҳига кирар ва ё молларини ўтлоғига дохил бўлур, они ҳимоятларига олурлар.

Келтурубдурларки, Баҳром Гўр аввалиғи ҳолда Нўъмон ибн Манзарга мулозим эрди. Нўъмон ани отаси васияти бирла тарбият қилур эрди. Бир куни шикорга чиқиб эрди. Баҳромға бир кийик учради ва Баҳром анга қасд қилди эрса, олдидан қочти ва ул они ул миқдор қувладики, то кун туш вақтига келди. Ҳаво бағоят иссиқ бўлди. Охирул-амр кийик бир қабила канорига етти ва ул қабилада Қабиза отлиғ аъробий бор эрди. Кийик ташналигидин бетоқат бўлуб, анинг ҳамияси ичра кирди ва Қабиза они тутуб боғлади. Ул ҳолда Баҳром ҳамия эшикига келди ва тиркашдин бир ўқ чиқариб камон хонасига қўйди. Қабизаға ҳамла қилиб, фарёд айладики: “Эй аъробий, менинг сайдим мунда кирди. Они чиқариб берғил!”. Қабиза билмадики, бу кимдур. Айтиди: “Эй отлиқ зеборўй йигит, жонвореки, паноҳ истаб менинг ҳамиямга кирибдур. Муруватдин эрмаски, они сенга бергайман, токи ўлдургайсан!”. Баҳром бу сўзни эшитиб дурушт ва арбада оғоз қилди. Қабиза айтиди: “Эй йигит, беҳуда сўзни узун қилмағил, то ул ўқ ёйиким қўлунгдадур, онинг бирла мени ўлдурмасанг, бу жонворни ололмагайсан ва ул вақтки, мени ўлдурдунг, қабилам халқи сени бу кийик жустужўйига қўймағайлар. Бас, ўз жонингга раҳм қилғил ва заиф жонвор бошидин ўтғил. Агар ҳирсинг тамури сокин бўлмаса, бу дулдул шабот ва барқи рафтор отки, боргоҳим эшигида боғлиқдур, эгар-югани ва барча жабдуғи бирла

¹ “Кишининг айбини ёп, Аллоҳ таоло сенинг айбингни ёпади”

сенга бердим. Мингил ва ўз отингни ёноб йўлунгга ёнғил!”. Баҳромга анинг бу ҳамияти хуш келди. Отга илтифот қилмай жиловин ўгурди ва манзилига ёниб келди. Ва ул кун анга подшоҳлик насиб бўлди, иқтидор тожин анинг ихтиёри фарқига қўйдилар, Арабу Ажам анинг тавқи фармони анинг итоатлари гарданига солдилар, Баҳром Қабизани қошига келтурди ва тарбият қилди. Араб ҳалқи анга “Мужирр ул-ғизлон” лақаб қўйдилар, яъни “кийикка паноҳ бергучи ва ҳимоят қилгучи”, демак бўлур.

Назм:

Кишиғаким бердинг паноҳинг ичра бар,
Жаҳд айла, даф айла бошидин зарар.
Қил ҳимоятдин ани ўзунгга хос,
Ким эранлиқ зўридан айла халос.
Истагач бир қатра дарёдин паноҳ,
Айлади анга садафдин такягоҳ.
Қилди охир они дурри шахвор,
Халқ аросида азизу номдор.

ЎТТУЗ ИККИНЧИ БОБ СИЁСАТ БАЁНИДА

Сиёсатнинг асл маъноси “кишини ғамга солмоқ” бўлур. Истилоҳ маъноси мамлакатни забт қилмоқ ва ҳар кимни ўзига муносиб ўрунга ўлтургузмоқ эрур.

Сиёсат икки қисмдур: бири ўз нафсига сиёсат қилмоқдур ва яна бири ғайрига. Аммо ўз нафси сиёсати буки, ёмон сифатларни ўзидин ташламоқ ва яхши хулқларни касб қилмоқ. Аммо ғайри сиёсати яна икки қисмдур:

Аввал ўз унвонлари ичра бўлғайлар.

Иккинчи, аъвом раъоёга сиёсат қилмоқ. Муниг аввалги қисми қирқинчи бобда мазкур бўлғусидур, иншооллоҳ.

Иккинчи қисм андоқдурки, подшоҳ мамлакати ичра кишилар ва бадфеълларни керакким, ҳамиша кўркунч ва зилзила ичра тутғайлар, яхшиларни умидвор қилғай.

Бузуржмеҳрдин сўрдиларки: “Қайси подшоҳ улуғроқдур?”. Айди: “Улким, бегуноҳлар андин эмин бўлғайлар ва гуноҳкорлар кўркунч ичра, барқинишон тийғи хандаси ситамкорлар гирясига ёндош бўлғай ва файзрасон лутфи насими дарвешларга инъом қилмоқ борони бирла ҳамнафас бўлғай”.

Ҳушанг подшоҳ айтур эрдик: “Мен яхшилар ва салоҳкорларга Ҳақ раҳматидурман, ёмонлар ва фасодсозларга Худойи таоло қаҳри эрурман. Қаҳрим ниши лутфум нишига туташдур”.

Байт:

Заҳру тарёқким, ҳар иккиси хазинам ичра бор,
Ани душманга берурман, муни ёру дўстға.

Ҳукамо айтибдурларки, ҳар икки олам мадори сиёсатдурлар. Они кавну фасод жаҳонининг асаслиғиға номзад қилибдурлар. Агар забту сиёсат бўлмаса, ишлар низоми бирла қолмаслар. Агар таъдим ва таъзиб расми йўқ бўлса, муҳимлар вайронликқа юз қўярлар.

Қитъа:

Мамлакат топқай сиёсатдин низом,
Гар сиёсат бўлмаса етгай халал.
Топмағай олам иши асло тузут,
Бесиёсат ҳеч вақту ҳеч маҳал.

Гарчи “Лā мулка иллā бил-‘адли” маҳваши дилпазирдур, аммо “Лā ‘адла иллā бис-сийāсати” пирояси бирла иш топмаса, ҳануз ҳусни

баркамол эрмас. Аввалғининг маъноси “мулк адлсиз барпо бўлмас”, демак бўлур. Иккинчи, они мавҳуми “адл сиёсатсиз мавжуд бўлмас”, демак бўлур ва ҳар подшоҳки, “Ар-рийāсату за‘уфат би-‘адамис-сийāсати”, яъни сиёсат йўқ бўлса, сардорлик заиф бўлур, демак бўлур. На учунки, мулку миллат зийнати ва давлат қуввати – сиёсатдур.

Байт:

Гар нур берса, мулк юзиға сиёсатин,
Ани жаҳон ёрутқувчи қилғай чу офтоб.
Меъмордек сиёсат агар қилмаса мадад,
Бўлғай жаҳон биноси жафо селидин хароб.

Шариат қоидаси бўлмаса, ҳеч ҳақ ўз марказида қарор топмайди ва сиёсат зобитаси йўқ бўлса, шариат ва дин ишига низом ҳосил бўлмас.

Байт:

Агар шаҳлар сиёсат тийғин элга қилмаса зоҳир,
Жаҳонда пок сув ичмакка бўлмас ҳеч ким қодир.

Бас, подшоҳлар сиёсати шариатга ривож бергусидур. Шариат аҳкоми аларнинг мулкларига қувват этгучидур.

Қитъа:

Кўкламас давлат ниҳоли мулк боғи саҳнида,
Гар равон эрмас анинг сори шариат чашмаси.
Лек буким, шаръи миллат чашмаси жорий эмас,
Турмаса гар онинг устида сиёсат сояси.

Дарвоқеъ, олам мадори ва мамлакат қарори сиёсат узрадур. Ҳадисда келтурубдурки, агар подшоҳлар бўлмаса эрди, одамийлар бир-бирларин ер эрдилар, яъни ҳалоку нобуд қилур эрдилар. Бас, мамлакатни сиёсатдин ўзга нимарса бирла забт қилса бўлмас, мулксиз ором ва суқун топмас. Келтурубдурларки, подшоҳлардин бири бир кўлига тийғ ва яна бир кўлига мусҳаф олиб минбарга чиқти. Хутба асносида айдики: “Эй халойиқ, яхшиларингизга кифоятдур, яъни мусҳаф, ёмонларингиз – бадхўйларни мундин ўзга нимарса бирла тузатолмас, яъни шамшир”.

Қитъа:

Сиёсат оташиким, бўлмишки доим,
Фасод аҳлига ёндургайлар они.
Кишиким, зулм ўтини айласа тез,
Ушбу яхшики, куйдургайлар они.

Келтурубдурларки, Тамғоч подшоҳ эрдик, бузург ва анинг сиёсати меъмори зулм-ситама бунёдини шахр вилоят сахнидин йирик ташлаб эрди.

Қитъа:

Сиёсат масқалида зулми рангин,
Жаҳон кўзгусидин билкулл аритти.
Ки қаҳри биймидин фитна қочибон,
Адам сахросиға кетти-ю йитти.

Бир куни ринд ва бебоклардин бири анинг хизматига гулдаста келтурди. Тамғоч сўрдики: “Бу гулни не ердан кетурдинг?”. Ул киши айди: “Гулзордан келтурдум”. Тамғоч айди: “Ул гулзорлар сенинг мулкунгми эрди?”. Ул киши айди: “Йўқ!” Подшоҳ айди: “Эгасидин сотиб олдунгми?”. Айди: “Эй подшоҳ, гулни бу шахрда сотмаслар ва олмасларки, бисёр беқадрдир”. Султон бу сўзни эшитти эрса, соате тафаккур бошин тааммул қўйнига қўйди ва ўзига айдики, агар ҳар киши бу тариқа халойиқ гулзорларидин гул узсалар, балки кишини боғига кириб мева олса, раиятлар боғу бўстонлари безобит бўлур. Бас, бошин кўтарди ва буюрдики: “Мунинг қўлин кесингизлар!” Ул ҳолда акобирлар ул кишининг гуноҳин тиладилар, бовар бўлмади, то ушук илиқларидин бирин кесдилар.

Тамғоч ҳамиша фасодкорлар ва бебокларни ўлдурур эрди. Бир куни бу жамоат анинг дарвозасига еттиларки: “Эй подшоҳ, биз ул сабзалардурмизки, ҳарчанд бошимизни узсанг, тўлароқ кўклармиз”. Бу хабар Тамғочга етти эрса, буюрдики, то анинг ёнида биттиларки: “Биз доғи боғбондурмиз ва мунтазир турубдурмизки, ҳарчандким, бош тортарсизлар, ул миқдор узармиз”.

Байт:

Ҳар тиканким, бош чиқарса мамлакат гулзоридин,
Бе таваққуф тийғ бирла бошин узмоқлиқ керак.

Келтурубдурларки, Нўширвоннинг ўғли Ҳурмуз адлини сиёсатга ҳамроҳ қилиб эрди ва лутфни қаҳрга, яхшиларни марҳамат бирла навозиш қилур эрди ва ёмонларни ғазаб ўқи бирла гудозишга солур эрди.

Байт:

Сиёсат узмиш жафо карвонин,
Ёйиб лутф ўз адл хонин.

Бир куни они жиловдори бир боққа қирди ва бир хўша узум боғбондин беижозат узди. Боғбон ул жиловдорнинг отини жиловидин тутди ва айдики: “Мени рози қилғил, ва гарна подшоҳ олдида сендин

дод қилгумдур!”. Ул бечора Ҳурмуз сиёсати қўркунчидин анга бир нимарса берди, рози бўлмади. Охирул-амр минг тилло бериб боғбондин халос бўлди.

Ҳукамо айтибдурларки, салтанат дарахт масалликдур. Сиёсат сув янглиғдур. Бас, подшоҳларга лозимдурки, салтанат ниҳоли илдизидин сиёсат суви бирла тоза тутғайлар, то ондин амину омон меваси ҳосил бўлғай.

Байт:

На хушдур шоҳким, қилса тааммул,
Сиёсатни китоби ичра ҳардам.
Ки тутқай тийғ боғи салтанатни,
Сиёсат суви бирла сабзу хуррам.

Аммо сиёсатни ул жамоатга қилмоқ керакки, анга сазовор бўлғай ва алар тоифадурларки, озорпеша ва бадандиша билан, чаён янглиғ зарарлари хосуом ҳақида ҳамиша бўлур. Подшоҳлардин бири ҳукамонинг биридин сўрдикки: “Одамийлар аро сиёсатга мустаҳик кимдур?”. Жавоб бердикки: “Одамийда ҳеч киши сиёсатга сазовор эрмас, балки сиёсатни даррандалар ва газандаларга кўргазмак керак”. Подшоҳ айди: “Бу сўзнинг маъносин менга равшан қилғил”. Ҳаким айди: “Эй подшоҳ, махлуқотлардин жамъе борки, маҳзи хайр ва хайри маҳзким, алардин ҳама нафъ етар ва зарар ҳосил борким, бўлмас. Алар фаришталардур ва яна жамъе борки, алар маҳз шарр ва шарри маҳздурлар. Чунончи, йилон ва чаёнки, ҳама зарар етирғучи эрурлар. На манфаат одамийзодлардин ҳар кишиким, фаришта хўйи ва хислати бирладур, инсон зотининг афзали эрур. Ҳар кишиким, барранда ва газанда сифати бирла бўлур, башар жинснинг ёмонроқи эрур, балки дарранда ва газандадин ҳам баттардур, сиёсат мустаҳиклари булар бўлмиш ва айтибдурларки:

Қитъа:

Сиёсат хўбдур шоҳлик ишиға,
Ва лекин хўб эмасдур ҳар кишиға.
Олу егил музирлар жони покин,
Юлуб олғил ямон куш пару болин.

Келтурубдурларки, Нўширвон замонида бир золиме заифин бир табонча урди ва ул заиф Нўширвонга арз айлади. Бас, Нўширвон буюрди, сиёсатгоҳга элтиб ўлдурдилар. Хосларидин бири айди: “Эй подшоҳ, сенинг бу адлингдин таажжубга қолурманки, андак хиёнат сабабидин бир одамни бежон қилдинг”. Нўширвон жавоб бердикки:

“Ғалат айтурсан, мен одамни ўлдурмадим, балки ит ва бўрини ўлдурдим. Илон ва чаённинг бошин ва нишин уздум”.

Байт:

Эрур ҳар одамеким, мардум озор,
Анингдин яхшироқдур каждому мор.

Келтурубдурларки, Хусрав Парвиз Бузург Умиддин сўрдики:
“Одамлар табақаларида сиёсатга лойиқи кимлардур?”. Айдики: “Эй подшоҳ, халойиқ беш табақа бўлурлар:

Аввалги табақа, зоти поклари яхшилик бирла барпо бўлган бўлса, алардин ҳам ўзлариға ва ҳам халойиққа яхшилик етар, ёмонлик асло ҳосил бўлмас. Аларни қувватландурмоқ лозим ва улар бирла суҳбат тутмоқ керак.

Иккинчи, жамъеки, алардин ҳам ҳаргиз ёмонлик содир бўлмас. Аларни ҳам азиз тутмоқ керак ва яхшиликка ҳарис қилмоқ керак.

Учинчи гуруҳеки, миёнаҳол ва ҳам ғайрига не хайр ҳосил бўлур ва не шарр. Аларга яхшилик йўлин кўргузмак керак ва ёмонлик тарафидин парҳез қилдурмоқ керак.

Тўртинчи фирқадурки, яхшилик ҳам еткурурлар ва ёмонлик ҳам кўргузурлар. Аларни хор тутмоқ керак, то ёмонликни тарк айлағайлар.

Бешинчики, ёмонликдин ўзга нимарса зоҳир қилмаслар. Бас, сиёсатни алар борасида амалга келтурмакким, бу равишдаки, ул ваъда ва ваъйид айламак керак: анинг бирла иш битмаса арбада ва ҳайбат кўргузмак керак. Анинг бирла ҳам бўлмаса, урмоқ керак ва ҳануз танбеҳ етмаса, бандға солмоқ ва доғи тузалмаса, охир ўлдурмак керак”.

Байт:

Ўтким, онинг тобошидин халқни жони куяр,
Ҳеч иложи бўлмағай охир ўчурмоқдин бўлак.

Сиёсатнинг фойдаларидин бири фитнани йўқотмоқдур. Не учунки, фитнаангиз халқлар аро ғавғо ва тўполон пайдо қилгучидурлар. Агар кўрсаларки, сиёсат ўти тездур, дарҳол гўшага қочарлар ва агар сиёсат ишида андак сустлуқ маълум қилсалар, минг фитнанинг кўзин очарлар, ҳар тарафдин сўзиш зухурга келтургайлар.

Назм:

Агар қилмиш эса султон сиёсат,
Урар ҳар нокасе лофи раёсат.
Солурлар шўриши рўйи заминга,
Ки вайронлик етар дунёву динга.
Вало забтин аро кўрмас халойиқ,

Билурлар фитнани йўлини лойиқ.
Ва яна бу маънода айтибдирларки:

Байт:

Агар йўқ бўлса токи шоҳни шамширидин ҳайбат,
Замоне кечмай ул шахр ичра шўришлар бўлур пайдо.
Кишиким, гарчи ўнг-сўл илкидин имтиёз этмас,
Қўлидин келса гар, бир дамда минг фитна қилур пайдо.

ЎТТУЗ УЧИНЧИ БОБ БЕДОРЛИК ВА ОГОҲЛИК БАЁНИДА

Подшоҳга керакки, мамлакат ишида ғафлат уйқусидан уйғонгай ва раиятлар аҳволидан хабардор бўлгай, одил шаҳаншоҳлар аро шоиъ ва машҳурдурки, беҳиёнат ва муътамад хабаргўйлар, мўтаддайн ростгўйлар айғокчиларни ёшурун таъйин қилурлар, токим халойиқ аро ўзларин маълум қилмай юргайлар. Мулк иши воқеотидин, раъоё аҳволи кайфиятидин тафаҳхус ва тажсис қилиб подшоҳга хабар еткурмаклари бирла мамлакат асроридин воқиф бўлурлар эрса, ҳар халале ва қусуреким, адолат ва сиёсат паносида зоҳир бўлубдур, хатар ва фасод сари анжом топмоқидин бурунроқ иложи тадорикига машғул бўлурлар.

Байт:

Битгай осонлиқ била ҳар неча мушкул кору бор,
Гар қадам қўйсанг иликдин бормасидин ихтиёр.

Бисёр ўтубдурки, подшоҳлар кечаларда тониғусиз либос кийиб юрур эрдилар. Мамлакат ва раият аҳволин тафаҳхус қилур эрдилар. Ул жиҳатдинки, бисёр воқеалар бўлурки, они хабаргирлиқига мутаъин бўлган муқаррарлар эшитмаслар. Ва агар эшитсалар ҳам эҳтимоли бордур, ўз фойдаларин кўзлаб, ё вақтни ва замонани мулоҳазасин қилиб подшоҳга аймоғайлар, ё маҳалин топиб айтолмағайлар. Ҳазрат Довуд алайҳиссаломдин манқулдурки, кечалар жомаи мубаддал қилиб шаҳру бозорда юрур эрдилар. Ғариб халқ сувратида бўлуб, тошқари чиқар эрдилар ва ҳар кишидан хабари сўрар эрди ва айтур эдики: “Довуд сизларга не равиш муомала кўргузур ва анинг кишилари сизлар бирла нечук сулук пеш тутарлар?”. Бас, агар кўрсаларким, бир ерда халале пайдо бўлубдур, бевақт анинг чорасига машғул бўлур эрди.

Султон Маҳмуд Ғозийдин ҳам мундоқ суврат воқеъ бўлур эрдикки, кечалари чиқар эрди ва мамлакат аҳволин ўзи юруб хабар олурида хатар емак аҳволи бўлса, бузург вазирлар дастури пайдо қилибдурлар, анинг амалин қилгай ва ул дастур буки, муътамад ва ростгўй, давлатхоҳ ва беғараз, пок эътиқод ва баландҳиммат хабаргир, воқеагўйни ва асрорнависларни мутаъин айлагай. Бу тариқ бирла халойиқ ондин вукуф топқайлар ва они авқот лавозимин беэҳтиёж қилгай, инъом ва эҳсон кўргузгай, токи киши они воқеагўйлигидин вукуф топмас, анга мол ва зар бирла фириб беролмағай. Доғи они андоқ қилгайки, ҳар вақтки, хоҳласа қошига киролгай ва сўзин айтолгай. Подшоҳ бу равиш била бўлса, мулк ишини ҳамасига

соҳибвукуф бўлур, жузвий воқеотдин огоҳ ва хабардор бўлур. Вақтеки, мундоқ бўлди, эрса мулозимлари ва мутааллиқлари балки жами улуғ-кичик мамлакат аҳли подшоҳни бу нав огоҳ эканин билиб эҳтиёт кўргузгайлар, ҳазарнок бўлурларки, ҳеч кишидин ношойиста корубор вужудга келмас.

Байт:

На хушдур, ваҳки, бу даҳр ичра кор огоҳлар хаёли,
Ки харгиз бўлмасун, ё Раб, жаҳон бу халқдин холи.

Келтурубдурларки, бир подшоҳ бор эрдик, “ат-таъзиму ли-амриллаҳи” нақши бирла хотири саҳифасига оройиш бериб эрди ва “аш-шафқату алаллоҳи” байроғини марҳамат майдонида кўтариб эрди. Аввалгининг маъноси таъзим кўргузмак, Худонинг амри борасида сазовордур, яъни анинг буйруғин хўб азиз тутмоқ керак ва онинг фармони нисбатида ўзга саҳал қилмоқ керак, демак бўлур. Иккинчининг маъноси: шафқат соясин Худой махлуқлари узра тутмоқ керак, демак бўлур ва мунга ўн тўққизинчи бобда ҳам навъи таржима бўлуб эрди. Аллоҳи аълам биссаваб.

Қитъа:

Анинг адолатидин жуфт эрди бозу куланг
Ки, бир-бирига доғи ҳамдам эрди шеру шағол.
На ул ҳавода анинг сориға жангал,
На бу ер узра узатмиш мунинг сори чангал.

Анинг замонида ҳеч кишига захра йўқ эрдик, фисқу фужур ва ҳар навъ ношойиста амалга қадам қўймагай, даргоҳида бир амир бор эрдик, анга қадами хизмат ҳуқуқин собит қилган эрди ва боргоҳи эшигида ҳеч киши мундин беижозат иш қилмас эрди. Бу амир зоҳирини подшоҳга салоҳ бирла кўргузур эрди ва ҳеч кишида захра йўқ эрдик, андин шикоят қилғай. Охир подшоҳ муни коруборидин ўзи хабардор бўлди. Аммо ул амирга бу фисқин рўбару бўлуб айтурға муносиб кўрмади. На учунки, бу навъ улуғ кишидин мундоқ айб ошкоро бўлса, мамлакат забти ва салтанат ҳайбатига бағоят нуқсон етгусидур.

Бас, бир куни анга махфий танбеҳ бермакнинг ҳийласин кўзлаб қошига чорлатти ва айди: “Менга бир қуш керакки, тумшуқи қизил, қанотлари учи қаро ва андин ўзгаси оқ бўлсун! Бу навъ қушни сендин бўлак киши тополмас. Борғил ва ани пайдо қилғил!”. Амир айди: “Хуш бўлғай, онча имкон борича жустужў қилойин, аммо менга уч кун муҳлат берғил”. Подшоҳ ҳам муни қабул қилди. Амир бу уч кун ичра ул сувратлиғ қушни эшитмакка машғул бўлди. Шаҳру сахрони

тамом кезди, андоқ куш кўлига келтура олмади. Ожиз бўлуб султон ҳузурига келди ва узрлар изҳор қилиб айдики: “Подшоҳо, қудратим борича шуғул қилдим. Аммо андин асаре тополмадим. Бас, агар иноят бўлса, они авазини келтурсам”. Подшоҳ айди: “Менинг мақсудум ул кушдин ўзга нимарса эрмас ва мен он ҳама шаҳру вилоят ихтиёрин сенга берибдурман, хануз бу миқдор нимарсани ҳосил қилурга ожиз келурсан. Бас, борғил яна уч кун муҳлат бердим. Бу сувратлик куш ҳозир қилғил!”.

Амир борди ва аввалги навбатдин зиёдроқ жидду жаҳд кўргузди. Охир уч кундин сўнгра ноилож бўлуб хушк ҳоли яна келди. Султон айдики: “Боракаллоҳ, шаҳр аҳволидин мундоқ хабардорсанки, бу сувратлик куш бир уй ичра турубдурлар ва сен андин ғофилдурсан, тополмассан. Бас, шаҳр Чорсуси бошиға борғил ва машрик бозоридин ўтгул, фалон масжид эшикига етарсан ва анда етдинг эрса, бир ҳавлий борки, бу сиёқлик ул ҳавлий ичида бир уй борки, эшиги жануб тарафга ва ул олдида бир суффа бордур. Аввал чиқиб чап кўлунг тарафига назар солғил. Бир уй кўрунуб, уйнинг ичинда яна бир кичик уй бордур, онинг эшигини очғил ва киргил. Анда бир қафас кўрарсанки, сориг кийз анга боғлик ва ул қафасда мен айтган сувратлик куш бордур. Уларни менга келтургил!”.

Амир бу сўзни эшитти эрса, мутахаййир бўлуб подшоҳ ҳузуридин чиқти ва тақрир қилган нишона йўлига кириб, ул қафасни кушлари бирла келтурди. Подшоҳ айдики: “Ҳукумат аҳли ўз шаҳру вилоятидин керакки, мен янглиғ хабардор бўлғай”. Бас, амир бу сўзни эшитти эрса, ўзига андиша қилдики, подшоҳеки бозор ва маҳалла, кўча ва уйлардин бу навъ огоҳ ва хабардордур, шоятки менинг пинҳоний фискаға машғул бўлғонимдин ҳам воқиф бўлган бўлғай. Бас, менга керакки, минбаъд бу номашруъ иш тарафига мутаважжих бўлмағайман.

Алқисса, амир бу ишдин тавба қилди ва рост йўлга ёнди ва сўздин маълум бўладурки, подшоҳлар халойиқ аҳволидин мутталаъ бўлмоқларининг бисёр фойдаси ва бешумор манфаати бордур. Айтибдурларки:

Маснавий:

Бу янглиғ берди марҳамат ойин,
Хабар Эрон заминни шоҳларидин.
Ки, Хўрмуз назъи жонлик ҳолатида,
Деди Хусравғаким, эй нури дийда.
Жаҳон аҳли санга вобастадурлар,

Ки, ҳукмунг қайдида побастадурлар.
Ҳамиша айлагил ўзунгни бедор,
Вилоят ҳолидин бўлғил хабардор.
Санинг зиммангдадур бу шахру сахро,
Ки, ғофил бўлмағил ҳеч вақт асло.

Ғафлатни дафъ қилмоқ огоҳдиллар ишларидур. Токи, вилоятни ҳама аҳволига иттилоъ топғайлар. Мансур халифа айдики: “Мен уч кишига муҳтождурман. Аввалғи омилеки, раият молини менга бермагай ва менинг молимни ҳам раият қўлида қўймагай. Иккинчи, ҳокимеки, зулмрасидалар додларин золимдин олғай. Бетама ва беғараз ҳукм сурғай. Учинчи, кишики, жаҳон ичра анинг вужуди камёб ва аржуманд эрур”. Бу сўзни айди эрса, совуқ оҳ чекди ва айди: “Водариғо!” Андин сўрдиларки: “Ул нечук кишидур?”. Айди: “Ул кишики, вилоят аҳволи сувратларин, яна таврким, бордур менга муояна кўргузди дегай”. Ҳақиқатан, мундоқ кишилар подшоҳнинг қўлига келса, бисёр салоҳ халқ аро пайдо бўлур.

Нақл қилибдурларки, Ардашер Бобак мулозимлари ва маркаблари аҳволин тафаҳхус қилмоққа бисёр шуғул қилур эрди. Охир ул мақомга еттики, ҳар кунда ҳар амалдори ва ҳар муталлиқиға айтур эрдик, туну кун сенинг ҳолинг мундоқ эрди ва мундоқ юрур эрдинг, фалон ерда турдинг ва мундоқ иш қилдинг, фалон кишига сўз айдинг ва фалон манзилда ухладинг. Бас, халойиқ мунинг бу сўзларидин таажжубга қолур эрдилар ва айтур эрдиларки, мунга фаришталар хабар берурлар. Ваҳоланки, андоқ эрмас эрди, балки соқчилар ва хабаргирлар они огоҳ қилур эрдилар.

Рубоий:

Соҳиб хабар эл шоҳға ҳамдамдурлар,
Шоҳ олдида мақбулу мукаррамдурлар.
Зулм аҳли жониға еткурурлар юз ниш,
Ҳам зулмкаш эл захмиға марҳамдурлар.

Агар соҳиблар хабар бермай туруб, подшоҳға воқеани арз қилсалар, огоҳлик шарти буки, шитоб бирла ҳукм қилмағай. Не учунки, бузурғлар айтибдурларки, подшоҳлар ҳукми қазо ва қадар ҳукми масалликдурки, чун азал ҳокимидин содир бўлса, ҳеч важҳ бирла манъ қилмоқ муяссар бўлмас.

Байт:

Агар бўлса қазонинг ёсидин тир,
Они мамнуъ этолмас ҳеч тадбир.

Бас, подшоҳдорлик ва мамлакатдорликнинг шарти буки, равшан далил ва беғараз гувоҳ хабари ойинаси ичра воқеа жамолин мушоҳада қилмай, ҳукм сурмагай. Анга парвоначи буюрмагайлар, хирадмандлар айтибдурларки:

Қитъа:

На хирад писанд қилғай, на шариат аҳли тажвиз,
Ки гувоҳ собит ўлмай қилур эрса шоҳ фармон.
Шоҳ агар юрутса ҳукми бўлур қазо масаллик,
Гаҳе жон олур мунингдин, гаҳе бергуси анга жон.

Яна бир шарти буки, гумон бирла бегуноҳни зарар ва хатар чоҳига тошламагайларки, бисёр гумонлар кишини вабол ва маъсият тарафига элтар. Чунончи, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло айтибдурларки: “Инна ба‘да-з-занни исмун”¹. Агар киши воқеани таҳқиқин ва таъйинин қилмай маҳзи гумон бирла анга ҳукм юрутса ва ул гумон мабодо хато чиқса, ўзини Худо қаҳри ва ғазабига сазовор қилмиш бўлғай, Аллоҳ бундин бизни асрасин!

Қитъа:

Гумон бирла алам еткурмагилким,
Яқин билмай уқубат жоиз эрмас.
Муҳаққақ бўлса бу ботил иш охир,
Пушаймон анда ҳаргиз суд бермас.

Келтурубдурларки, подшоҳ Қубод замонида бир киши бир вайронага кирди ва бир киши кўрдиким, ётибдур. Чун ёвуқ келиб қаради эрса, муояна қилдики, бошин танидин жудо қилибдурлар ва пичоқни сийнасида кўюбдурлар. Они кўруб ҳайратда беҳуш бўлди. На юрмоққа қуввати қолмади ва на турмоққа тоқати. Бул ҳол эрдики, ул вилоят ҳокимининг мулозимларидин бири ул ерга келди. Бу суврат зоҳирин кўрди эрса, ул кишининг қўл-гарданин боғлади ва қонлик пичоқни анинг гарданига осди, ҳоким қошига олиб борди ва воқеани тақрир қилди.

Ҳоким фарёд қилдики: “Эй Худо нотарс, не учун ноҳақ хун қилдинг?”. Ул бечора айди: “Эй амир, мен ҳеч кишини ўлдурмадим. Боруна ичра кириб эрдим, ул аснода мени бу киши боғлаб олиб келди. Менинг на ўлдургандин хабарим бор ва на ўлгучидин”. Ҳоким айди: “Менинг гумоним андоғки, сен они ўлдурган бўлғайсан ва хоҳиш қилурсанки, бу сўз бирла менинг қўлумдин халос бўлғайсан”. Ул киши айди: “Эй амир, гумон бирла менга ғазаб кўргузмағил, чунки Худой

¹ “Ростдурки, баъзи гумон гуноҳ эрур”. (“Хужурот” сураси, 12-оят)

таоло айтибдур: “Инназ-занна ла йуғний минал-хаққи шайъа”¹, яъни таҳқиқинким, гумон мустағни қилмас Ҳақдин ҳеч нимарсани, яъни ҳеч вақеада гумонни муҳаққақлик ва мушахҳислик ўрнида кўруб бўлмас, демак бўлур. Ҳоким анинг бу сўзига кулоқ солмади ва буюрдики, дорга осғайлар. Бас, дор остига олиб келдилар ва бўйнига расан тоқдилар эрдиларким, бул ул кишидурки, фалон вайронада бир кишини ўлдурмиш.

Томошага турган халойикдин бир йигит бу нидони эшитти, эрса югуруб келди ва айтиди: “Эй жаллодлар, соат сабр қилингизлар, то мен ҳоким қошига борайин ва воқеа ҳақиқатин анга маълум қилойин. Бу киши бегуноҳдур ва бегуноҳ қонин тўкмак бас вабол эрур”. Жаллод таваққуф қилди ва йигит ҳоким қошига борди ва айтиди: “Эй амир, хуниким, ул вайронада бўлди, мен қилдим. Чунки ул киши менинг душманам эрди. Фурсат топиб, ўлтурмакни ғанимат билдим ва ҳоло ул кишики, они дорга осмоққа ҳукм қилибсан, бегуноҳдур!”.

Ҳоким бу сўзни эшитти, эрса бисёр таомил қилиб айтидики, маҳзи гумон бирла ҳукм сурмагим хўб эрмас. Бас, буюрдики, бу кишиларнинг иккаласин иш муҳаққак бўлгунча бандға солингизлар. Бандға солдилар, эрса ҳоким подшоҳ Қубодға бориб, бу сувратларни арза қилди. Қубод олимлардин сўрди, эрса айтидиларки: “Иккисига ҳам қатл раво эрмас, чунки, бири бегуноҳдур ва яна бири бировнинг тириклигига сабаб бўлубдур”.

Бас, Қубод иккаласини чорлатти ва хилъат бериб озод қилди. Муншига буюрдики, бу воқеани менинг васиятномамга битғил, то ўзгаларга дастуруламал бўлғайки, маҳзи гумон бирла киши қонин тўкмағайлар.

Қитъа:

Адолат расмидин эрмас гумон бирла ғазаб қилмоқ,
Яна таҳқиқ билмай, эл қонин йўқтур раво сочмоқ.
Диёриким, гумон бирла анингда ҳукм сургайлар,
Эрур вожибки, жон ваҳмида андин чустроқ қочмоқ.

Келтурубдурларки, подшоҳлардин бир куни бир ўом мажлис тузуб эрдикки, улуғу кичиклар анда жамъ эрдилар, онинг ҳумоюн дийдоридин кўзлари ва жамоли нуридин мунаввар қилур эрдилар.

Мисраъ:

Шоҳларға қарамок дийдани равшан айлар.

¹ “Гумон эса бирор нарсада ҳақиқат ўрнига ўтмайди”. (“Юнус” сураси, 36-оят)

Бири ул қавли орасидин сўз ибтидо қилиб айди: “Ҳар кишики, подшоҳ жамолига мушарраф бўлса, анга лозимдур нафис ҳадя ва азиз туҳфа анинг назаридин ўткургайлар. Менинг имконим кўли олтун ва кумуш, ўзга нафис матолар нисорига етмас ва лекин хоҳиш қилурманки, ҳикмат хазинасидин шоҳвордурлар. Подшоҳ мажлисига нисор қилгайман”. Султон айдики: “Менинг назаримда сўз нақди жамъи жавоҳиротдин хўброкдур. Бас, сийна сандуқида не миқдор бисотинг бордур, кўтарғил”. Пир айди: “Эй подшоҳ, шубҳа ва аниқликнинг ороси тўрт энликдин зиёда эрмас. Ҳар нимарсаники, кўз била кўрарсан, ул ҳақдур, улким кулоқ бирла эшитиб сен уни гумон қилурсан, ботил чиқар эҳтимоли бор.

Мисраъ:

Эшитмоқлик қачон кўрганга ўхшар.

Пир давом этиб айди: “Подшоҳ ҳукми ҳар нимарсага жорийдур. Андоқ эрса ҳар муҳимга ҳукм қилур эрсанг анда гумон ниқобин юзингдин кўтаргайсан ва таъин кўзи бирла муояна кўргайсанки, бетаҳқиқ ҳукм қилгандин сўнгра гумон пардаси кўтарилса ва воқеа ҳақиқати яна сувратда юз кўргузса, дунё бадноми ва охират уволига ажрағунгдур”. Подшоҳ пирнинг бу сўзидин таҳсин қилди ва қабул кулоқиға олди.

Қитъа:

Ҳукмким, таҳқиқ анга ҳамроҳ эрур,
Мулку миллат хусниға рўтбат берур.
Ҳукмким, боис анга бўлди гумон,
Танға офатдур, яна ошуби жон.

Ҳукамонинг биридин савол қилдиларки: “Подшоҳлар ғофиллигига неча нимарса сабабдур?”. Айдики: “У нимарсадурки, подшоҳни мамлакат ва раият аҳволидин беҳабар қилур. Биринчиси, нафси мутобеъки, ҳар киши нафс ҳавоси орзусига гирифтор бўлса, ҳеч кишидин парвойи қолмас ва ҳама нимарсадин ғофил бўлур.

Байт:

Кишиким, нафсу шаҳват орзуси они маст этти,
Дегил, албаттаким, барча иш оннинг илкидин кетти.

Машҳурдурки, бир киши Искандарға айдики: “Сен бир улуғ подшоҳсан. Бас, бисёр хотунларни никоҳинг қайдиға олғилки, тўла фарзанд бўлғай ва улар сендин ёдгор қолғайлар”. Искандар айди: “Менинг ёдгорим адлу некномликдур. Бағоят қабих эрурки, киши ҳама эранларга ғолиб келгай ва охир хотунлар олдида забун бўлғай”.

Байт:

Мардлик расмидин эрмас бир даме шаҳват учун,
Ўзни суст айлаб хотунлар олдида бўлмоқ забун.

Иккинчи ҳирским, подшоҳлар мол йиғмоққа ҳарис бўлса, ҳалол ва ҳаромга фарқ қўймас, мулк ва раиятнинг ғамин емас, балки раво кўрмаски, ўзидин ўзга кишида ҳам мол бўлғай ва ҳамани ўзига жамъ килур, вале хануз тўймас.

Байт:

Ҳирс аҳли кўзларининг косаси пўр бўлмади,
То садаф қилмай қаноат оғзи дурдин тўлмади.

Келтурубдурларки, бир зоҳид подшоҳлардин бирига васият қилиб айтур эрди: “Ҳол сенинг, раиятинг ҳама молдордурлар ва сен молдорларнинг подшоҳисан. Улар гадой бўлса ва сен гадойлар подшоҳидурсан”. Фирдавсий айтур:

Қитъа:

Агар подшоҳ кўзласа ганжни,
Раиятга еткурбуси ранжни.
Ҳазинаки, ул зулм ила тўлғуси,
Яқиндурки, сел бирла соврулғуси.

Бир подшоҳга айдилар: “Раиятдин мол олғил ва хазинани тўлдурғил!”. Подшоҳ айди: “Раият ҳам хазинадур, балки хазиналар хўброқи эрурки, сарф қилмоқ бирла адо бўлмас. Бас, бу хазинани тўлдирмоқдин они тўлдирмоқим хўброқдур!”.

Ғафлатнинг учинчи сабаби шароб ичмаклик, ўюн-кулгу ва лоуболикқа майл қилмоқдур”. Бас, подшоҳга керакки, мастликдин парҳез қилғай не учунким, агар маст бўлса, мулк ва молдин беҳабар бўлур, мулозимлари они ғофил топиб ҳар кимга ҳар не хоҳласа килурлар.

Байт:

Беҳабар улким, лабини майдин этмак бирла нам,
Беҳабарлик сафҳаси узра юрутмишдур қалам.

Бисёрдурки, мастликда қабих ишлар зухурга келур ва анинг сабабидин тўла нуқс ва ҳалал бўлурки, ҳушёр бўлганда уларнинг тадорикин чорасини қилиб бўлмас.

Қитъа:

Маст бўлмоқлик жаҳон аҳли расмидин эмас,
Салтанат ичра ярашур шоҳға ҳушёрлик.
Шоҳ жаҳонға посбон, мастлик уйқудадур,
Посбонға лойиқ ўлмиш уйқудин бедорлик.

Алҳамду лиллаҳи-т-таввāбки¹, бу шаҳзодаи комёб ва Дорои мамлакаторой, Фаридунбахт, Искандартахт, офто талъат, Жамшидшавкат:

Қитъа:

Абулмуҳсин ул хусрави номдор,
Қувонмиш анга маснад сарвари.
Адолат била Санжари Сонийдур,
Анга берди Ҳақ мулки Санжарий

“Тӯбӯ илаллаҳи тавбатан насӯҳā”² фармони бирла тавба оламига қадам қўйди, яъни тавба қилингизлар Худойи таолога андоқ тавбаки, насух³ тавбаси янглиғ тавба бўлур. Тавба калимаси мафъул бўлғай, насухан мансублиги коф ташбеҳ маҳзуфлигидин бўлғай, валлоҳу аълам. Истиғфор эшигин “истиғфир лизанбика” калиди бирла очти, яъни мағфират тилагил гуноҳингга, демак бўлур. “Ва анйбӯ илā раббикум”⁴ мазмунига қабул қўлин боғлади. У лолаи серобдек шароб соғарин ушотти ва савсани озод янглиғ “астағфуруллоҳ” калимаси такрориға тил узатди, муборак чеҳраси муҳаббат шароби асаридин гулранг эрди. Одиллар ибодати нишонасин пайдо қилди. “Ва сақāҳум раббуҳум шарāбан таҳӯрā”⁵ ваъдасига кўз тутуб, фужур шаробики, филҳақиқат гурур шаробидур, ўзига ҳаром билди, яъни ул мўъминким, яхши амал бажо келтурурлар ва мунҳиётдин парҳез қилурлар, мукофоти буқим, ичирур Аллоҳ таоло аларға беҳиштнинг пок шаробларидин, демак бўлур. Ва бу замонда онинг ҳумоюн мажлисида майхўрлар ғавғоси ўрнида дуодорлар дуосининг савдосидур ва мастлар хой-хўйи авазиди худопарастлар тасбеҳининг нидосидур.

Байт:

Нағма ўрнидадир ҳофизи Қуръон савти,
Бода ўрнида муҳаббат майи даржўш ўлмиш.

Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ул ҳазратни тавба инобати баракотидин жамъи халқ замонасига восил тутғай ва они яхши ҳолоти яминин уларнинг давлатларига ҳамроҳ қилғай.

¹ “Тавбаларни қабул қилувчи Аллоҳга ҳамдлар бўлсинки...”

² “...Аллоҳга чин тавба қилингллар...” (“Таҳрим” сураси, 8-оят)

³ Қайта шу ишга қайтмайдиган тавба, чин тавба

⁴ “Сизларга азоб келиб, сўнгра ёрдам берилмай қолишидан илгари Раббингизга қайтинглар ва Унга бўйин сунингллар!”. (“Зумар” сураси, 54-оят) (

⁵ “...Парвардигорлари уларни пок шароб билан суғорур”. (“Инсон” сураси, 21-оят)

Ҳирот. Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий қабри.

ЎТТУЗ ТЎРТИНЧИ БОБ ФАРОСАТ БАЁНИДА

Фаросат сўзининг луғавий маъноси “бирор нарсани яхши ва ямон кўруб тонумок” бўлур ва истилоҳий маъноси эса “жоннинг сувратдаги зоҳир ҳолини мушоҳада қилиб, онинг замиридин огоҳ бўлмоқ” эрур. Фаросат ҳукумат ишининг улуғ шартидур. Ихтиёр аҳлига лозимдурки, ҳар ходиса ишиким воқеъ бўлур, онинг олдинги воқеъсига басират кўзи бирла назар солғайлар. Ул воқеа бағоят зоҳир ва равшандур, анга шариат ҳукми ва адолат тариқи бирла ҳукм сурғайлар. Агар ҳақиқати махфий бўлса, они фаросат нури бирла топғайлар ва ноқиллар сўзларига эътимод қилгулик эрмас. Бузурғлар айтибдурларки, “Ҳукумат зийнати фаросат зевари бирла гўзалдур”.

Хабарда келибдурки, икки заифа ҳазрат Сулаймон қошида бир гўдакка даъво қилиштилар. Бириси айдики: “Бу гўдак менинг фарзандимдур”. Яна бири айди: “Бу гўдак менинг фарзандим эрур”. Бу иккиси исбот қилурга ожиз келдилар. Сулаймон алайҳиссалом буюрдики: “Бу гўдакни шамшир бирла икки ҳисса қилингизлар, бир насфини бу заифа олсун ва бир насфини ул заифа”. Чун шамшир чиқордилар эрса, ул икки заифанинг бири бетоқат бўлди, кўб йиғлади ва айдики: “Мен ўз ҳақимдин ўтдумки, бу гўдакни ўлдурмангизлар!”. Аммо яна бир заифада ҳеч асар пайдо бўлмади. Сулаймон пайғамбар буюрдики: “Гўдакни ул бетоқат бўлган мазлумга берингизлар. Чунки фаросат иқтизо қилурки, онаси ул бўлғайким, шафқати жўш қилди ва ўлдурмакка ризоси бўлмади”.

Фаросат нуредурки, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло они мўъмин бандаға берибдур. Чунончи, мунго бу ҳадисни далолат қилурки: “Иттақу фаросатал-муъмини фа-иннаҳу янзуру бинуриллаҳи таоло”¹, яъни қўрқингизлар мўъмин фаросатиким, ул Худой нури бирла қараб ҳар нимарса замирига мутталаъ бўлурлар, демак бўлур. Бас, ҳеч нимарса фаросат аҳлига пўшида эрмас ва муфсирлар бу оят тафсиридаким, “Инна физиолика лоётин лилмутаваассамина” тавассумини тафаррус маъносида олибдур, яъни батаҳқиқки, мунда нишонлар бордур ва аломат кўзлагучиларға, яъни фаросат аҳли токим, ул нишонлар била ҳақиқатга мутталаъ бўлғайлар, демак бўлур.

Фаросат икки қисмдур: фаросати ҳукмий ва фаросати шаръий.

¹ “Қўрқинглар мўъмин фаросатидин, у Худо нури билан қараб ҳар нарсанинг замирига ета олади”

Фаросати шаръий улдурки, ботин пок ва кўнгул соф бўлмоқ бирла ғафлат ҳижоби басират кўзидин кўтарилгай, токи мўъмин яқин нури, ул бирла бино бўлгай ва ҳар ким қароса, ул воситаси бирла аҳволи ҳақиқатга вуқуф топгай:

Байт:

Гар йироқдин анга иш тегса отинг,
Қилғуси маълум барча ҳолатинг.

Хабарда келубдур, имом Жаъфар ва имом Муҳаммад Боқир алайҳумар-ризвон Каъба ҳарами олдида ўлтуруб эрдиларки, бир киши масжид эшигидин кирди. Имом Жаъфар айдиларки: “Бу киши дурадгор кўринадур”. Имом Муҳаммад Боқир эса айдиларки: “Темирчи”. Бас, ул кишидин сўрдилар эрса, жавоб бердики: “Мен бурун темурчилик қилур эрдим ва ҳоло дурадгорчилик қилурман”. Бузурглр фаросатининг дурустлиги мундин маълум бўладурки:

Байт:

Ҳар кўнгулким, бўлур ул Ҳақ назариға манзар,
Жилвагоҳ ўлғусидур айни фаросатга давом.

Келтурубдурларки, хожаи бузургвор, кутб ул-ахёр Хожа Абдуҳолик Ғиждувоний қуддиса сирраҳу бир куни халойиққа маърифат сўзин айтиб ўлтурур эрдилар. Бир йигит уларнинг шариф мажлисига зоҳидлар сувратида кириб келди. Хирқа эгнида ва сажжода кафтида гўшада ўлтурди ва бир соатдин сўнгра кўпти. Ҳазрат хожага айдикки: “Ҳазрати Рисолатпаноҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам айтибдурларки: “Иттакў фарасатал му’мини фа иннаҳу йанзуру бин-нўриллāҳи”, бу ҳадис сири недур?”. Хожа айди: “Бу ҳадис сири улким, зуннорингни кесғил ва иймон кетурғил”. Йигит айди: “Наъзу биллаҳ, менда зуннор нишасин!”. Хожа ходимга ишорат қилди, то йигитдин хирқани тортти эрса, хирқа остидин зуннор чикти.

Байт:

Ҳар кўнгулким, бўлди поку беғубор,
Ғайб нақши анда бўлгай ошкор.

Йигит дарҳол зуннорин кести ва иймон келтурди. Хожа айди: “Эй ёрон, келингизлар то янги аҳд қилган йигит мувофиқатидаки, ул зоҳир зуннорин кесди, биз ҳам ботин зунноримизни кесали”. Мажлисдаги халойиқ чун бу сўзни эшиттилар эрса, ҳама хуруш чиқардилар ва ҳазрат Хожанинг оёқига йиқилдилар ва тавбани тоза қилдилар.

Маснавий:

Тавба бўлгай пушаймон келмагинг,
Ҳақ сори тоза мусулмон келмагинг.

Оммага тавба ёмон кирдоридин,
Хосга тавба кўзи осоридин.
Айди пири муршиди соҳиб яқин,
Тавбалар қилғил Худодин ўзгадин.

Иккинчи қисмки, фаросати ҳукмий эрур, андоқдурки, ҳукамо тажриба бирла топибдурлар ва далилларин кишининг шакли ва ҳайбатида мушоҳада қилибдурлар, они аксари рост келибдур. Нўширвон замонидаги ҳукамолар анинг учун фаросат бобида китобе барпо қилибдурлар, Нўширвон ҳамиша они мутолаа қилур эрди ва онинг мазмуни бирла ҳукм сураар эрди. Келтурубдурларки, бир калта киши Нўширвон мажлисига кирди ва фарёд қилиб айдик: “Эй подшоҳ, мен ситамдийдадурман ва менга фалон киши зулм қилди”. Нўширвон айдик: “Ёлғон айтурсан. Ул жиҳатким, фаросат илмида айтибдурларки, ҳар киши калтадур, шошқалоқ, ҳийлакор ва ситамкор бўлур. Бас, бу аломат бирла сен ситам қилгучи эрурсан. На зулм расидадурсан ва на ситамдида”. Ҳақиқатан, маълум қилдилар эрса, ул андоқ эркан.

Байт:

Фаросатдин кўнгулга кўз очилғай,
Ҳама ҳолатни ул маълум қилғай.

Тарихларда мазкурдурки, яна бир навбат бир калта киши Нўширвон олдида додҳоҳлик қилиб айдик: “Эй подшоҳ, бир киши менга жафо қилди”. Нўширвон айдик: “Калта кишига ҳеч ким ситам қилмас, балки сен ситам қилган бўлғайсан, чунки қоматинг калтадур”. Ул киши айдик: “Эй шоҳ, ул кишики, менга жафоу ситам қилди, мендан ҳам калтарокдур”. Бас, Нўширвон бовар қилди ва анинг додин берди. Амир Сайид Али Ҳамадоний қуддиса сирраҳу “Захирату-л-мулк” китобида фаросат далиллари бобида ҳикмат аҳли сўзларидин келтурубдурлар ва менинг хотири фотиримга етарким, анинг тамомин шундоқ иборатлар бирла битгайман, то ул сўзлар подшоҳларга дастуруламал бўлғай ва бу китобимдаги имоми Ҳаққоний ва Алии Соний сўзлари иборати бирла зеб ва зийнат топғай.

Байт:

Дастаи гулким, гиёҳ узра боғларлар они,
Ўзгача зийнат топиб, ҳусни зиёда бўлғай они.

Эй азиз, билгилки, ҳукамо мақолотларида айтибдурларки, кишининг рангги бағоят оқ, кўзи кўк ва яшил бўлмоқ, юзи қаттиғлик ва бешармлик, хиёнат у фисқ, камақлик ва кажтабъликнинг

далилидур. Агар бу аломат бирла яна энгаки ёриқ ва кўса, тезназар ва ясси пешона, бошида сочи кўб бўлса, хукамо айтибдурларки, мундоқ кишидин ҳазар қилмоқ керак ва мунинг суҳбатидин афъи илон суҳбати беҳроқдур.

Сочнинг дурушт ва қизил бўлмоқи шижоат ва димоғ тозалиги нишонасидур.

Сочнинг юмшоқлиги бедиллик ва кўрқоқлик, димоғ совуқлиги камфаҳмлиқнинг аломатидур. Гарданида ва кифтида кўб мўй бўлмоқ журъат ва ҳамоқат нишонасидур. Бисёр мўй бўлмоқ, сийна ва шикамда ваҳшаттабъ, камфаҳм ва жафога мойил бўлмоқнинг нишонидур.

Соч соригъ бўлмоқ ҳамоқат ва такаббур, аччиғи тезликнинг нишонасидур.

Соч қаро бўлмоқи ақл ва идрок, омонатдорлик ва адлни дўст тутмоқнинг нишонасидур. Сочнинг қаролик ва қизиллик аро миёна ранг бўлмоқи ҳам сифатлари эътидолида бўлмоқнинг нишонасидур.

Пешона кенг бўлуб, анда ажин ва шиканж бўлмаса, хусумат ва беақллик, лофчилик ва хасислик, ожизлик нишонасидур. Миёнаҳол пешонаким, анда ажин ва шиканж бўлса, сидқ ва муҳаббат, фаҳм ва илм, ҳушёрлик ва тадбир далилидур.

Қулоқ улуғ бўлмоқи жаҳолат нишонасидур. Баъзи нусхада келибдурки, фаҳмлиқ ва ҳофизалиқ аксар вақтда ҳуш тез бўлмоқнинг далилидур. Қулоқ кичиклиги аҳмоқлик ва дуздликнинг нишонаси эрур. Миёнаҳол қулоқ аҳволи мўътадил бўлмоқнинг нишонасидур.

Қошнинг кенг бўлмоқи, мўйи қуюқ ва узун бўлмоқи сўзи дурушт бўлмоқнинг аломатидур. Қошнинг то баробарчаки тортилмоқи лоф ва такаббур нишони эрур, қошнинг қаро бўлуб узунлуқ ва қисқалиқ орасидадур фаҳм ва диёнат аломатидур.

Билгилки, кўзнинг ёмонроғи арзақдур. Кўзнинг улуғи ва тезназар бўлмоғи ҳасад ва хиёнат, беҳаёлик ва кохиллик нишонасидур. Улуғ кўз бўлмоқ, кўзнинг ҳаракати кам бўлмоқ, нодонлик ва кандтаъблиқнинг далилидур. Кўзнинг ҳаракати тез бўлмоқ ва анинг қармоғи макру ҳийла, зидлик нишони эрур. Кўзнинг қизиллиги шижоат ва далирлик нишонасидур ва кўзнинг ҳадақа атрофида соригъ нуқталар бўлса, фитна ва шарр пайдо қилмоқнинг далилидур. Кўзнинг улуғлик ва кичиклик, қаро ва қизиллик оросидадур ва кўзики, шул сиёқ бирла бўлса фаҳм ва ҳушёрлик, ростлик ва диёнат нишонидур.

Бурун улуғ бўлса, мулойимлик ва юмшоқлик нишонасидур ва бурун эгри бўлса, шижоат нишонасидур. Бурун ясси бўлмоғи шахватни дўст тутмоқнинг далилидур ва буруннинг тешуқи кенг

бўлмоқ ҳасад ва ғазаб нишонасидур. Бурун йўғон бўлуб, учи ясси бўлса, тўла сўзлик, ёлғончилик нишонидур. Бурунки йўғонлик ва узунлик, яссилик орасидадур, ақл ва фаҳм нишонасидур. Оғизнинг кенг бўлмоғи шижоат нишонидур.

Лаб қалин бўлмоғи аҳмоқлик нишонидур. Лаб қалин ва юбқалик орасида бўлуб, қизил бўлса, тузук кенгашлик ва яхши хоҳишликнинг нишонидур.

Тишнинг эгри бўлмоғи макр ва хийла, хиёнат нишонидур. Тишнинг ораси очик ва силлик бўлмоғи адолат ва омонатдорлик, тадбир нишонидур.

Юзнинг гўшти тўла ва усук бўлмоғи жаҳолат ва хўйи тез бўлмоқнинг нишонидур. Ҳеч ранж бўлмай юзнинг ориқ ва сорик бўлмоғи ичи ёмон ва кўнгли тор, гийнажўйлукнинг нишонидур. Юзнинг пургўштлик, сориклик ва ориқлик, қизиллик орасида бўлмоғи хўйи мўътадил бўлмоқнинг далилидур.

Овознинг баланд ва йўғонлиги шижоат нишонасидур. Овоз ингичкалиги бадгумонлик, ваҳмноқлик далилидур. Мўътадил овоз тадбир ва ҳар ишга яхши саранжом бермоқнинг нишонидур ва овоз димоғига майил қилиб чиқмоқлиги кибру аҳмоқлик, камфаҳмлик аломатидур. Оҳисталиқ бирла сўзламак хўблик нишонидур, сўз вақтида кўл тебратмак зийраклик ва тадбир нишонасидур.

Бўюн қисқалиги макр ва ичи ёмонлик далилидур. Бўюн узун бўлиб, ингичка бўлса аҳмоқлик ва кўрқоқлик нишонидур. Бўюн йўғон бўлмоғи жаҳл ва ҳамоқат, суст кўнгул ва пурхўр бўлмоқнинг далилидур. Бўюнки, йўғонлик ва ингичкалик, узунлик ва қисқалик ора миёнаҳол бўлур, сидқ ва адл, тадбир нишони эрур.

Қорни улуғ бўлмоғи жоҳиллик ва аҳмоқлик, сусткўнгул бўлмоқнинг нишонасидур. Қорни ва сийна эътидолида бўлмоғи тадбир яхшилиги ва ақл софлигининг далилидур.

Кафтнинг орқа кенг ва тузуклиги шижоат ва ақлнинг оз бўлмоғининг нишонидур. Кафт ва назору наҳифлиги ботини бузуқ ва мазҳаби ёмонлик аломати эрур.

Ушоқ илкларининг узун бўлмоғи барча санъатларда ишлар тадбирида зийрак бўлмоқнинг нишонасидур.

Панжанинг йўғон гўштлик бўлмоғи нодонлик, юзи қаттиғлик бўлмоқнинг аломатидур. Анинг миёнаҳол бўлмоғи аҳволи мўътадиллигига далилдур. Бас, оқилга халқ аҳволин тонумоқда фаросат ҳукми аломатларидан бу микдор кифоядур. То ушбу сўз соҳиби “Захира”нинг сўзларидур.

Аммо бу бобда нуқта борким, билмак лозимдур. Аввал буки, ҳукамо ул аломатларни зикр қилмоқлари аъвом ун-нос борасида ва ул кишилар ҳақидадурки, хўйларин табдил қилмоққа кўшиш қилмайдурлар. Даррандалик ва чорпойлик сифатидин ўтуб, одамийлик мартабасига етмабдурлар, яъни бу мазкур бўлган нишонлар далолати бирла бу қисм кишиларнинг ёмонлик ва яхшилигига ҳукм қилмоққа керак. Агар киши риёзат тортиб, машойихлар талқинларин олиб, олимлардин тарбият ва тақвият топиб, ўтган бузурғлар сўзларидин хабар ва асар пайдо қилиб, аҳволи ва авсофини салоҳга келтурубдурларки, гарчанд, ёмон аломатлар бор бўлса, анинг воситаси бирла ёмонлик қабихлигига ҳукм қилиб бўлмас.

Чунончи, юнонлар ахборида келибдурки, Афлотун ҳаким бир тоғ устида ўрун тутуб эрдик, анинг бир йўлдин ўзга йўли йўқ эрди ва ул йўл узра наққошини ўлтурғузуб эрди. Анга буюриб эрдик: “Ҳар киши менинг суҳбатимга келур бўлса, аввал анинг сувратин тортғил ва менинг қошимга олиб келғил, то анинг ҳайбатидаги аломатларин кўруб, аҳволи ҳақиқатидин фаросат назари бирла таниғайманким, агар мажлисимга лойиқ бўлса, келмакига рухсат бергайман ва илло илтифот қилмай йироқдин ёндурғайман”. Бас, ул мусаввир амр бирла ҳар кишиким келса, онинг сувратин тортиб борур эрди. Ҳаким анга қараб ул кишини келтурур эрди ва ё манъ қилур эрди. Бир куни акобирлардин бир киши келди ва наққош анинг сувратин тортиб ҳакимга олиб борди. Ҳаким айдик: “Бу ҳайбатлиғ киши менинг суҳбатимга лойиқ эрмас”. Ул бузурғ муни эшитиб яна пайғом юбордик: “Ҳаким донишманд менинг зоҳирим аломатидин фаросат илми бирла аҳволимни не навъким фаҳм қилдилар. Андоғ эрди, аммо мен риёзат бирла ҳамасига илож қилдим ва табдил бердим”. Афлотун бу сўзни эшитти эрса, ул азизни суҳбатиға чорлади.

Бас, аксар иш биносин фаросат далилларига қўймоқ керак ва ўзининг пок зеҳни ва тааммулиға, тафаккуриға яна ружуъ қилмоқ керак. Тоифаким зоҳир ҳайбатларида ёмонлик нишонаси бордур, уларнинг Ҳақдин файзу илҳом топиб, мубаддалул-аҳвол бўлганларидин воқиф ва огоҳ бўлмоққа кўшиш қилмоқ керак.

ЎТТУЗ БЕШИНЧИ БОБ АСРОР ЯШУРМОҚ БАЁНИДА

Подшоҳлар удум-русумларидин бири асрор яшурмоқ ва мулк ишларин ошкор қилмасликка кўб шуғул қилмоқдур. Хабарда келибдурки, ҳазрати Рисолатпаноҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам баъзи сафарларини пўшида тутар эрдилар ва мўъжизбаён забониға лафзе жорий қилур эрдиларки, андин эшитгучини гумони бир тарафга борур эрди. Ул ҳазрат уларнинг гумони борган ердин ўзга жонибға мутаважжих бўлур эрдики, ул сўзига мухолиф ҳам эрмас эрди. Бурунги акобирлар бу тариқа бирла сулук қилур эрдилар. Хусусан, жанг ишида.

Маснавий:

Ҳар ишға гар шуруъ этсанг, бу тавр ўл,
Ки ҳеч ким топмағай асрорингга йўл.
Сикандар қилди Машрик жанги қасдин,
Очиб Мағриб сориға хайма эшигин.
Санга ҳеч ким эмас бу ишда ҳамдам,
Ўзунгдин ўзга йўқ розингга маҳрам.
Агар бўлса киши раъйингга огоҳ,
Бу раъйингга керакдур гиряву оҳ.

Бу сўз машҳурдурки, “устур зиҳāбака ва мазҳабак ва заҳабак”, яъни уч нимарсани бу ишда пинҳон тутғил: аввал сафарни, яъни йўл мақсадидин кишига хабар бергулик эрмаски, душманлар ҳозир ва тайёрдурлар.

Иккинчи, мазҳабни, яъни ўз динига кишини огоҳ қилгулик эрмас. Ғаммозлар ва хусудчилар бисёрдурлар.

Учинчи, олтунни, яъни молни махфий сақламоқ керакки, тамаъ аҳли беҳаду бешумор эрурлар, балки ҳар сирниким бордур, пинҳонлиги яхшироқдур. Не учунки, асрор маҳрами оламда ҳар нимарсадин камроқдур.

Байт:

Тутма кишига дар миён розингниким,
Йўқтурур оламда маҳрами ҳеч ким.

Ҳукамо айтибдурларки, одамийзод замиридаги нимарса иккидин ҳоли эрмас: ё неъмат нишонидур ва ё меҳнат баёни. Агар неъмат атоси бўлса, пинҳон керак, то хусудлар кўзи анга кор қилмағай ва аҳли тамаъ офатидин эмин бўлғай. Агар меҳнат балосида, пўшида тутмоқ керак,

то дўстлар андин малол ва маҳзун бўлмағай, душманлар шод бўлуб, таъна тилин чиқармағайлар.

Назм:

То иложинг бор эса, сирингни кишига айтмағил,
Чунки ҳар сирдин натижа шодликдур ё малол.
Гар малол ғамдур, андин дўстлар бўлғай малул,
Вар фараҳликдур, бор анда кўз тикарга эҳтимол,
Бас, кўнгул асрорининг хилватгаҳи сориға сен,
Бермағил йўл ҳеч кимга, ҳеч вақт, ҳеч ҳол!

Бир киши ҳукамонинг бирига айди: “Менинг кўнглумда бир сиррим борки, пинҳон тутарга тоқатим йўқ. Бас, они кимга айтайинки, то ул пўшида тутғай?”. Ҳаким айди: “Сирреким ул сенга даркордур, они ўзунг сақламасанг ва зоҳир қилсанг, бегона бир киши ул сиринг англарми йўқдур. Ул ани не учун соқлағай?”.

Байт:

Ҳар юкким, ўзунг кўтармагингдур душвор,
Ранжиш қилма агар кўтармаса ани ёр.

Келтурубдурларки, Искандар хосларидин бирига бир сиррин изҳор қилиб эрди ва ул сирни сақламоқда бисёр пўшидалиқ кўргузуб эрди. Охир ул ондин ошкоро бўлди, самъига етти. Искандар Арастуға айди: “Эй ҳаким, ул кишиким киши сиррин фош қилур, анга не нав уқубат қилмоқ керак?”.

Ҳаким айди: “Ғаразингни мундин равшанроқ айтғил!”. Искандар айди: “Мен фалон кишига сир дармиён қилиб эрдим ва ул они ифшо қилибдур. Мен хоҳиш қилурманки, анга жазосин бергайман”. Ҳаким айди: “Эй подшоҳ, ондин оғримағил ва анга уқубат қилмағилки, ўз сиррингни ўзунгга лозим тутуб кўтармоқни хоҳиш қилмабсан. Агар яна киши они кўтармаса, ажаб кўрмағил!”.

Назм:

Сиррингга маҳрам ўзунгки бўл, ки топилмас маҳрам,
Ҳамдам ўл ўзунгга ўзунг, ки топилмас ҳамдам.
Истадим ёри мувофикни, деди аҳли хирад,
Боре ўтгил, ки жаҳон аҳлида бўлмас бу ҳам.

ЎТТУЗ ОЛТИНЧИ БОБ ФУРСАТНИ ҒАНИМАТ БИЛМОҚ БАЁНИДА

Зийраклар ва огоҳларнинг офтоб янглиғ дурахшон кўнгуллари ойинасида зоҳир ва равшандурки, азиз умр барқ масаллик ўтуб борур ва тириклик соатлари дарё мавжидек бебаҳо эрур. Бас, фурсатеки, ўтар бебадал жавҳардур, анинг қийматин билмоқ керак.

Байт:

Дамеки, ўтгусидур истаманг нишон андин,
Чораки, ўтти ҳаёт элчиси нишон истаб.

Тирикликдин ончаким қолибдур, ҳануз ғайб пардаси ичра ўзидин нишон бермас. Мозий-ю мустақбал оросида вақте бордурким, они ҳол дерлар. Умр деб ул вақтни билмоқ керак ва ўзининг ишин ул ҳолда қилмоқ керак.

Қитъа:

Ғанимат бил ҳаётинг фурсатини,
Ўтуб кетмасдан иликингдин баногоҳ.
Ишонмас даҳраро давронға оқил,
Жаҳонға така қилмас ҳеч огоҳ.

Бас, мундоқ бебаҳо рўзғорда бу нав замонаи беқарорда соҳиб давлат ул киши эрурки, макрамати осорин жаҳон атрофига машҳур ва марҳамати овозасин халойиқ тилида мазкур қилиб, яхши отин ва ҳамида сифотин оламда ёдгор қўйғайки, яхши от одамийга иккинчи умрдур.

Қитъа:

Эй жаҳонда умр боқий бўлмоқини толиби,
Яхши васфингдин қолур оламда сандин яхши от.
Ҳеч эрур молу манол, қадру ҳашамат, иззу жоҳ,
Бўлғуси даҳр ичра умрнинг ҳосили яхши сифот.

Келтурубдурларки, бир бузургени бир подшоҳ мажлисида кўб таъриф қилдилар, анинг фасоҳат ва балоғатда ўзга улуғ яхши сифотларидин беҳад шарҳ қилдилар. Ул даража бирлаки, подшоҳ шавқи ул азизни кўрмакка бисёр ғолиб бўлди ва уни келтурмакни бир донишмандга буюрди. Чун ул бузург мажлисга кирди эрса, саломдин сўнгра айдик: “Подшоҳ умри минг йил боқий бўлғай!”. Подшоҳ айдик: “Мажлисида ҳануз ўлтурмай туруб, маҳол сўз айдинг! Беҳуда такаллум сенингдек кишидин ажиб ва ғариб кўрунди”. Азиз айдик: “Халойиқ тириклиги маҳз, бу таннинг боқийлиги эрмас ва ҳама киши билурки, одамнинг умри минг йилга етмас, аммо ўлгандин кейин қолган яхши от яна бўлак умрдур. Менинг мақсудим ул эрдик,

подшоҳнинг яхши зикр рақами рўзғор саҳифасида минг йил боқий қолғай”.

Қитъа:

Кишиким, бўлди яхши оти машҳур,
Вафотидин кейин они зинда дерлар.
Вале ониким, олмишдур ёмон от,
Агар чанди тирикдур, мурда дерлар.

Бу маънода айтибдурларким:

Байт:

Саъдиё, яхши сифатлик киши ўлмас ҳаргиз,
Ўлук ул бўлғусидур, яхши от олиб кетмас.

Бузурглардин бириси рисоласида келтирубдурларки, Нўширвон айвони баланддур, олам атрофида баланд овоза, аммо хўблуги на кунгранинг баландлигида ва на панжаранинг гўзаллигида. Не учунки, неча хиштни бир-бирига уламоқ ва неча эшикни иморат атрофида очмоқ, ул миқдор таҳсин қилғудек иш эрмас. Ақл назаргоҳида ул пирзаннинг тийра кулбаси эрурки, Нўширвон айвонининг бир гўшасида воқеъ бўлуб эрди. Бас, донишлар назарини анга қаратмоқ керак ва ғайрати хотир бирла онинг қиссасин таомил қилмоқ керак. Аммо ул қисса баёнидинки: вақтеки, подшоҳ айвони битти ва барча иши тамомига етти эрса, Нўширвон ани узра ўрун тутти. Барча ҳукамо, фузало, вузаро, умароларини анда жам қилди ва уларга айдикки: “Назар қилингизлар бу иморатға, агар айби ва халали мунда зоҳир бўлса, анинг иложига машғул бўлғаймиз”. Ул иморатнинг атроф ва жонибиға назар қилгандин кейин айдиларки: “Эй подшоҳ, иморатдурки, баландлик илики бирла жавзо камарин очар, олий кунграси шараф оёқин кайвон айвони бошига қўяр.

Назм:

Кўрмади мундоғ иморат чарх юз минг кўз била,
Йўқ биное олий мундоғ яхши эл кўнглида ёд.
Ул замонки, бахт меъмори анга очди эшик,
Жаннат эшиги эл юзига гўйиё бўлди кушод.

Бас, бу айвон кайвон мисол ва қасри ҳумоюн жамол ҳеч айби ва қусурини мушоҳада қилмадик. Магар ул кулбаи муҳаққар ва зовийон мухтасарки, бу айвон гўшасида воқеъ бўлубдурким, ҳар бор анинг мўрисида тутун чиқар, бу соф тийнат ва покиза суврат қасринг тамомларин каро қилур. Агар ул вайрона мундин бартараф бўлса, бағоят зебанда ва бениҳоят писандида кўринур, бу хайбатлик чашми захмини бу сифат айвондин даф қилмоқ басе лозимдур ва вожибдур”.

Нўширвон айди: “Бу уй пирзан мулкидурки, умри баҳори хазон фаслига етибдур ва ҳаёти офтоби ўлтурур. Халифа борибдур. Вақтеки, бу айвон сиёқин фикр қилур эрдим ва меъморлар мунинг тарҳин тортар эрдилар. Бу уй монё эрди, токи айвон ўрни тузук ва ҳамвора бўлғай, деб пирзан қошига киши юбордим ва айдимки, бу кулбани ҳар баҳоғаким, хоҳиш қилур, менга сотсун, ё зар ато қилайин ва ё бир яхши манзил муни эвазига бино қилиб берайин”. Пирзан пайғом юбордики: “Эй подшоҳ, мен бу уйда вужудга келдим ва бу кулба бирла унс олдим. Ҳама олам сенинг мулкингдур. Мен анга ҳасад этмасман ва сен менинг бу ҳақир ошёнимни кўролмассан”. Бу сўзни ондин эшиттим эрса, менга таъсир қилиб, яна ҳеч сўз анга демадим. То вақтеки, айвон тамом бўлди эрса, ул кулбадин тутун чиқиб томларни тийра ва димоғларни хира қилиб бошлади. Яна киши юбордимки: “Не учун тутун қилурсан?”. Жавоб юбордики: “Ўзумга таом пиширурман”. Ҳеч нимарса демадим. То кеча бўлди эрса, онинг учун лазиз жониворлардин кабоб қилиб ва яна ҳар навъ таомлардин хончага тартиб бериб, қошига юбордим ва айдимки: “Ҳар кеча сенга бу нав таомлар юборурман, то сен бу танг кулба ичра ўт ёндурмағилки, тутундин айвоним қора ва димоғим пора бўладур”. Пирзан пайғом юбордики: “Эй подшоҳ, оламда бисёр гурисна, меҳнатзадалар гирён кўз ва бирён кўнгул бирла бўлғайлар. Мен мурғи бирён егайман. Бу нечук раво бўлғай. Мен ул парвардигор ва офаридгордин қўрқарманки, пок орд ва яна ҳалол жўяна емак бирлан умримни етмиш йилга еткурубман. Эмди мундоқ шубҳалик таом ва мурғи ҳаром емагайман. Бу кулбамни ўз ҳоли бирла қўйғилки, айвонинг зийнатидур не учунки, бекларинг кўрсаларким, сенинг камоли адлингдин бу ҳақир вайронамни мундин олмоқни раво кўрмассан. Улар ҳам зулм қўлин раёё молига узатолмаслар. Яна буки, айвонинг неча йиллардин кейин охир вайрон бўлур. Аммо менинг бу ҳақир уйим бирла сенинг олий айвонинг қиссасини рўзгор китобларида варақлар саҳифасида битгайлар ва қиёмат давригача қолғай!”. Бас, бу сўзларни ондин эшитдим эрса, онинг ҳамсоялиғиға рози бўлдим”.

Келтурубдурларки, ул айвоннинг олдидаги саҳн турлук жавоҳирот бирла фарш қилиқлик эрди. Ул пирзанни бир ориқ сигири бор эрдик, уни ҳар эрта ўтлоққа чиқарур эрди. Оқшоми уйига келтирур эрди ва ул сигир бу икки вақтда – боргунча ва келгунча ул ранга-ранг фарш устидин ўтар эрди ва мулаввас (ифлос) қилур эрди. Надимлардин бири айдики: “Эй пирзан, мундоқ қабих ишлар қилмағилки, подшоҳнинг ул шонини ушотдинг, салтанати ва

хайбатини буздунг!”. Пирзан жавоб бердики: “Подшоҳ номуси зулм бирла синғусидур. Шавкати биноси жаҳлидин хароб бўлғуси эрур. Не адл бирла ва мен ҳар неким қилурман, онинг бирла подшоҳнинг яхши отига шуҳрат берурман ва яхши сифотин то замон охиригача боқий қилурман”.

Дарҳақиқат, пирзан рост айтибдур. Не учунки, Нўширвон давридин то бу китобни туркий қилмоққача минг юз эллиқ олти йил ўтубдурки, пирзан бирла анинг айвони ҳануз рўзғор саҳифасида собит ва халойиқ тилида жорийдур.

Байт:

Кўрунг бу яхши амални натижаси ҳануз,
Хароб қилмади Кисро замонини даврон.

Манучехр калимотида келибдурки, дунё эътимодга ярамас. Оқил улдурки, орияти давлатга кўнгул боғламағай ва билғайким, ҳар кишига Худойи таоло подшоҳлик берди, ул неъматнинг ҳақи анга фарз бўлди. Онинг ҳақи буки, халойиқ аро ишларни хўб зухурга келтурғай, то дунёда яхши от кўтарғай, мурувват ва саховат тариқин қўймағай, то охиратда обрўй кўрғай.

Байт:

Сан мурувватға рафиқ ўлғил, сахоға ҳамсафар,
Сўнгра тахту тож ила давлатдин ўлғил бахравар.

Келтурубдурларки, Кайқубод мамлакатини мурувват қуввати бирла забт қилди. Яхши намуналар ёдгор қўйди. Анинг писандида ахлоқидин бири бу эрдик, мадхгўйлар ва шоирларни дўст тутар эрди, аларға эҳсон ва инъом, эъзозу икром қилмоқда тақсир қилмас эрди. Айтур эрдик: “Кишини яхши оти икки нимарса бирла боқий қолур. Бири мадҳким, китобга битилса, анинг бирла то давр охиригача яхши от ўчмас ва яна бири иморат бирла:

Қитъа:

Бўлмаса эрди агар Фирдавсийнинг "Шаҳнома"си,
Шуҳрат олмас эрди Каю Рустаму Исфандиёр.
Ёйди оламға Низомий назми Баҳром отини,
Анварийнинг шеъри Санжар васфин этти ошкор.

Келтурубдурларки, Султон Маҳмуд боғи ораста қилиб эрдик, дилкушои ва фирдавс янглиғ, беҳиштафзойи ва покизалик, мусаффоликда гўёки боғи Эрам, тароват ва назокатда беҳишт бўстонидек тоза ва хуррам.

Қитъа:

Басе гул очилдурди бу тоза боғ,

Ки ҳар қайси ўт ёндуруб чун чироғ.
Раёҳинда тутмишдур атроф жўй,
Сабо атр парвару ҳаво мушкбўй.

Ул боғ ичра Султон Маҳмуд отаси Носир уд-Давла Сабуктегинга зиёфат қилдики, фалак хонсолори андоқ зебо базмни кўрмамиш ва замона кулоқи ул нав оройишлик жашни эшитмамиш. Лазиз таомларки, беҳишт неъматларидин нишон берур эрди, ҳозир қилди ва хушквор шарбатларки, шаробан таҳур ширинлигидин ёд назарга келтурди.

Назм:

Терилди базм аро бисёр неъмат,
Ки жаннат неъматидек айни лаззат.
Тўлуб хон ичра беҳад мурғи бирён,
Яна ҳар навъ атуъма фаровон.
Тутуб ширу шакар мажлисни аксар,
Бўлуб мажлис улардин танг, шаккар.

Чун бу зиёфатдин фориғ бўлдилар эрса, ўғли отасидин сўрдики: “Эй ота, сиз айтган боғ нечук боғдур?”. Жавоб бердики: “Ул боғ фузало, ҳукамо ва шуаро суҳбатидур. Анинг дарахти улардин тарбият топмоқ, яхши ишлар зухурга келтурмак ва самараси яхши от кўтармак эрурки, то замон охиригача рўзғор саҳфасида боқий бўлғай. Зимистон совуқлиги ва тобистон иссиғлиги анга асар еткура олмағай”. Бу бобда Низомий шундай айтур.

Назм:

Иморат айлади Маҳмуд бисёр,
Баланд ҳар қайсиси гўё чархи даввор.
Ки охир давр вайрон қилди они,
Бирининг қолмади номи нишони.

Бу тарз бирла бир қитъаи машҳурдур.

Қитъа:

Бир куни Бузуржмеҳр айдиким, эй шоҳи жаҳон,
Мамлакат еру суви алҳол илкин ичрадур.
Айлағил боғе, ки солғил анда наҳли жовидон,
Токи андин давлати боқий самар бўлғай санга.
Умр боғига етар, гоҳи баҳорга хазон,
Бўстони қилки, бўлғай ёзу қишдин беасар.

Сабзаворда Ҳусайн Воиз Кошифий шарафига ўрнатилган ёдгорлик

ЎТТУЗ ЕТТИНЧИ БОБ ҲУҚУҚ РИОЯ ҚИЛМОҚ БАЁНИДА

Ҳуқуқ адо қилмоқ ҳама мўъминлар зиммасига, хусусан, қудрат ва шавкат аҳли уҳдасига лозимдур. Не учунки, бу иш зот ва сифот поклиги, насаб ва ҳасаб баландлигига, равшан далил ва содик гувоҳдур. Ҳақ субҳонаҳу ва таоло неъматлари ҳуқуқин адо қилгандин сўнгра, ота ва она шафқатлари ҳуқуқин адо қилмоқ керакки, Ҳақ азза ва жалла ўз ризолигин уларнинг ризолигига боғлабдур. Чунончи, бу ҳақида ҳадиси қудсий далолат қилурки: “Ман радийа ‘анҳу вāлидāху фа-ана ‘анҳу рāдин”¹, яъни Ҳақ субҳонаҳу ва таоло айтур, ҳар кишики ондин ота-онаси хушнуд бўлур, мен ҳам ондин хушнуд бўлурман ва уларга яхшилик кўргузмакни ўз ибодатига ёндош қилибдур. Аллоҳ таоло айтади: “Ва қадā раббука ан лā та‘буду иллā иййāху ва бил-вāлидайни ихсāнан”², яъни ҳукм қилди парвардигоринг ангаки, топинмангизлар ҳеч нимарсага, магар Худойи таолоғаки, анинг қуллуғин бажо келтурунгизлар, ота ва оналарингизга яхшилик қилингизлар, демак бўлур.

Назм:

Хурмуз ул Парвиздин хушнуд эди,
Ким анга юзланди бахти сармадий.
Қилмағач Шеруя Хусрав ани ризо,
Кўрмади иқболи давлатдин вафо.

Келтурубдурларки, Молики Динор бир йили ҳажга бориб эрди ва халойиқ бирла ҳаж адо қилди. Чун ҳама ҳожилар Арафотдин ёндилар эрса, кеча Молик туш кўрдикки, икки фаришта осмондин туштилар ва бир-бирларидин сўрдикки: “Бу йил кимнинг ҳажи қабул бўлди?”. Жавоб бердикки: “Ҳама ҳожилар ҳажи қабул бўлди. Магар Аҳмадким, Муҳаммад Балхийнинг ўғлидур, анинг ҳажи қабул даражасига етмади ва беҳуда сафар машаққатин тортди”.

Мисраъ:

Бечора ул кишиким, кўйидин ўлди маҳрум.

Бас, Молик Динор уйқудин бедор бўлди ва ул андишадин тонг отгунча ухламади. Эрта тонгда борди, Балх қофиласин топди ва қофила аро Аҳмад ибн Муҳаммад Балхийни сўраб юрур эрди. Бир улуғ чатреға етти. Этагин кўтариб турубдурлар ва ул чатр ичра бир йигитни

¹ “Ҳар кишидан ота ва онаси хушнуд бўлса, мен ҳам ундан хушнуд бўламан”.

² “Раббингиз Унинг Ўзигагина ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишни амр этди”. (“Ал-Исро” сураси, 23-оят)

кўрдики, бағоят зеборўй эгнига палос кийиклик. Оёқида банд ва бўйнида гул. Йигит Моликни кўрди эрса, салом қилди ва айдики: “Эй Молик Динор, ул йигитиким, сенинг тушунгда кўрган ва ҳажи қабул бўлмаган, мендурман. Бу палос, гул, банд менинг маҳрумлигим нишонаси эрур”. Молик айди: “Мутаҳаййир бўлдум. Аллоҳу акбар, эй йигит, сенинг хуснунг баркамол, замиринг равшан ва кўнглунг соф киши экансан. Ҳеч билдингмуки, маҳрумлуғунг не учундур?”. Айдики: “Билдим, менинг маҳрумлуғум отам мендин хушнуд эрмаслигининг эрур”. Сўрдики: “Отанг не ердадур?”. Айдики: “Ушбу қофилада”. Айдимки: “Бир кишини манга ҳамроҳ қилғил, то отанг қошига мени ташлаб келгай ва мен ондин гуноҳингни тилагайманки, шояд сендин хушнуд бўлса”. Бас, манга киши ҳамроҳ қилди ва ул киши они отаси қошига мени бошлаб борди. Кўрдумки, соябоне тортубдурлар, онинг ичра шоҳона либос ва бисотлар солибдурлар. Пири хушмуҳовара курси узра ўлтурубдурлар ва бисёр халқ анинг атрофида саф тортиб турубдурлар. Олдиға бордим ва салом қилиб айдимки: “Эй пири мард бузург, сенинг ҳеч ўғлунг борму?”. Жавоб бердики: “Ори, фарзанди нохулқдурки, мен ондин рози эрмасман”. Мен айдимки: “Эй пир, бу вақт андоқдурки, киши ҳар кишидин озор кўрган бўлса, ондин кийнае кўнглуга тушган бўлса, керакки, они хотиридин чиқаргай ва афв қилгай. Алҳол санга ярашмаски, ўз фарзандингни Худойи таоло азобига мубтало қилгайсан ва мен Молик Динордурман. Кеча ўғлунг маҳрумлигининг туш кўрдум ва айди, сенинг қошингга келдим. Худо ва расулнинг ҳақи санга шафеъ келтурдумки, ўғлунгни гуноҳидин ўтғил”. Ва андин пир бу сўзни эшитти эрса, турди ва айдики: “Эй шайх, сен мард бузургсанки, менинг қошимга келдинг ва улуғ зотларни шафеъ келтурдунг. Бас, қабул қилдим ва анинг гуноҳин ўтдум ва кўнглумни ондин хушнуд қилдим”. Молик айтур: “Пирга сано айдим ва қошидин чиқиб йигит хамиясига мутаважжих бўлдум эрса, йигитни кўрдум. Гул гарданидин олуғлик, банд оёғидин жудо бўлган, палос эгнидин бартараф бўлган ва покиза ранг жома кийиклик. Олдимга чиқди ва айдики: “Эй Молик, “жазāкаллāху хайран”, менинг ва отамнинг орасига сулҳ тарҳин солдинг, отам хушнудлиги баракотидин ҳажимни қабул қилдилар”.

Қитъа:

Ул кишиким, жисминг анинг пораси,
Балки анинг чашмасининг қатраси.
Сан анга хизмат қилу топғил мурод,

Сан анга қўл боғлаю топғил кушод.

Онанинг дуо ва хушнудлиги отадин зиёдароқ натижа берурки, ботроқ мустажоб бўлур. Ҳадисда келибдурки: “Беҳишт онанинг қадами остидадур”, яъни ҳар ким анинг хизматин қилса ва шафқатлари ҳуқуқин адо айласа, беҳиштга боргуси эрур.

Байт:

Беҳиштким, барчамизга муддаодур,
Онамизнинг оёғи остидадур.

Бошқа қариндошлар ва ақраболар ҳуқуқин риоя қилмоқ керак ва уларга силаи раҳм бажо келтурмак керакки, ул ислом вожибларидин бири эрур. Силаи раҳм умрни узун қилур ва ризқни кенг айлар. Ҳадисда келибдурки, Худойи азза ва жалла айтур: “Мен Раҳмондурман, яъни тўла раҳм қилғучи эрурман. Раҳм-шафқат менинг улуғ сифатимдур. Ҳар кишики, бу сифатимга мудавومات қилурман, они раҳматимга восил қилурман”. Келтурубдурларки, Ҳақ субҳонаху ва таоло Мусо саловотуллоҳи алайҳга ваҳий юборди: “Қариндош ва яқинларингга яхшилик қилғин!”. Мусо саловоту-р-рамони алайҳи айди: “Худоё, не иш қилайинки, ул сенинг ризонгга мувофиқ бўлғай?”. Ваҳий келдики: “Аларга лутфу эҳсон кўргузғил ва бу навъким, агар ғойибдурлар салом бирла, агар ҳозирдурлар фақир бўлсалар, сила ва ато бирла, молдор бўлсалар, бориб аҳволларин сўрмоқ бирла”.

Байт:

Ақраболар вуслати йўлун ўзунгга қил кушод,
Токи давлат бирла элдин илгари бўл ҳам зиёд.

Ва дигар устоду муаллим ҳуқуқин адо қилса ва анинг ҳурматин бажо келтурса, дунёда эмин ва баракат кўрар, охиратда шараф ва саодат топар. Айтибдурларки, устод ҳурмати автод сийратидур ва автод жамъе эрурлар, авлиёдурлар. Олам барпо турмоғи уларнинг вужудлари баракотидиндур.

Назм:

Фаромуш қилмоғил сан ҳаққи устод,
Ки онингдин дурур илмингга бунёд.
Агар устодингга меҳринг йўқ ўлди,
Дегилким, илмим мани маҳв ўлди.
Кишиким, қилди устодиға хизмат,
Замоне ўтмади, топти ул иззат.

Яна ҳамсоялар ҳуқуқики, алар кишининг ҳавлий ва боғу қасру боргоҳига ёвуқ эрур. Ҳадисда шундай келибдур: “Ҳар кишики, Худойи таолога иймони бордурким, имкони борича анга наф еткургай, ўзидин

ва ё ғайрдин анга зарар етмагин ман қилғай. Агар ул дарвеш ва бенаво бўлса, ҳолидин хабардор бўлғай”.

Келтирубдурларки, бир дарвеш бир бой кишининг ҳамсояси эрди. Бир куни бойни бир кичик фарзанди дарвешнинг уйига кирди. Кўрдики, ул дарвеш аҳли аёли бирла таом ерлар ва ул гўдак замоне турди. Таомга майли бор эрди ва лекин ҳеч қайсиси анга илтифот қилмади эрса, йиғлаб ота ва онаси қошига келди. Улар мунинг йиғисидин паришон аҳвол бўлдилар ва йиғламоғининг боисин сўрдилар эрса, айди: “Мен ҳамсоя уйига бориб эрдим, алар таом ейдилар ва менга бермадилар”. Отаси буюрди, то ҳар навъ таомдин олиб келдилар. Гўдак емади. Чунки кичик болаларнинг одатики, яхши таомни емаслар ва ҳар навъ атала маъкул бўлубдур, тилаюрлар. Бас, бисёр йиғлади, айдики: “Менга ҳамсоя таомидин керак”. Отаси ҳайрон бўлиб, ҳамсоя эшикига келиб айдики: “Эй дарвеш, муносибмудур, сендин менга ранж етгай?”. Дарвеш айди: “Ҳошоки, мендин кишига ранж етгай?”. Бой айди: “Ҳеч ранж мундин зиёда бўлурмики, менинг фарзандим уйингга киргай ва сен таом егайсан, ул мунтазир тургай ва сен ҳеч бермағайсанки, йиғлаб ёнғай ва ҳоло ҳеч нимарса бирла йиғидин ором топмайдур, сенинг таомингдин тилайдур. Ҳеч ранж бундин зиёда бўладими?”. Дарвеш мунинг эшитти эрса, замоне бошин куйи солди ва андин сўнгра айдики: “Бу воқеа замиринда сирре бор ва они мендин сўрмағилки, фош қилмасман”.

Қитъа:

Миндинг ул барқ от узра, лекин билким,
Фақр аҳли эшаги лойга тикмиш путини.
Истаманг беҳуда мискинлар уйидин ўтким,
Мўридин ўрлаган ул пора кўнглининг тутуни.

Бой шиддат айладики: “Сирингни менга айтғил!”. Дарвеш мажбур бўлуб айди: “Эй хожа, ул таомки, еб эрдук, бизларга ҳалол ва фарзандингизга ҳаром эрди. Раво кўрмадимки, кишига ҳаром таомни бергали”. Хожа айди: “Субҳонахуллох, таом бор эрканки, шариатда ул бир кишига ҳалол ва яна бирига ҳаром бўлғай?”. Дарвеш айди: “Қуръон”да ўкумадингми: “Фаман идтурра фи махмасатин”¹, яъни ҳар кишиким дармонда бўлди, бечораликда ва тангдастликда анга мурдор ҳалолдур, демак бўлур. Билгилки, уч кун ўтубдур, аёлу атфолим ҳеч нимарса емайдилар ва ҳеч навъ чора тополмадим. Бир кун кўрдимки,

¹ “Кимки, гуноҳга мойиллигидин эмас, балки очарчиликда (мазкур ман этилган нарсалардан ейишга) мажбур бўлса, албатта, Аллох кечиримли ва раҳмлидир”. (“Моида” сураси, 3-оят)

бир эшак ўлуб қолибдур, бир пора гўшт ондин олиб келдим ва пишурдим. Ул гўштдин ер эрдукким, сенинг фарзандинг кириб келди ва суврати ҳол мундоқ эрдик, сенинг қулоғингга етти”.

Байт:

Санга кунда айшу фароғатдур,
Вале билки, бизга не ҳолат дурур.

Бой бу сўзни эшитти эрса, йиғлади ва айди: “Вовайло, агар Худойи таоло қиёмат куни менга ғазаб қилса ва айтсаки: “Сенинг ҳамсоғалиғингда шундоқ суврат бор эрди ва сен не учун ул ҳолдин беҳабар бўлдунг, деб ғазаб этса, мен не жавоб бергайман?”. Бас, дарвешни кўлидин тутуб, уйига келтурди ва ҳама амволин жам қилиб насфин анга берди. Кечаси ҳазрат Рисолатпаноҳ саллоллоҳу алайҳи васалламни тушида кўрдик ва ул жаноб айтурларки: “Эй хожа, шафқатеким, ҳамсоғанинг ҳақида қилдинг, они боисидин гуноҳларинг омирзида бўлғай ва охиратда менинг бирла ҳамнишин бўлурсан, молу манолингга баракат ҳосил бўлур”.

Байт:

Кишиким айласа ҳамсоғалариға шафқат,
Жаннат ичра анга ҳамсоғалик этгай Ҳазрат.

Бас, подшоҳларга доруссалтанат, яъни ўрда бир хавлий масалликдурки, шахру сахро подшоҳлар анинг ихотаси ичра бўлғайлар ва ҳар бенаво муҳтожки, андадурлар, уларнинг ҳамсоғалик ҳақлари собит ва подшоҳга улар аҳволидин хабардор бўлмоқ лозим ва вожиб эрур.

Бу хабар тарихда машҳурдурки, вақтеки, ҳазрат Юсуф алайҳиссалом Мисрга подшоҳ эрди. Етти йил қаҳатчилик бўлди ва бу етти йил ичра ул ҳазрат Юсуф кундин-кунга заиф ва низор бўлур эрди. Ондин бу ҳол боисин сўрдилар, эрса айдики: “Пинҳоний ранжим бордурки, бағоят саъб эрур”. Ҳукамо айдилар: “Бизга баён қилғил, муолажасига машғул бўлғаймиз”. Айди: “Етти йилдурки, подшоҳлик маснадига ўлтурубдурман ва Миср раъоёсин ихтиёрларини замона менинг тасарруфим кўлига берибдурлар. Бу муддат ичра нафсим ул орзуда эрдик, они бирор арпа нони бирла сер қилгайман ва аммо анинг мақсудин ҳаргиз муяссар қилмадим”. Айдилар: “Не учунким, бу машаққатни тортарсан?”. Айди: “Қаҳат балосига гирифтор бўлган муҳтожлар ва гурисналар мувофиқатин ихтиёр қилурман ва кўрқорманки, бир неча вилоятимда гурисна бўлғай ва мен ул кечада тўқ бўлгайман. Қиёматда онинг учун уқубатга гирифтор бўлгайман”.

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд Бухоро қаҳатида рубоий айдиларки, таржумаси будур.

Қитъа:

Қурсоқни тўқ айладинг еб анвойи таом,
Огаҳ бўлким, гурисналар беором.
Сан кечалар уйқу била, ул нола била,
Айғил, бумудур санга тариқи ислом?

Айтурларки, Малик Солиҳ Шом подшоҳларидин эрди. Одати бу эрдикки, кечалар бир хос ғулом бирла чиқар эрди. Масжидлар, ҳонақоҳлар, мазоротларни сайр қилур эрди ва ҳар кишики, онинг аҳволин таваҳҳус қилур эрди. Бир кеча зимистонда ўтуб борур эрди. Масжидега етти ва анда бир дарвешни кўрдикки, боши ва оёғи ялангликдин титрар эрди. Айтур эрдикки: “Эй бор Худоё, подшоҳлар сенинг неъматингни ўз нафс лаззати ва роҳатига сармоя қилибдур, заиф ва муҳтожлар аҳволидин ғофил бўлдилар. Қиёматда агар булар беҳиштга кирсалар, иззат ва жалолинг ҳақиқи, мен беҳишт сари қадам қўймағайман”. Малик Солиҳ бу сўзни эшитти эрса, дарҳол масжидга кирди ва жомани бир сипар олтун бирла дарвешнинг олдига қўйди. Бисёр йиғлади ва айди: “Мен эшитдимки, фақир дарвешлар беҳиштнинг подшоҳлари бўлур эрмишлар. Букун биз подшоҳдурмиз ва сизлар бирла сулҳ қилгани келдук, тонглаким сизлар подшоҳ бўлурсизлар. Хусумат эшигин бизга очмангизлар ва ҳимоят назарин биздан олмангизлар”.

Назм:

Келибман сулҳ йўли бирла сизга,
Хусумат эшигин очманг тонгла бизга.
Ман эрмасман бу кун мағрури давлат,
Қилурман сизга жоним бирла шафқат.
Мани боримда сиз ҳам гина ташланг,
Тарахҳумдин мани жаннатга бошланг.

Яна меҳмонлар ҳуқуқин риоя қилмоқ лозимдурки, меҳмон Худойи таоло қошидин келган ҳадядур. Ҳадисда келибдурки, “Худойи таолога, қиёмат кунига иқрори бордур, керакки, меҳмонни азиз тутғай”. Они азиз тутмоқ аввал анга ул миқдор пеш келғайки, анинг бирла ул халқаро обрўй топғай ва қудрати борича анга базл ва мурувват айлағай.

Қитъа:

Келса ногоҳ уйингга меҳмоне,
Ҳар неким бор, анга фидо қилғил.

Наки ул хоџиш этса андоғ қил,
Ҳожати бўлса ҳам раво қилғил.

Ҳукамо айтибдурларки, меҳмон миқдорига боқмағилки, не кишидур ва ўз карамингга қароғилки, иқтизоси не нимарса эрур. Бу ҳикоя машҳурдурки, Талҳаки, араб улуғларидин эрди, анга воқеа пеш келмак бирла танҳо Қайс қабиласига борди. Ул қабила сардори Молик ибн Авф эрди. Они тонимади ва онинг улуғлуғи ва шарофатига мутталаъ бўлмади, анга икром ва меҳмондорлик қилмоқида тақсир қилди. Талҳа ночор ул мазаллат жомин нўш қилди ва ул хорлик юкин ҳасбу насаб бурдуборлиғи қуввати чун Талҳа ул қабиладин ёнди эрса, Моликга маълум бўлдики, ул меҳмон не киши эканин, бағоят шарманда бўлди ва узр қалами бирла анга руқъа ёзди ва орқасидин йиборди. Нома мазмуни буки: “Сизни тонумадим ва хизматкорлик расмиким, мендин лозим эрди, бажо келтурмадим. Бу сабабдин бағоят шарманда, бениҳоят хижолатзада эрурман.

Байт:

Ман нечук бош кўтарай, мунча хижолат билаким,
Қилмадим ҳазратингга ҳеч муносиб хизмат.

Бас, умидвордурманки, ул тақсирки, мендан ўтти ва афв қилғайсиз, чун сизни карамингиз шеваси узрхоҳлар узрин қабул қилмоқдур. Тиларманки, бу хатни мендин ўтғайсиз”.

Байт:

Хизматим тақсиридин гарчи эрур шармсор,
Бегарон фазлингдин ўлмишман баса умидвор.

Талҳа жавобда ёздики: “Узрунгни қабул қилдим. Бас, бу важҳдин кўнглунгга бисёр дағдаға еткурмағил ва мурувватим андоғ иқтизо қилурки, мундоғ минг гуноҳни узрхоҳ била ўткаргайман.

Байт:

Чун надомат машриқидин узра субҳ урса дам,
Тун қоронғуси каби барча гуноҳ бўлғай адам.

Аммо ул сўзунгки, мен сизни тонумадим, номақбулдур ва карам шевасидан баса йироқдур. Не учунки, меҳмондорликда эъзоз-икромни фақат улуғлар ва ашрафларга хос тутмоқ мурувват ва жавонмардлик расмидан эрмас. Мезбонлик шарти улки, офтоб янглиғ ҳамага яксон тобиш қилғай ва ямғурдек ҳама ерга бир равишда ёкқай. Агар меҳмон улуғдур, анинг улуғлиғи ҳақин баржой келтурган бўлғай ва агар кичик бўлса, ўзининг икром ва эҳсонин зоҳир қилган бўлғайки, бузурғлар хизматига тақсир қилмоқ надомат ва хижолат келтурур, фақирлар

меҳмондорлигида камлик кўргузур, бадномлик ва пушаймонлик келтурур”. Бу маънода айтибдурларки:

Назм:

Меҳмонни тутқойсан доим азиз,
Келтуруб расми мурувватни бажо.
Гар бузург лойиқи хизмат дурур,
Қилдинг ўлгай хизмати ҳаққин адо.
Гар кичик бўлса, демаслар муниким,
Не учун мундоғ карам қилдинг анга.

Бузурглардин бисёр кишилар бор эрдик, душманларининг борасида меҳмондорлик риоясин қилур эрдилар. Чунончи, тарихларда мазкурдурки, Кирмонда бир подшоҳ бор эрдик, бағоят сахий ва меҳмондўст, онинг меҳмондорлик эшиги ҳамиша очик эрди ва эҳсони дастурхони пайваста ёйиғлик эрди. Ҳар киши, Кирмон шаҳрига келур эрди, онинг карами дастурхонидин нон ер эрди. Ул киши, бу шаҳр ичра бор эрди, эрталик, тушлик ва оқшомлик робитасин онинг зиёфатхонасин олур эрди. Чун Азуд уд-Давла лашкар тортиб Кирмон вилоятига келди эрса, ул саховатпеша подшоҳ шаҳрни мустаҳкам қилиб онда беркитти. Азуд уд-Давла черики кунда шаҳр дарвозаси олдиға келур эрди ва Молик лашкари ҳам шаҳрдин чиқиб, рўбарў бўлуб уруш қилур эрдилар. Ҳар кеча Кирмон подшоҳи Азуд уд-Давла лашкарига тамом кифоят қилғунча таом берур эрди. Азуд уд-Давла бир куни пайғом йибордики: “Кундуз жанг қилмоқ ва кеча таом бермакнинг не маъноси бор?”. Жавоб бердики: “Жанг қилмоқ мардлик изҳоридур ва нон бермоқ мардлик равиши эрур. Сизлар агарчи душмансизлар ва лекин менинг шаҳрим ғариби, меҳмонидурсизлар. Мурувват ва жавонмардликдин эрмаски, киши кишининг шаҳрига келгай ва ўз нонин егай”. Азуд уд-Давла бу сўзни эшитти эрса, айдик: “Киши бу навъ мурувватликдур, онинг бирла жанг қилмоқ мурувватдин бўлмағай”. Дарҳол ёнди.

Байт:

Гарчи душмандур анга мардлуқ эт,
Ким бу ишдин кўрмамиш ҳаргиз зиён.

Меҳмондорлик шарти будурки, меҳмондин меҳмонлик ҳолатида хатое зоҳир бўлса ва ё ҳам мундин бурун андин гуноҳи содир бўлган бўлса, вақтеки, кишининг уйига келиб таомидин лукмае тановул қилди эрса, они ўткармак керак. Чунончи, китобларда ёзилганки, Маън ибн Зойида қошига уч юз асирки, онинг душманларидин эрдилар, олиб келдилар. Маън ирода қилдиким, аларни қатлиға фармон юрутгай. Ул

ҳолда бир гўдак асирлар орасидин турди ва айдики: “Эй подшоҳ, Худо ҳаққи, буюрғил, то менга бир қадаҳ сув бергайлар ва мени ташна ўлдурмагайлар”. Гўдак жомни қўлига олиб яна айди: “Эй амир, мени бу қавмумдаги ҳама ташнадурлар. Агар бу сувни ичсам ва уларга бермасам, мурувватдин эмас. Агар берсам, мен ташна қолурман ва чун албатта ўлдургунгдур. Ҳаммамизни сероб қилғил, то озурда кетмагаймиз”. Маън буюрди, то ҳамасига сув бердилар. Гўдак яна айди: “Эй амир, биз ҳаммамиз сенинг сувингдин ичмак бирла меҳмонинг бўлдик. Меҳмонни ўлдурмак карам аҳли расмларидин эрмас”. Маън гўдакнинг бу навъ фасоҳатидин таажжуб бўлуб, ҳама асирларни озод қилди.

Бу маънода ҳикояте келтурубдурларки, амирлардин бирининг бир кишида бисёр маблағи бор эрди ва ул киши ул қарзни адо қилмоқда таъхир қилур эрди. Охир они бир шадид муҳассилга сипориш қилди, то ул амволини андин битириб олғай. Бас, муҳассил ул кишини уйига олиб борди ва кўб шиддат кўргузди. Ул киши бағоят тазарруъ бирла муҳассилга илтимос қилдики: “Не бўлғайким, мени амир қошига олиб борсанг ва бир сўзум бор, анга айтсам”. Муҳассил анга раҳми келиб, амир уйига олиб борди ва анда дастурхон тортиб ош емакка машғул эрдиларки, булар кириб бордилар. Муҳассил ош олдида ўлтурди ва ул қарздорни ҳам ошға, қошиға чорлади. Ош ер эрдиларки, амирнинг назари ул кишига тушди. Муҳассилга айдики: “Бу киши бизга меҳмон бўлди ва дастурхонимиздин тановул қилди. Бас, они оғритмоқ мурувватдин эмас ва ул маблағким, ондин олур эрдим, ўзига бахшиш қилдим. Они қўйғилки, ороми бирла кетгай”.

Назм:

Жону дил бирла эҳтиром айла,
Меҳмон гар уйингга қўйса қадам.
Мезбонлиқ ариғини лабиға
Тикмагайсан магар ниҳоли карам.

Ва яна сойил ҳуқуқин адо қилмоқ вожибдур. Хоҳ дуруштлук бирла тилагайлар ва хоҳ тазарруъ бирла, аларни “Ва аммас-сā’ила фалā-танҳар”¹ ҳукми бирла маҳрум ёндурмоқ раво эмас, демак бўлур. Ҳадисда келибдурки: “Лис-сā’или ҳаққун ва лав жā’а ‘алā фарасин”², яъни сойилнинг ҳақи бордурки, агарчи от узра келса, демак бўлур. Бу муболаға не учундурки, то сойил ҳақи ҳеч сувратда зое бўлмас.

¹ “Гадони эса малол олиб жеркиманг!” . (“Зуҳо” сураси, 10-оят)

² “Тиланчининг ҳаққи бордир – гарчи от устида бўлса ҳам”

“Калимоти Исавий” китобида “Салāмуллāхи ‘алā масдаринā”¹ келибдурки, ҳар кишики сойилни ноумид ёндурса, то бир ҳафтагача раҳмат фаришталари онинг манзилига келмаслар. Масдар калимаси исм макондур ва замири калимотга рожиъ эрур. Калимоти масдардин мурод ҳазрат Исо саловотуллоҳ алайҳидур, яъни Худой раҳмати Исога бўлғай, демак бўлур.

Султон Иброҳим Адҳам қуддисса сирраҳу подшоҳлик замонида аҳли хонасиға ва хазинабониға айтур эрдик: “Яхши дўстлар – бу сойилларки, бизнинг уйимиз эшикига келдилар. Ҳеч молингиз бормуки, менга бергайсизлар, мен уларга бермакни охират саройига айтғайман ва анда сизларга ул янглиғ ўн маблағ берғайман”.

Қитъа:

Гар тиларсан ҳар икки дунёда бўлмоқ шодмон,
Жуду эҳсон бирла сойилларни дилшод айлағил.
Ва тиларсан ҳар балони қайдидин озорлик,
Нотавон мискинни ғам бандидин озод айлағил.

Ва яна гуноҳкор гуноҳин тилагучиларнинг ҳуқуқиға риоя қилмоқ керак. Не учунки, гуноҳкорни шафоат қилгучилар албатта ашроф кишилардин бўлғусидур ва шафоат тазарру тили бирла тиламак бўлур. Бас, бу нав кишиларнинг сўзларин эҳтиром қилмоқ ва мужримлар гуноҳин афв қилмоқда буларни шафоатларин қабул қулоқиға олмоқ саодат аҳли одатларидандур. Келтурубдурларки, акобирлардин бири Мансур халифа қошида бир гуноҳкорнинг гуноҳин тилади. Халифа айдик: “Бу киши улуғ гуноҳ қилиб эрди”. Ул азиз айдик: “Орий, мен ҳам андоқ улуғ гуноҳни дархост қилурман ва кичик гуноҳни ўтмакинда шафоатга ҳожат йўқдур”. Халифаға бу сўз хуш келди, шафоатини қабул қилди,

Байт:

Ҳар кишигаким, бўлур мундоғ шафеъ,
Барча ерда бўлғуси қадри рафеъ.

“Нигористон” китобида келтурубдурларки, қудрат аҳлиға зердастлар хатоларин афв қилмоқ қадрлари баландлиғининг нишони ва ҳимматлари баландлиғи аломатидур. Шафеълар сўзи марҳамати зуҳуриға сабаб ва баҳона эрур. Келтурубдурларки, бир кишини хиёнат бирла бадном қилдилар ва анинг қиссасин вилоят волийсига арз қилдилар эрса, зиндонга буюрди. Муддати мадид анинг зикрин

¹ “Кимки тиланчини ноумид қайтарса, бир ҳафтагача раҳмат фаришталари унинг манзилига келмайдилар”

қилмадилар ва ул замонда бир бузурге бор эрдик, ҳақгузорлик ва вафодорлик сифоти бирла мавсуф, онинг ул гуноҳкорга бәсе муҳаббати бор эрди. Волийға руқъа битди, мазмуни буки: “Гуноҳкорлар гуноҳларин ўткармак ихтиёр аҳли марҳаматлари ва иқтидор хайли шафқатлари осоридин эрур. Ул фақирким, зинда маҳбуслар дармонда эрдик, меҳнатга қолган, ҳалокатга ёвуқланган ва билурманки, жаноб олийнинг омм карамлари гирифторлар халослиғиға баҳонажўйдур. Агар меҳнатрасидани этаги бу гуноҳ лавсидин покдур, халослиғиға олий ишоратларин юрутсалар, яхши бўлғай ва агар журмғубори онинг яқосига ўлтурган бўлса, афв суви бирла ювсалар, карам нишонин изҳор қилмиш бўлғайлар ва агар бу икки маънодин ўзга суврат бўлса, гуноҳин шафеълар бахшиш қилғайлар”.

Қитъа:

Эй маснади алтофи беҳад инъоми жуди омм,
Файзинг саҳоб янглиғ, фазлинг чу офтоб.
Бу афв суви бирла гуноҳкор номасин,
Бежурм бўлса қилма ғазаб ўтида кабоб.

Чун руқъа волийға етти, бу мақолат фасоҳати ва шафоат латофатиға мутталаъ бўлди эрса, жавоб ёздики: “Эй азиз, мушфиқ ва шафеи содик:

Байт:

Аниким лутф ила дархост қилдинг,
Салоҳ айлаб ишини рост қилдинг.

Бу шафоат калимотининг гулшанеки, андин меҳру вафо бўйи дамида бўлур, мақолатинг офтобни матлаъеки, андин сидқ ва сафо нури дурахшида бўлур. Анинг воситаси била ул фақирнинг қилган ва қилмаган гуноҳини ўткардим ва интиқом инонин анинг хатоси жонибидин қайтариб, ҳибс таҳликасидин озод қилдим”.

Байт:

Эй санинг амринг ила ўтса бўлур бу жондин,
Бас, киши қилса гуноҳ, саҳл ўлғай ўтмак андин.

Шу нарса муқаррарки, гуноҳкорнинг гуноҳин тиламак шарият ҳукмин жорий қилур маҳалда хўб эрмас, яъни гуноҳкореким, шаръи бирла анга сиёсат лозимдур, шафоатин қилмоқ керак. Чунончи, “Қуръони мажид”да келибдурки: “Валā та’хузкум биҳимā ра’фатун”¹,

¹ “Агар Аллоҳга ва охират кунига имон келтирувчи бўлсангизлар, Аллоҳнинг динида сизларни уларга (зинокорларга) нисбатан раҳм-шафқат (туйғулари) тутмасин!”. (“Нур” сураси, 2-оят)

яъни шариат худудидин чиқгон кишига шафқат кўргузманглар, демак бўлур. Тамғочхон сиёсатида мазкурдурки, йигитени дуздлуқ тухмати бирла анинг қошига олиб келдилар, ул йигит соҳиби хусн эрдик, малоҳат боғида ниҳоли навхоста ва жамоли гулистони хабиҳол раёҳини бирла баса ораста, юзи ойинасига қудрати илоҳий парвозгари: “Ва савваракум фа-аҳсана суваракум”¹ сайқали бирла жило бермиш, чехраси сафҳасига сунъи раббони мусаввири, “Лақад халақнал-инсана фи аҳсани тақвӣм”² қалами бирла зеболик сувратин тортмиш. Аввалғининг таржимаси бўлғайки, “сувратға келтурди Худойи таоло сизларни. Бас, яхши ясови сувратиларингизни” ва кейингининг маъноси “муҳаққакдурки, яратдик сиз одамни сувратнинг яхшироғида”, демак бўлур.

Байт:

Тортмиш ҳар на кўнгул сафҳасиға қилки хаёл,
Қилдилар суврати зебоингни андин зебо.

Подшоҳ Тамғоч буюрдик: “Шаҳр чорсусига элтиб кўлин кесингизлар”. Давлат аркони муни эшитиб фиғон кўтардилар, салтанат мураққиблари ҳама дасторларин бошларидин олдилар ва фарёд қилдиларки: “Эй подшоҳ, бу йигит гуноҳидин ўтғил, анинг сиёсатини бу камина ва дирина мулозимларга бахшиш қилғил”. Подшоҳ айдик: “Мени бу ҳукмга даҳлим йўқ эрур ва Худойи таоло буюрубдурларки, дуздни кўлин кесингизлар”. Улар яна айдиларки: “Эй подшоҳ, ул кўлки, анда бордур, кесмак хайфдур ва бизнинг иликка раҳмимиз келур”. Подшоҳ айдик: “Дуздни нозик илкига боқмангизлар ва мол эгасининг қонлик кўнглига қарангизларки, анинг нисбатида бу ғам сизларга саҳл кўрингай ва яна ул киши ҳақин риоя қилмоқ керакки, онинг андак ошнолиги бўлғай ва ё зарра хизмат еткурган бўлғай. Агарчи ул васила оздур. Аммо ўзининг карамига боқиб они тўло билмак ва ул фақирга имкон борича навозиш кўргузмак керак”.

Келтурубдурларки, бир киши бир кишининг уйини кирояга олиб эрди ва неча кун анда иқомат қилиб эрди. Ногоҳ ул киши бу шаҳрдин сафар қилиб, яна бир вилоятға борди ва вазирлик мансабин топди. Бу уй эгаси ҳам онинг мулоқотин истаб ул вилоятға дохил бўлди ва вазирнинг манзилига келди. Хоҳиш қилдик, боргоҳ ичра киргай. Дарбанд узра ясовул туруб эрди, ман қилди ва айдик: “Сен не кишидурсан ва не журъат бирла бу боргоҳга кирмакни қасд

¹ “Аллоҳ... сувратларингизни гўзал қилган ҳамда сизларни пок нарсалардан ризқлантирган зотдир”. (“Ғофир” сураси, 64-оят)

² “Ҳақиқатан, Биз инсонни хушбичим (шаклда) яратдик”. (“Тин” сураси, 4-оят)

қилурсан?”. Айди: “Вазирнинг ошносидурман, ул жиҳатдин бу густохликка қадам қўярман”. Сўрдики: “Нечук ошнолиғинг бор эрди?”. Айдики: “Вақти эрдиким, вазир менинг уйимни кирага олиб эрди ва ҳоло келибдурман ул восита бирла менинг ҳолимга назар солғай, мени мазаллат пастлигидин иззат ва ҳурмат баландлиғига кўтарғай”. Ясовул кулди ва айди: “Эй бечора, сен магар нодон бўлғайсанким, мундоғ саҳл василасини вазир борасида зикр қилурсан ва муни ўз кўнглунгда ҳақ тасаввур қилибсан, йироқ йўлдин келибсан, то ҳақгузорлик натижасин беҳуда тамаъ ранжин чекмағил ва йўлунгга ёнғил!”. Казоро вазир бир парда ичидин бу сўроқ-жавобдин воқиф эрди. Ҳожибни чорлади ва айдики: “Кимга мунча сўз айтурсан?”. Ҳожиб табассум қилиб айдики: “Бир киши келибдур, айтурким, “Вақти эрдиким, уйимни вазирга кироя учун бериб эрдим”. Ман они маломат қилиб ёндурдим”. Вазир айдики: “Забун иш қилибсан, тез борғил ва они келтурғил”. Ясовул бориб они топди ва келтурди. Вазир анга бисёр таъзим қилди ва бешумор дилнавозлик айлади. Аҳлу болалари аҳволидин сўрди, уларнинг ҳар қайсиларига улуғ тухфалар тартиб берди ва бу кишини яна сарафроз молмомол қилиб ёндурди.

Қитъа:

Кўнгулға нур бер меҳру вафодин,
Ўгурма юз бурунғи ошнодин.
Рафиқинг гар фақир ўлса унутма,
Ки, они суҳбатини саҳл тутма.

Яна бошқа ҳиммат аҳлига ўз карамлари ҳақин риоя қилмоқ фариза эрур. Бу маъно суврати андоғдурки, киши бўлғайки ҳукумат аҳлида дарҳақиқат онинг ҳеч ҳақи бўлмағай ва аммо ҳийла пеш қилмағайким, то они бирла сиёсат таҳликасидин халос бўлғай, они озод қилғайлар ва ул ҳийласи ҳақиқатин истамағайлар. Карам риоясин қилиб, ўзларин андоғ тутғайларки, гўё фирибин билмадилар ва англамадилар. Бундай сифат мурувват ғояти ва карам ниҳоятидур.

Келтурубдурларки, бир кишини хун тухмати бирла Зиёд Мисрий қошига келтурдилар. Зиёд они ўлтурмоққа буюрди ва жаллод тиғ тортди. Хоҳиш қилдики, онинг кўзин боғлағай. Аммо бечора кўрдики, бало дарси мунга кирмиш ва ажал наҳанги оғзин очмиш. Тазарруъ ва зорий оғоз қилдики, суд бермади. Тавба ва истиғфорга машғул бўлди, фойда қилмади. Охир айди: “Эй амир, менинг ва сенинг орамизда ҳамсоялик ҳақи бордур, ҳамсоя ҳақин риоя қилмоқ, мурувват миллатида ва жавонмардлик мазҳабида бисе мўътабардур. Агар бу ҳуқуқ мулоҳазасида нуқсоне зоҳир қилсанг, айбжўйлар таън тилидин

чиқарғайлар, нуқсонбинлар эътироз эшикин очғайлар ва йиғлағайларки, амир ҳамсоя ҳақин сақламади, қўшнисин жафога поймол қилди. Фикр қилғилки, мендек заиф хунин тўкмак бирла ўзни маломат ўқиға нишона қилмоқ сендек покдомондинки, ахлоқинг гулистонида озор хори унмамиш ва авсофинг этакиға ғубори ўлтирмамиш. Басе, ажаб ва ғарибдур”.

Қитъа:

Манга бу жондин ўтмак саҳл бўлғай,
Не ғам гар юз мингдек бўлса нобуд.
Вале сандек киши бадном бўлсанг,
Пушаймон анда ҳаргиз бермагай суд.

Зиёд бу бобда фикрин зиёдалади ва андишасин ҳар тарафга югуртурди, вале ҳеч важҳ бирла онинг ошнолиги саркўйига йўл тополмади ва айди: “Баён қилғилки, менга ҳамсоялиғинг ҳақи қайси диёрда собит бўлиб эрди ва не маҳаллада воқеъ бўлуб эрди?”. Ул бечора айдики: “Менинг отамнинг уйи Басрада, сенинг уйинг бирла ҳамостона эрди ва отам аксар авқотда сенинг мулозимларинг бирла ҳамдостон эрди”. Зиёд айди: “Отангни оти не эрди?”. Айди: “Эй амир, мен жон кўркунчидин ўзумнинг отимни фаромуш қилдим ва отамнинг отин нечук ёдимга келтурайин?”. Зиёд кулди ва они озод қилди.

Ва яна бири раъоё ҳуқуқини риоя қилмоқ адлу эҳсон бирла эрур, авлодлар, амирлар, вазирлар, сипоҳийлар ва хизматкорлар ҳуқуқларин мулоҳаза қилмоқ охирги бобда мазкур бўлғусидур, иншооллоҳ таоло.

ЎТТУЗ САККИЗИНЧИ БОБ

ЯХШИЛАР БИРЛА ҲАМСУҲБАТ БЎЛИШ БАЁНИДА

Яхшилар бирла ҳамсуҳбат ва донолар бирла ҳамнишин бўлмоқ саодати абадий кимиёси ва давлат сармади раҳнамосидур.

Назм:

Яхшиларнинг зайлиға ўзунгни ол,
Покларнинг меҳрини кўнглунгга сол.
Ҳар сифатким, яхши ул кишини қилур,
Яхшиларнинг суҳбатидин топилур.

Форс подшоҳларининг қоидалари ул эрдик, ҳаргиз суҳбатлари ҳукамо фузалодин холи эрмас эрди ва улардин кенгашсиз ҳеч ҳукм юрутмас эрди. Бу жиҳатдинки, салтанат ва адолат биносин ростлиқига қўйиб эрдилар. Мамлакатлари муддати тўрт минг йил, балки андин ҳам узоқ боқий қолди ва Султон Санжари Мозий анораллоху бурҳонаху Умар Хайёмни тахтидин йироқ қилмас эрди. Аббосия халифалар, бовужуди онки, ўзлари донишманд эрдилар, ҳама ишлари биносин аҳли илм ва аҳли вараъ донишмандлар сўзлари узра тутар эрдилар.

“Хилофатномаи илоҳий”да мазкурдурки, подшоҳ ул кишини деса бўлурки, шавкатлик бўлуб, ҳукми ҳикматга мувофиқ бўлғай. Бас, қудрат аҳлига лозимдурки, ҳикмат сифати бирла мутассиф бўлғайлар ва анинг бирла мутассиф бўлмоқ бу сувратда даст берурки, тадбири сулукат ва жаҳон тасарруфи қоидасин ўргансалар, ўрганиб корга юборсалар. Бас, бу тақдир бирла уларга уламо, фуқаро, ҳукамо, урафо суҳбатлари сори майл қилмоқдур. Жоҳиллар, ғофиллар, ёмонлар, бадфеълликлардин парҳез қилмоқ бисёр лозим ва вожиб.

Қитъа:

Ҳамнишинким, зийрагу пўр донишманд эрур,
Ҳам кўнгул оромию ҳам руҳиға пайванд эрур.
Ул кишиким, ғафлату нодонлиқнинг васфидур,
Заҳри қотиллиқ йилонға суҳбати монанд эрур.

Юнонларда расму русум андоғ эрдик, вилоятлари узра ҳокиме ихтиёр қилур эрдиларки, илму ҳикматда ҳама уламо ва фузалодин зиёдароқ бўлғай ва ё бир кишини хоҳиш қилур эрдиларки, у ҳукамолар назарига манзур ва ҳукмига маҳкум бўлиб, суҳбатлари асаридин фазилат анвори аҳволи сафҳасига тобиш қилдилар бўлғай. Чароки, суҳбатни асари бисёр улугдур.

Хабарда келибдурки, яхши ҳамсуҳбат аттор масаллик эрурки, агарчи бизоатидин бермаса ҳам бори анинг бўйидин баҳраманд

бўлурсен ва ёмон ҳамнишин темурчи янглиғ эрурки, агарчи ўтида куймасанг ҳам тутун ва бухоридин аламок бўлурсен.

Қитъа:

Айлағил атторни сан жустужўй,
Топқайсен, токим алардин яхши бўй.
Қилма оҳангар дўконига назар,
Еткурур ўт бирла дудидин асар.

Подшоҳлар суҳбатига лозим кишилардин бири масъаладон олимдурки, омилу одил ва мутадаийин бўлғай, шариат аҳкомин яхши забт қилиб, асл ва фуруъ масъалалардин тамом билган бўлғай, токим фурсат топилганча ҳумоюн мажлисида ҳалол ва ҳаром, амру наҳи, фарз ва суннат, намозу рўза, ҳаж ва закот, ғусл ва таҳорат аҳкомидин равшан далиллар бирла баён қилган бўлғай. Они баракотидин султон давлатига муқавват бўлғай.

Байт:

Агар масоили шаръийа топмас эрса баён,
Бўлур мазоҳиби миллат бинолари вайрон.

Ва яна бошқаси яхши носих ва беғараз воизки, охират воқеотидин ёд бергай ва дунё салоҳидин яна насихат қилғай, фасих сўзлар бирла они ёмон қавл ва ношойиста феълдин ёндурғай, ҳаром нимарсаларга мойил ва мунҳиётга шуруъ қилмоқдин манъ қилғай.

Носих керакким, насихат сўзин подшоҳга халойиқ ҳузурида айтмағай, балки они хилватда изҳор айлағай. Насихатин ширин сўз ва мулойимлик бирла ибтидо қилғай, чунки бу замонада юмшоқлик ва хушхўйлик кўргузмайин насихат корға келмас. Подшоҳлар бурунги замонда уламо ва машойихлардин аччиғ сўз эшитур эрдилар ва они ихлос ақида бирла қабул қилур эрдилар.

Чунончи, мазкурдурки, Ҳорун ар-Рашид Шақиқи Балхийға қуддиса сирраҳу айдики: “Эй шайх, менга насихат қилғил!”. Шайх айди: “Эй амир, Худойи таоло саройе қилибдурки, ани дўзах дерлар ва сени ул саройнинг дарбони қилди, уч нимарса сенга берди, токим, халойиқни улар бирла дўзахдин озод қилғайсан: бири мол, бири шамшир ва бири тозиёна.

Бас, керакки, мол бирла муҳтожларни эҳтиёждин халос қилғайсан, то заруратда ҳаром ва шубҳалик нимарсаларга мутаважжих бўлмағайлар, шамшир бирла золимларни қатъ қилғайсан, то мусулмонлар алар шарридин эмин бўлғайлар ва тозиёна бирла фосиқларға адаб берғайсан, то фиску фужурдин ёнғайлар. Агар мундоғ қилдинг эрса, ҳам ўзунг нажот топдинг бўлғай, ҳам халқ нажот

топғайлар. Агар бу сўзим аксига машғул бўлдунг, билғилки, дўзахга ҳамадин бурун сен бординг ва ўзгалар орқангда”. Ҳорун ар-Рашид бу сўзни эшитти эрса, йиғлади ва Шақиқнинг кўлин бўса қилди.

Байт:

Насихатким қилурлар сидқ бирла,
Қабул этгай они ҳар ким эшитса.

Ва бошқа ҳозик табибларки, илож қоидасин яхши билган бўлғай, касалга шифо бермакда, ранжни зойил қилмоқда қуллиёти фан ва жомеъ баркамол бўлғай. Исодек нафас киргузмакда, Мусодек яди байзо кўргузгай.

Байт:

Оғриқ жони тоза бўлғай анинг дамидин,
Роҳат топқай руҳи анинг мақдамидин.

Ҳамиша подшоҳ мижозин мулоҳаза қилиб сиҳатлигининг фикрида бўлғай. Агар мабодо онинг шариф таъбида нуқс малолатини мушоҳада қилса, дарҳол иложига машғул бўлғай. Ва дигар муҳаққиқ ва мудаққиқ мунажжимки, зижу тақвим саҳифалари румузларини ҳал қилган бўлғай, ҳайъат илми ва нужум фани ганжларин калидин кўлига олган бўлғай, саъд ва наҳс даражаларин мушоҳада қилишда мутолааси даражаи аълога етган бўлғай.

Байт:

Собити сайёралар аҳкомини, тақвимини,
Бемашаққат рўйи қоғаз узра тасвир айлагай.

Алар султоннинг муборак толеъиға назар солғай, ситоралар сайри ва ороми далилларин таҳқиқ айлагай, ҳар қайсини саъд буржи ва ё наҳс даражасига келмагидин ҳамиша бохабар бўлғай. Давлат ва саодат аломатин мушоҳада қилган соатда подшоҳни шукргузорлик ва сипосдорлик йўлига далолат қилгай. То ул сифат юмнидин “биш-шукри тадумун-ниъаму” ҳукми бирла давлат неъматига давомлик ва пояндалик ҳосил бўлғай, хатар ва меҳнат нишонларин маълум айлаган вақтда они дуою тазарру, садоқату хайротга тарғиб қилгай. Бу суврат баракотидин “ас-садақату таруддул-балā’а ва тазйдул-‘умра” мазмуни бирла баллият мундафи ва меҳнат муртафи бўлғай. Аввалғини мафҳуми “неъматлар давомлиғи шукрдин ўзга нимарса бирла бўлмас, демак бўлур. Мунда мубтадо муаххир хабари муқаддам келмаклиги хаср ифода бермак учундур. Иккинчининг мазмуни будурки, садақа рад қилур балоларни ва зиёда айлар умрни, демак бўлур.

Қитъа:

Тиларсанким, балодин жон қутулғай,
Тазарруъ айлагилким, чора бўлғай.
Кишиким, илкини эҳсонға очти,
Ғаму меҳнат анингдин чуст қочти.

Подшоҳ ёнида бўлиши керак ширинзабон шоиреки, ашъор арсасида забон суханварларин хушгўйлик отин ўтқарган бўлғай ва назм майдонида фасоҳат чавғони бирла балоғат кавнин олиб шахсуворлик шуҳратин кўтарган бўлғай.

Байт:

Назмидин бўлғай фасоҳат чехрасиға обрўй,
Шеъридин етгай балоғат гулшанига рангу бўй.

Подшоҳ васфи жавоҳирларин назм риштасига тортиб, шуҳрат бозори ичра жилвага келтургай ва обдор ашъори бирла анинг яхши отин рўзғор сафҳасига ёдгор қилгай.

Назм:

Шоир элини тутқайсен доим азизу эътибор,
Чунки назмидин қолур оламда отинг ёдгор.
Қолди Салмон шеъри бирла шуҳрати Султон Увайс,
Шайх Саъдий назмидин Бу Бакр бўлди номдор.
Ёйди оламға Низомий назми Баҳром отини,
Анварийни шеъри Санжар васфин этти ошкор.
Бўлмаса эрди агар Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си,
Шуҳрат олмас эрдик, Каю Рустаму Исфандиёр.
Ҳарна таснифи Жоми-ю Навоий қилдилар,
Мадҳи Султон Ҳусайн анинг ичра яна бор.

Бузурглаар айтибдурларки, ҳама халойиқ ақлга муҳтождур ва ақлни тажрибаға эҳтиёжи бордур, не учунки, тажриба ақлнинг ойинасидурки, онда иш салоҳи сувратин мушоҳада қилур. Рўзғор тажрибалари узун умр бисёр зиндакорлик бирла қўлга келгусидур. Ҳукамо чун кўрдиларки, орият умр муддати бу маънини топмоққа вафо қилмайдур. Бас, онга чора барпо қилдилар ва меҳрибонлик юзидин тадбири кўзладиларки, токим бу нуқсон тадорики бўлғай ва ҳама тажрибалар бир йўли қўлга келгай. Ул чора ва тадбир буким, ўтган подшоҳлар аҳвол ҳикоятин, амирлару вазирлар ахборин ва уламо калимотин китобларга битдилар. Бурунги қиссаларин ва таърихларин кейингилар учун сафҳалар қайдига тортдилар, то давлату шавкат аҳли аларни ўзларига дастуруламал қилғайлар, ҳар бирлари ўз истеъдоди ва ҳимматиға боқиб, ул ҳикоятлар мутталаъси ва ул ривоятлар мулоҳазасидин баҳра олғайлар, нафъ кўтарғайлар. “Вас-

са‘йду ман ву‘иза би ғайриҳи”¹ мазмуни бирла бурунғилар мавъизасидин пандни ёқтирувчи ва қадимийлар тажрибасидин фойдагир бўлғай, яъни саодатманд ул киши эрур ғайрдин насихат олди, демак бўлур.

Маснавий:

Бурунғи подшоҳлардин ҳикоят,
Қадимий аҳли донишдин ривоят.
Кўнгул кўзиға бергай рўшнолик,
Хирад илмиға бергай ошнолик.
Суханварлар чекиб бисёр ранжи,
Тоғиб ҳар бобдин ҳар навъ ганжи.
Қилиб ҳар гунодин бир қисса оғоз,
Бериб ҳар қиссаға бир тарзи пардоз.
Юрутдилар саҳойиф узра хома,
Қўюб кеттилар они ёднома.
Керакдурким, аларга фикр солсанг,
Ки ҳар бир қиссадин бир нукта олсанг.
Дарахти экдилар оламда бисёр,
Қилиб ҳар шох ширин мева изҳор.
Ани сориғаким, эмди ўгур юз,
Ки шох устидин бир мевае уз.

¹ “Бошқадан насихат олган саодатманд кишидир”

ЎТТУЗ ТЎҚҚУЗИНЧИ БОБ ЁМОН КИШИЛАРНИ ЙЎҚ ЭТМАК БАЁНИДА

Умуман, яхшилар суҳбатига майл қилмоқ вожибдур ва ёмонлар ихтилотидин парҳез қилмоқ ҳам лозимдур. Не учунки, ҳар тоифа суҳбати ўз таъсирин еткурур. Яхшилар бирла ҳамсуҳбат бўлмоқ давлат ва саодат натижасин берур ва ёмонлар бирла ҳамнишин бўлмоқ мазаллат ва надомат хусумин кўргузур.

Қитъа:

Бўлуб ҳамроҳ Каҳф асҳобиға сак,
Ўзини яхшилар қавмига олди.
Қўшулғоч куфр элига Нуҳ ўғли,
Алар зайлида ғарқоб ичра қолди.

Ёмонлар икки қисмдурлар, бири вожибул-дафъки, аларни вилоятдин дафъ қилмоқ керак ва яна бири вожибул-манъки, аларни суҳбатдин манъ қилмоқ лозим. Аммо аларки, мусулмонлар нафълари эрур. Ул дуздлар ва қароқчиларки, аларни дафъ қилмоқ қудрат аҳли зиммасиға вожиб. Басе, лозимдур.

Ҳушанг васиятларининг учинчиси бу эрдики: “Эй фарзанд, керакки, фосиқларға гўшмол бериб ҳамиша сиёсат ичра тутғайсан, бадкирдорлар ва фасодкорларни хору забун қилғайсан, дуздлар ва қароқчилар зараридин вилоят арсасидин ва раҳгузорлар бошидин йўқотғайсан, то йўл юргучилар эмин бўлғайлар. Савдогарлар атроф жонибдин шаҳрингга келғайлар ва борғайлар, токи мамлакатингда ҳар навъ буюмлар ва матолар, турлук таомлар алар келмагидин пайдо бўлғайким, халойиқ ондин нафъ кўрғайлар.

Қитъа:

Гар адолат сори кўшиш қилмасанг,
Тобмағайсан салтанатдин шодлик.
Сақлағил йўлни қароқчи шарридин,
Гар тиларсан мулкингга ободлик.

Амир Ҳамза розиаллоҳу анҳудин “Жавоҳиру-л-амора” китобида нақл қилибдурларки, ул аймиш: “Жоҳиллик вақтимда тижорат учун Мадойин тарафиға бордим ва қирқ кийим бурди яманийдин¹ манда бор эрди. Чун Мадойин сарҳадига етдим эрса, қароқчилар йўлимни туттилар ва мени ғорат қилиб раҳти боримни олдилар, мен юз меҳнат бирла ўзимни Мадойин шаҳрига еткурдим ва Нўширвондин дод

¹ Қимматбаҳо кийим, туя жунидан ишланган.

тиладим. Нўширвон ҳолимга камокона¹ мутталей бўлди эрса, мени бир ясовулга сипориш қилди ва ул кўлимдин тутиб бир манзилга олиб келди ва айдики: “Ё дуздларни пайдо қилиб, амволингни кўлингга бергунча, сен мунда иқомат қилғил”. Мен ул манзилда бўлур эрдим ва ҳар эрта оқшомда подшоҳнинг хос овқатларидин хонча тартиб бериб қошимга келтирур эрдилар ва ман тановул қилур эрдим. Ҳар куни Кисро даргоҳиға борур эрдим, они адолат ва раиятпарварлигин тамошо қилур эрдим. То қирқ кун бўлғунча менга одат бу эрди. Қирқинчи куни ўрдадин ёниб ул манзилга келдим эрса, кўрдимки, қароқчига олдирган қирқ бурди яманий кийимларим ҳамаси турубдур. Ул кийимлар узра тилло кўюбдурлар ва яна бир пора қоғазе онда кўрдум. Анга битибдурларки: “Амволингни қароқчилардин олиб кўлингга топшургунча, қирқ кун мунтазир бўлдунг ва бу қирқ тиллони ҳар бири бир кунлик интизоринг ижорасидур, ўз вилоятингга борганингда биздин шикоят қилмағайсан”. Бу ҳикоядин маълум бўладурки, рафеъ ул-миқдор подшоҳлар дуздлар ва қароқчиларни дафъ қилмоқда бисёр шиддат кўргузғайлар. Султони одил керакки, сиёсат ҳайбати бирла мусулмонлар йўлларин дуздлар ва раҳзан хавфидин эмин қилғай. Ҳар кишиким, мусулмонға йўлда изо ва озор берса, они укубат гирдобига тошлағай, токим, ўзгалар ондин ибрат олғайлар.

Маснавий:

Қароқчи бошин узгил, дузд кўлин,
Алардин эмин этгил халқ йўлин.
Агар фош ўлса элга йўл омони,
Юрушгай ҳар тарафдин карвоне.
Чу келди мамлакатға аҳли тужжор,
Алардин элга етгай нафъи бисёр .
Бўлур маъмур шахру кентлар ҳам,
Кетар эл хотиридин ғуссау ғам.

Иккинчи, хунрезлар ва фитначиларки, шахру қишлоқларда хирарўйлик ва тундхўйлик бирла таарруз кўлин халойиқ моллари ва фарзандларига узотурлар, ўз кўркунчи боисидин ҳеч киши аларга таарруз қилолмас ва қудрату ҳукумат аҳлидин ўзга киши аларни дафъ айлаёлмас, бас, подшоҳега лозимдурки, ул жамоатни вилоят арсасидин нобуд қилғай.

¹ Қандай бўлган бўлса (арабча)

Хабарда келибдурки, Ҳалаб шаҳрида риндлар ва авбошлар бисёр бўлур эрди ва халойиқ аларин тангликка қолиб, Миср подшоҳи қошида додхоҳлик қилдилар. Подшоҳ Муслиҳ отлик бировни ул вилоятга ҳоким қилиб буюрдики, авбош ва бебокларни дафъ қилғил. Муслиҳ Ҳалабга борди ва ул жамоатга сиёсат қилди. Аммо ул ишларидин мамнуъ бўлмадилар ва бисёр жидду жаҳд қилди, вале алар ўти шарари паст бўлмади. Охир иш анга еттиким, алар масжиди жомеъ ичра амирнинг намоз ўқийдурған ерида юзин рўбарўсиға битдиларки: “Эй Муслиҳ, беҳуда машаққат тортмоғил, биз ул жумладин эрурмизки, агар биримизни ўлдурсанг, ўнимиз бош кўтарурмиз ва бизни риндлик ва бебоклик ўти бирла ўлдурсанг, ул фахру обрўмиздур ва биз ондин ор қилмасмиз.

Назм:

Ўлум бизга санад бўлмиш, эрурмиз ринд авбоши,
Агар ўлсанг, отингиз фитна тиғин қабримиз тоши.
Тўкулса қонимиз ҳосил бўлур бас, лаъл ила гавҳар,
Жавоҳирга ҳарис ўлғай бизингдек марди қаллоши.

Сен бизни ўлдурмакдин малул бўлғайсан, вале биз ўлмакдин қочмағаймиз”.

Муслиҳ бу хатни кўрди эрса, билдики, алар ишини тадбир бирла саранжом бермайин яна илож йўқдур. Бас, буюрди то они остида битдиларки: “Сизларнинг мардона журъатлик эканингизни билдим ва ҳама яқдил ва яқжиҳат бўлганингизни маълум қилдим.

Байт:

Мардлик бобида ҳаргиз мислингиз йўқдур,
Бу сифат эранларга қилурман офарин.

Ҳозир ҳар наким, сизларга қилдим, ондин пушаймондурман ва узрхоҳлик мақолига келиб, сизларга таквияту тарбият қилмоқ фикрига тушдум, вассалом”.

Масжидда ҳозирлар онинг бу жавобидин таажжубга қолдилар. Муслиҳ ғойибона ва ҳозирона ул бебоклар таърифу тавсифларин қилмоққа машғул бўлди, аларни бандға солмоқ, маҳбус қилмоқ ва ўлдурмоқдин қўл йиғди. Бир куни шаҳр улуғлари ва ашрофлари онинг қошига келдилар ва хоҳиш қилдиларки, авбош борасидин сўз айтғайлар, лекин ҳоким алардин бурунроқ айдикки: “Эй акобир ва ашрофлар, эшитингизларки, мен ул йигитларни ўлдирганимдин пушаймондурман. Алардек далир ва чолок кишиларга озор еткурмак бағоят хайфдур ва бисёр қиронлар ўтуб, мундоқ эранлар пайдо бўлмаслар. Бу кунда мен аларга муҳтождурманки, Рум тоифасидин

менга ёғий пайдо бўлубдур. Они дафъ қилмоқда алар янглиғ шижоат ва баҳодир эранлардин керак. Агар сизлар менинг ҳаводоримсизлар, бу қавмнинг сардор ва пешволаридин ҳозир қилингизлар. то аларни тарбият бирла сарафроз қилгайман”.

Назм:

Агар келса алардин ҳар диловар,
Сарафроз айлагум инъом этиб дур.
Уруш асбобини дағи берурман,
Қиличу ўқу найза, оту жавшан.

Алар айдилар: “Бундай тоифадин вилоят улуғлари бордур ва ҳоло сизларнинг сиёсатингиздан кўрқуб гўшанишин олибдур ва ўз касб-корларига машғул бўлибдурлар”. Муслиҳ буюрди, то аларни пайдо қилдилар ва аларга бисёру бешумор талаттуф кўргуздилар. Вазирликни ул пирга берди ва ўғилларини даргоҳига ясовул қилди, ҳамага амирона хилъат берди. Неча кундин сўнграки, кўнгуллари ҳокимдин эмин ва хотиралари халойиқдин мутааммин бўлди эрса, Муслиҳ аларга айдик: “Менинг айёрпеша ва хунхор эранларга эҳтиёжим бор. Сизлар ул жамоани билурсизларми, келтургайсизлар, то мен аларга хилъатлар бериб ва тарбият қилиб, кўнгуллари хоҳиш этган янглиғ инъомлар бирла маломол айлагайман”. Пир фарзандлари бирла бу сўзни эшитиб хушдил ва шодмон бўлдилар. Тошқари чиқтилар. Атроф ва жонибда жустужў қилиб, уч хунхор, жаррор ва табаҳкорни жамъ айлаб келтурдилар. Муслиҳ ул жамоага бисёр навозиш кўргузди ва дарҳол ҳукм қилди, то жомадўзларни ҳозир қилдилар ва уч юз хилъати подшоҳона алар учун кестилар, тикмакка машғул бўлдилар ва ул пирга айдик: “Тонгла бу диловарларнинг ҳаммасин келтурғил ва мен аларга бу кийимларни кийдурурман”. Авбошлар хуррам ва хушвақт бўлуб, мажлисдин чиқтилар, боргоҳ мулозимлари, шаҳр ашрофлари ва вилоят раиятлари бу ишдин ҳайрон қолдилар ва айдиларки: “Миср подшоҳи муни авбошни дафъи учун йибориб эрди ва бу султон амрининг хилофини тутуб, аларни қавий қилди”.

Байт:

Аларга захар ичурмай, бердилар шаккар,
Тикан ўрнига гул ундурди яксар.

Аммо чун кеча бўлди эрса, уч юз жанг-жўш ва кордида муборизларни силоҳ кийдуруб авбошларга омода қилдилар ва айдик: “Сизлар кийимхонада ҳозир бўлингизлар, вақтеки авбошлар хилъат

киймак учун келсалар, ҳар бирини бирингиз ўлдурингизлар”. Эртаси ул хунхорлар ҳамаси жамъ бўлуб, Муслиҳ қошига келдилар ва буюрдики: “Кийимхонага кирингизлар ва ул кийимларки, сизлар учун рост қилдилар, кийингизлар”. Вақтеки, алар ул уйга кирдилар эрса, муборизларки, анда ҳозир эрдилар, тиғ тортиб ҳамасин қатл қилдилар. Авбош бошларин найзага олиб шаҳрдин айлантурди. Бу хийла бирла вилоят арсасин алар шарридин пок айлади.

Байт:

Бадфеъл элни вилоятдин йўқ этмак хўбдур,
Ҳар дарахтеким ёмондур кесмаги марғубдур.

Учинчи, ситамкорлар ва дилозорларки, “Аз-зулму мин зулумоти йавмил-қиёмати” қоронғулиги ичра мусулмонлар молу манолларига қасд қилдилар. Алар “Анна ла‘натуллаҳи ‘алā аз-зāлимйн”¹ таҳдидидин андиша қилмаслар. Аввалғининг маъноси будур, “зулм қиёмат кунининг қаронғулигидан эрур”, демак бўлур ва мунда зулмат зулмга маҳмул бўлмоғи ҳарф тақрири бирла бўлғай ва илло жамъ сиғасин воҳидға ҳамл қилмоқ жоиз эрмас ва иккинчининг мафҳумини билингизларки, “Худойи таоло лаънати золимлар узрадур”, демак бўлур. На Худойи таолони уқубатидин кўрқарлар ва на султон сиёсатидин ибo қилурлар. Бу қисм кишиларни дафъ айламак подшоҳларга вожибдур. Токи, шумлиқлари асари мамлакатга етмағай ва аларга келган лаънат вилоят аро зуҳур қилмағайки, зулмнинг охири вайронлик ва жазоси қаттиқ азобдур.

ҚИТЪА:

Зулм иши оламни вайрон қилғуси,
Барча эл кўзини гирён қилғуси.
Эйки, қўйдунг зулм ёси ичра ўқ,
Санга ҳам тиғи балодин чора йўқ.

Ёмонларнинг иккинчи қисмики, вожибул-манъдур, тоифае эрурки, ёмон сифатлар бирла мувассаф ва қабих сийрат бирла маъруфки, алар мулоқоти ва мақолотининг давлат аҳлига бисёр зиёни бордур, аларнинг баъзиси суханчинлар, яъни сўз айтғучи эрурларки, ёлғон ва рост хабарлар бирла жамъини орасида фитна ғуборин барпо қилурлар, дўстларни бир-бирлари бирла душман қилурлар.

Ҳадиси шарифда келибдурки, “Суханчин беҳиштға бормас”. Субҳонаҳу ва таоло “Таврот”да ҳазрати Мусо саловтуллоҳи алайҳиға айдикки: “Эй Мусо, қиёмат кунини суханчин кишининг пешонаси ва

¹ (“Аъроф” сураси, 44-оят)

бурниға битикликдур, “айисун мин раҳматиллаҳи”¹, яъни “Суханчин фосикдир”. Дебдурларки, Аллоҳ таоло айтади: “Ин жә’акум фәсиқун би-наба’ин фа-табайянӯ”², яъни эй мўъминлар, агар келтурса сизларга фосиқе, яъни суханчин хабар, бас, анинг баёнин тиламангизлар, демак бўлур. “Бо” калимаси таъдийа учун бўлғай, ва Аллоҳу аълам.

Бузурглаар айтибдурларки, агар киши сенинг қошингга хабар келтурсаки, фалоне сени мундоқ деди ва сенинг ҳақингда мундоқ иш қилди. Ул вақтда сенга олти нимарса вожибдур:

Аввал буки, они ростгўй билмагайсан. Чунки Худойи таоло бадбахтни фосик, дерлар.

Иккинчи буки, они суханчинлиғидин манъ қилғайсанки, ул ёмон кирдордур ва ёмон ишдин кишини манъ қилмоқ иймон вожибларидин эрур.

Учинчи буки, они душман тутғайсан. Бу жиҳатдинки, Худойи таоло они душман тутубдур. Чунончи, хабарда келибдурки, Худойи таоло қошида душманроқ ул кишилар эрурки, суханчинлик бирла дўстлар орасига душманлик солған бўлғайлар.

Тўртинчи буки, суханчин сўзидин мусулмонни ёмонлик бирла гумон қилмағилки, баъзи гумонлар кишини вабол ва маъсият сори элтар.

Бешинчи, онинг сўзин хушламагайсан.

Олтинчи, онинг деганига амал қилмагайсан.

Асли шуки, киши суханчинға ўзи сори йўл бермагай, они душман тутғай ва сўзига қулоқ солмагай.

Байт:

Суханчинға қошингда бермағил жой,
Ки, бир дамда қилур юз фитна барпой.

Келтурубдурларки, хожалардин бири бир қул сотиб олур эрди. Сотғучи айдики: “Қулимнинг бир айби бордурки, суханчин эрур”.

¹ Ойис – ноумид. “Ойисун(м) минроҳматуллоҳи” – Аллоҳнинг раҳматидан ноумид. Мавлоно Жалолиддин Румий айтадилар:

Чунки, қабзе оядат, эй роҳрав,
Он салоҳи туст, ойисдил машав.

Таржимаси: “Эй солиқ, сенга қабз етар экан, ноумид бўлма, у сен учун салоҳ (яхшилиқ)дир”.

² “Эй мўминлар, агар сизларга бир фосиқ кимса хабар келтирса, сизлар (ҳақиқий аҳволни) билмаган ҳолингизда бирор қавмга азият етказиб қўйиб, (кейин) қилган ишларингизга пушаймон бўлмасликларингиз учун (у хабарни) аниқлаб (текшириб) кўрингизлар!”. (“Ҳужурот” сураси, 6-оят)

Хожа кулнинг суханчинлиғига бовар қилмай, “Агар суханчин бўлса, не қилур?”, деб олди. Неча кун ўтуб эрдик, кул хожанинг хотинига айди: “Эй биби, хожам сени дўст тутмайдур ва хоҳиш қилурки, сени қўйғай, яна хотун олғай”. Биби бу сўздин мутаассир ва мутағаййир бўлди. Гулом кўрдик, сўз асар қилди ва ёмон тадбири ўқи нишонага тегди. Айди: “Эй биби, хоҳиш қилурмисанки, хожа муҳаббати сенга зиёда бўлғай?”. Хотун айди: “Орий”. Кул айди: “Мен бир тилсимни билурман. Афсуни муҳаббат учун, ёдимда бордур. Сен они қилғилки, хожа келиб истироҳатга машғул бўлганда кўзи уйқуга борур. Дарҳол туриб ўткир устара бирла сақоли остидин порасе мўй олғил ва менга бергил, то анга афсун дуосин ўқиғайман ва сенинг муҳаббатингни онинг кўнглига солғайман”. Хотун бу қасдга маҳкам турди ва айдики: “Бугун андоғ қилгумдур”. Андин сўнгра кул хожа қошига борди, унга айдики: “Эй хожам, нону намак ҳақи ирод бордур, мен бир хабар эшиттим ва сени андин огоҳ қилайин, то ўзинг ғофил бўлмағайсан”. Хожа айди: “Хабаринг недур?”. Кул айди: “Хотунинг бир дўст пайдо қилибдур ва анинг учун сени ўлдурмакни қасд қилур. Агар менинг сўзим ростлигин билайин десанг, уйга борғил ва ўзингни ухлаган киши қилиб ётғил, то не кўрарсан!”. Хожа уйга келди ва тушлик таом еди, такая қилиб кўзин юмди, аммо кўзи учи бирла хабардор эрди. Хотун гумон қилдики, хожа уйқудадур. Устара кўлига олиб келди ва хожанинг сақолин тутуб юқори кўтарди, токи остидин мўй олғай. Хожа кўзин очти ва ул ҳолни кўрди, ўйладики, кул сўзи рост экан. Дарҳол турди ва хотунининг кўлин тутти, устарани олиб онинг бошин кести. Хотуннинг уруғ ва қариндошларига хабар етти, ҳама келдилар ва хожани унинг қасосига ўлдурдилар. Суханчин шумлиғи бирла алар хонумони вайрон бўлди.

Қитъа:

Халойиқ аро жанг чун, ўт турур,
Суханчин ул ўтга ўтун еткурур.
Ётинг ойу йил банди зиндон аро,
Вали сўз ташиманг анингдин мунго.

Вожиб ул-манъ тоифасига яна баъзи ғаммозлар, яъни чақимчилар ва киши аҳволин ошкор қилгучилар кирурларки, алар юзларини кўрмак керакмас ва сўзларини эшитмак керак эмасдур.

Байт:

Кўрмадим ғаммоздин саргаштарок,
Тийра бахту толеи баргаштарок.

“Осор” номли китобда келибдурки, ғаммоз, албатта, ҳалолзода бўлмас. Келтурубдурларки, бани Исроил аро жойда сув камёб бўлди ва ёмғур ёғмади, ул жиҳатдин қаҳат асари зухурга келди. Ҳазрат Мусо саловотуллоҳи алайҳи ашрофлари билан сув тилагига чиқтилар ва тўрт кеча-кундуз дуо қилдилар. Аммо ижобат асари маълум бўлмади ва ҳазрат Мусо алайҳиссалом нола қилдилар: “Илоҳо, тўрт кеча-кундуздурки, дуо қилурман, вале қабул тушмади”. Хитоб келдики: “Агар қирқ кеча-кундуз дуо қилсанг ҳам яна ижобатга етмағайсан. Не учунки, қавминг орасида ғаммоз борки, онинг шумлиғи дуони ижобат маҳалига етгали қўймас”. Мусо алайҳиссалом айдики: “Худоё, менга айтғилки, ғаммозни душман тутарман. Бас, ўзум нечук ғаммозлик қилайин?”. Хитоб келди: “Сен қавминг ҳамасиға айтғил, тавба қилғайлар ва шунда ул ҳам орада тавба қилғай”. Мусо алайҳиссалом буюрди, то қавм ҳамаси ғаммозликдин тавба қилдилар. Худойи таоло ёмғур берди. Улуғ подшоҳлар мутлақо ғаммоз сўзига кулоқ солмадилар ва ул жамоани душман туттилар.

“Ҳикоёт” да келибдурки, бир подшоҳ бир кишини тарбият қилур эрди ва анга айдики: “Хоҳласангки, кундин-кунга ва соатдин-соатға ишинг баланд бўлғай, мартабанг олий ва менинг қошимда ҳам мулозимлардин муқарраб бўлғайсан. Керакки, уч ишни қилмоғил. Аввал буки, ёлғон айтмағил, то хору бемиқдор бўлмағайсан, ҳар кишики, ёлғончидур, халойиқ назарида забундур. Иккинчи, менинг ҳузуримда мени таъриф ва ситойиш қилмағилки, мен ўзим аҳволимни сендин хўброқ билурман. Учинчи, саъйгарлик қилмағил ва ғаммозликдин йироқ бўлғил, хешим ва раиятнинг ёмонликларин менга айтмағилки, мен они эшитиб, аларга ёмонлик фикрин қилғумдир, менинг ёмонлиғим хабари хешимга зоҳир бўлса, кўркғайлар ва яна ҳар кишига илтижо келтурғайлар, раиятдаги иштиҳорлар ҳам даҳшатга колғайлар, ўзга подшоҳни тилағайлар ва бу жиҳатдин мулкумга беҳад ҳалал етғай”.

Назм:

Бўлғуси ғаммоздин олам хароб,
Етгай андин барча элға печу тоб.
Шумлуғидин сарнигун ўлғай жаҳон,
Чунки бадсийрат дурур нопок жон.
Гар киши ғаммозликдин урса дам,
Қудратинг етса, тилин қилғил қалам.

Келтурубдурларки, Нўширвон мулозимларидин бири анинг қошига келиб, бир кишидин ғаммозлик қилди. Нўширвон айди: “Бу сўзни таҳқиқ қилғумдур, агар рост бўлса, сени ғаммозлиқинг боисидин душман тутарман, агар ёлғон бўлса, сенга уқубат қилғумдур, агар тавба қилсанг, афв қилурман”. Бас, ул айди: “Тавба қилдим”. Нўширвон айди: “Афв айладим”.

Қитъа:

Кишики, бўлди шах олдида ғаммоз,
Қилур ўзини расволикда мумтоз.
Улус ранжурдур онинг ишидин,
Худо рози эмас мундоқ кишидин.

Келтурубдурларки, бир киши Муътасим халифага нома йибордики: “Вилоят улуғларидин фалон киши вафот топти. Ондин бисёр мол қолди ва бир норасида фарзанди бор. Агар фармон бўлса, ул тифл маошиға тўшлиқ нимарса қилғайлар. Ўзгасини қарақ олмоқ равиши¹ бирла хазинага киргузғайлар ва етим балоғатга етганда эвазин берғайлар. Алҳол ондин хазинага тавфире етгусидур”. Муътасим онинг руқъасининг орқасига ёздики: “Ўлгучиға Худойи таоло мағфират қилғай, мерос молига баракат берғай, етимни яхши ният бирла парвариш қилғай ва ғаммоз Худой лаънатиға гирифтор бўлғай”.

Назм:

Қилмағил ғаммозлик, эй беҳабар,
Бегуноҳлар оҳидин қилғил ҳазар.
Ким, алар оҳидурур чун боди сахт,
Бир куни сандин учургай рахти бахт.

Яна баъзиси соҳиб ғаразлардурки, ҳар не қилсалар ва олсалар, анда ўз ғаразини кўзлаган бўлғай. Ҳушанг подшоҳ васиятларида айдикки: “Эй фарзанд, соҳиб ғаразларни ўзингга тобеъ қилмағил ва алар бирла мувофиқат тутмағил. Чунки алар бемаъно даъво бирла сенга давлатхоҳлик лофин урарлар ва яхшилиқ жавоҳирин ёмонлик риштасиға тортарлар, афъол ва мақбул кирдорни қабих қисват ва ёмон суврат бирла сенга кўргузғайлар”.

Назм:

Бўлмағил соҳиб ғаразга ошно,
Оқибат жонингга еткургай жафо.
Иш анга ҳар лаҳза макру панд эрур,
Зоҳири дўст-у, ичи душман эрур.

¹ Қарақ олмоқ равиши – сақлаб, қўриқлаб бериш шарти билан.

Ва чун маълум бўлдики, бу ғаразгўйлар тазвир бирлаки, они тадбир атадилар. Ёмонликни яхшилик сувратида кўргузурлар ва яхшиликни ёмонлик ҳисобида маълум қилурлар. Бас, таҳқиқ қилмайин, алар сўзларига асосланиб ҳукм сурмаслик керак. Бу жамоа каломин тафаккус қилмоқда бисёр муболаға кўргузмак керак.

Назм:

Очса оғзин ғараз гавҳар замон,
Дегусидур яхши ишларни ёмон.
Қилмағил онинг сўзиға эътимод,
То ҳақиқат пардадин бўлмай кушод.

Искандар Арастудин сўрдики: “Подшоҳлар мулозаматига қайси тоифа лойиқдур, қайси жамоа номувофиқ?”. Ҳаким айдики: “Салотин хизматига лойиқ ул кишидурки, омонатдор бўлғай, хиёнаткор эрмас. Чунки омонат иззат ва ҳурмат боисидур. Хиёнат мазаллат ва ихонат сабаби бўлғай. Қаноат – туганмас ганждур, тамаъ – бедаво ранждур.

Байт:

Марди қонеъ бузургвор бўлур,
Томеъ, албатта, хору зор бўлур.

Ва некугўй бўлғай, на айбгўки, одамий яхши сўз бирла ҳар ерда маҳбубу мақбул бўлур, айб истамак бирла барча эл қошида мардуд ва махзул иш қилгучи бўлғай. Не лоф урғучики, жанг ерида ишга яраған олиймиқдордур ва лоф урган безътибор.

Мувофиқ бўлғай, на мунофиқким, мувофиқат натижаси меҳру вафоидур, мунофиқат самараси жавру жафо.

Ва суннат йўлида бўлғай, на бидъат тариқидаки, суннат бажо келтурмак одамни жаннат равзасига бошлар, бидъат йўлин тутмоқ залолат ва укубат чоҳига тошлар.

Керакки, подшоҳлар етти тоифаға ўз хизматлари сори йўл бермағайлар:

Аввал ҳасад қилгучиларғаки, ҳасад захредурки, ҳеч тарёк бирла иложпазир бўлмас ва ҳасад ранжи ҳеч даво бирла шифо топмас.

Байт:

Халойиқға ҳасад ўтдурким, анинг бирла жон куйгай,
Не жонким, ҳосид элни шарридин барча жаҳон куйгай.

Ҳасад балоси улуғ фасодлар зоҳир қилур. Не учунки, ҳасад сийрати бағоят ҳабисдур. Ҳабиснинг табъи хаёлоти халойиқ зотларига беҳад асар еткурур ва бу сабабдин Ҳақ таоло буюрурки: “Ва мин

шарри ҳасидин иза ҳасад”¹, яъни сиғингил Худойи таоло тарафиға, ҳосид шарридин ҳар вақтеки ҳасад қилса, демак бўлур. Ва ҳадисда келибдурки: “Ҳасад банданинг яхши аъмолин куйдурур”. Андоғки, ўт ўтинни куйдурганидек ва дарвоқеъ ҳасад ҳама сифатларнинг ҳақирроғи ва барча хислатларнинг хорроғидир. Ҳасад асли ҳиммат пастлиги, таъб ҳасислиғидин вужудга келурки, булар жаҳолат натижаларидур ва бу жиҳатдинки, ҳасад сифати ақл нуқсонига равшан далилдур. Кўрмасмусан, ҳасуд ғайрнинг роҳатидин машаққатда эрур.

Байт:

Куяр они бу ғусса бирла жони,
Ки, нечун бўлди мавжуд ул фалони.

Бу навъ ҳасадчи ҳар соатда минг ғаму ғуссанинг захролуд шарбатин нўш қилур, ҳар ердаки, ул ишрат қадамин ерга кўяр, бу ҳасрат кўлин бошига урар. Бу масал машҳурдурки: “Кафъа лил-ҳасиди ҳасадуху”², яъни кифоят қилади ҳасад қилгучига ҳасади, демак бўлур.

Қитъа:

Ҳасад олам аро ҳосидға басдур,
Ки доим ғусса бирла ҳамнафасдур.
Кишини гарчи ўт ёндурғусидур,
Вале ул ўтға ўзни урғусидур.

Ҳасадчи ўз ҳасади таъсиридин ўзи ҳалок бўлмоққа муносиб. Ҳикояда келтурубдурларки, Искандар ҳукамоларидин анга ҳарчандки чора истадилар, вале ҳеч киши бу балога чора топмадилар ва бало дафъин қилолмадилар. Охир ул-амр Арастудин анга чорае фикр қилди ва тадбир кўзлади, токи онинг бирла бу бало мундафеъ ва офат муртафеъ бўлғай. Бас, буюрди, то ойна қилдилар, онмиқдор улўғки, киши анинг орқасида махфий бўлур эрди, аробае тартиб қилди, ойнани олдиға олиб ул аробада ўлтурди ва ўзи ойна орқасида махфий эрди. Аробани ул жонивор турган тарафиға равон қилди ва жониворе одамий бўйин олиб³ яна муниг тарафиға мутаважжих бўлди. Чун ёвуқ келди эрса, кўзи ойнага тушти ва ўз аксини анда кўриб дарҳол йиқилди ва ўлди. Искандар бу ишдин таажжуб бўлди ва ҳақимдин онинг ҳикматин савол қилди, эрса айди: “Эй подшоҳ, бу жонивор ер остида банд бўлган бадбўй бухоротдин кудрати илоҳий бирла махлук бўлиб эрди, холо ер юзига чикди ва онинг кўзида захри қотил бор эрдикки, назари ҳар кишига тушса, анда алҳол ул киши ўлар эрди ва

¹ “Ҳамда ҳасадчининг ҳасади ёвузлигидан”. (“Фалак” сураси, 5-оят)

² “Ҳасад қилувчига унинг ҳасади кифоят қилади”

³ Ҳидини искаб

мен онинг олдига ойна олиб бордим эрса, акси анда пайдо бўлди. Назари анга тушди ва ул назар бу акс воситаси бирла ўзига ёнди, ўз назари асари ўзига сироят қилиб ҳалок бўлди”. Искандар ҳақимга офарин қилди, бу биайниҳ ҳасуд ҳолидур ва онинг ҳасади шарри ҳам ўзига ружуъ қилур. Чунончи, арабий лафзига мисраъ келибдурки,

Мисраъмисраъ::

Аннору тоиу куллу нафусаҳо,
Ламу тажиду мо тоиу куллуҳу.

Яъни, “Ўт ер ўзини агар топса, ер нимарсани, яъни куйдурғали нимарса топмаса ўзин куйдурур”, демак бўлур.

Подшоҳлар хизматларига сазовор эрмас тоифаларнинг иккинчи қисми бахиллар ва мумсиқлардур. Не учунки, бахил халойиқ мардуди ва улус душмани эрур. Андоғки, саҳо айбларни пўшида тутқучидир. Бахил ҳунарларни ёпқучидир.

Назм:

Мард кўшиш қилиб ҳунар топқай,
Лек бахили ани юзин ёпқай.
Чустроқ сан лаимлардин қоч,
Карам аҳли сори йўлингни оч.

“Жавомеъу-л-ҳикоёт” китобида келибдурки, подшоҳларга керакки, бахил ва ҳасисни ўзларига мулозим қилмағайлар. Чунончи, нақл қилибдурки, Амр ибн Лайснинг саркорин саранжом бермакка муайян қилган бир мутасаддиси бор эрдикки, бисёр бахил киши эрди. Бир йили меваларни совуқ урди, камёб бўлди. Амр буюрдикки, ҳар ерда мева топсангизлар сотиб олингизлар ва сарф бирла ҳарж қилингизлар. Бир куни Амр улуғ жашни ораста қилиб эрди, атрофдин келган элчилар ҳам ул мажлисда ҳозир эрдилар ва зиёфат асбоби қанчаким керакдур, онда тамом муҳайё эрди. Магар меваки, ул базе назарга келди. Амр ул мутасаддига айдикки: “Меваларни тўлароқ келтурғил”. Ул айдикки: “Бадбўй ва сассиқ мевалардин бор. Агар хоҳласалар келтурайин?”. Амр мундин беҳад хижолатзада, они мутасаддиликдин чиқорди ва борҳо айтур эрдикки: “Ул ҳасис менга хижолат бердикки, ҳаргиз чорасин қилолмасман”.

Байт:

Улуғлар олдида бешаку берайб,
Йўқ ўлмиш бухл қилмоқдин ёмон айб.

Ул тоифанинг учинчи қисмлари дунҳиммат ва сифлалардур. Не учунки, подшоҳлар ҳиммат аҳлидиндурлар, аҳли ҳимматга дун ва сифла мулозимати бирла номуносиб, айтибдурларки, сифла бахилдин

ва хасисдин ёмонроқдур. Чароки, бахил ул киши эрурки, кишига бахра етмас, вале молидин ўзи нафъ кўрар ва хасис улки, на ўзи егай ва на кишига карам қилғай, сифла буки, емас ва кишига бермас, кишини ҳам кишига карам қилғали қўймас. Келтурубдурларки, бир подшоҳе бор эрдик, бағоят жавонмарду карим. Бир куни муқаррабларининг бири бирига айдик: “Эй фалоний, менга орзудирки, минг дирам бир кишига бергайман ва сен не айтурсан?”. Айдик: “Бу миқдор бисёр амволни бир кишига бериб бўлмас, бас, они юз кишига берғил”. Подшоҳ айдик: “Агар насфин бир кишига берсам нечук бўлғай?”. Айдик: “Доғи бисёрдур”. Подшоҳ айдик: “Сулсин бир кишига берсам бўлурми?”. Айдик: “Ҳануз зиёда эрур”. Айдик: “Рубъида не дерсан?”. Айдик: “Тўлароқдур”. Алқисса, ул сифла ушрга қарор бердик, ўн минг дирам бўлғай ва айдик: “Агарчи бисёрдур, аммо бир кишига бахшиш қилсанг бўлур”. Подшоҳ айдик: “Эй бедавлат, мен хоҳиш қилиб эрдимки, бу маблағни сенга бергайман ва сен ҳам ўзингни маҳрум қўйдунг, ҳам мени саховатдин манъ қилдинг”. Ул киши муни эшитиб надомат ўтида жонин куйдурди, тазарруъ ва зорий изҳор қилиб айдик: “Мен хато қилдим ва сиз ўз карамингиздин ўтманг”. Подшоҳ айдик: “Сен сифладурсанки, лойиқи на атият қобили ҳам ўзингга зиён ва ҳам менга. Менинг раъйим улки, агар бу миқдор молни бир кишига берсам эрди, саховатда машҳур бўлур эрдим. Даврон инқирозигача карам ва мурувватим овозаси боқий қолур эрди, сенинг зиёнинг буки, бисёр моллардин маҳрум бўлдинг. Эмди борғил, ўн минг дирамки, бахшишимни қарор бериб эрдим, олғил ва мундин сўнгра мажлисимда бу навъ сифлалик қилмағил!”.

Қитъа:

Сифла еткурмас кишини комға,
Хас юрутмайдур чибинни жомға.
Икки оламда қаро юз сифладур,
Они кўрсанг қора туфроқ бирла ур.

Ул жамоатнинг тўртинчи қисмлари ғийбатчи эрурларки, киши оти арода мазкур бўлса хоҳиш қилурларки, анинг ёмонлигидан сўз айтгайлар. Ул сўз ростдур, ғийбатдур ва агар ғайри воқеадур бўхтон бўлмиш.

Хабарда келтурубдиларки, қиёмат куни ғийбат азоби зинодин қаттикроқдур. Ҳақ субҳонаҳу ва таоло “Қуръон”да айтибдурки: “Валā йағтаб ба‘дукум ба‘дан айуҳиббу аҳадукум ан йа’кула лаҳма ахийҳи

майтан”¹. Бу оят мазмуни ғийбатгўйларга таҳдид ниҳоятийдур ва мундин маълум бўладурки, ғийбат қилгучилар мурдор егучи қуртлардур ва ҳар кишидаки, одамийлик бўйи бордур, мурдор гўштидин парҳез қилур.

Байт:

Қилма зинҳор кишини сан ғийбат,
Тутма ғийбатчилар била суҳбат.

Келтурубдурларки, мурсал пайғамбарлардин бири бор эрдик, воқеаларни анга тушида кўргузур эрди ва нидо эшитур эрди. Бир кеча уйқуда кўрдик, айдилар: “Чун эрта кўпдунг эрса, фалон сахрога борғил, нимарсаки, ул учрар они егил. Иккинчи нимарсаки, кўрарсан они пинҳон қилғил. Учинчи нимарсаки, назарингга келтур, анга паноҳ берғил. Тўртинчи нимарсаки, олдингга келса, ноумид ёндурмағил. Бешинчи нимарсаки, пеш келур, андин қочғил”. Бомдод бўлди эрса, кўпти ва ул сахрогаки, ҳукм бўлиб эрди, равон бўлди. Ул нимарсаки, анга учради, тоғ эрдик, баланд, улуғ ва ранги бағоят қаро. Пайғамбар мунди кўриб мутахаййир бўлди ва айдики: “Мундоғ луқмани нечук емак керак. Аммо чун Худойи ҳукми они емагимга жорий бўлди, ҳеч чорам йўқдур. Бас, тоғга ёвуқ етти эрса, кўрдик, ул улуғ тоғ луқма бўлубдурки, бағоят кичик, они олди ва еди. Билдик, асалдин тотлиғ ва ипордин хушбўй экан. Худой шукрин бажо келтурди ва андин нари ўтди эрса, жом кўрдик, олтундин этмишлар, йўл узра ётибдур. Ўзича айди: “Менга буюрдик, мунди пинҳон қилғил”. Бас, чуқур қозди ва ул жомни анда кўмди, бисёр туфроқни устига қўйди ва ўтти. Ҳануз иккинчи қадам бормай эрдик, орқасига қаради, кўрдик, ул жом ердин юқори чиқибдур. Яна келди, аввалгидин чуқурроқ кавлади ва мустаҳкам қилиб кўмди. Фориг бўлмай эрдик, ер остидин ул жом яна чиқди ва учинчи навбат они пинҳон қилмоққа жидду жаҳд айлади, яна зоҳир бўлди. Пайғамбар айди: “Менга амр қилиб эрдиларки, мунди пинҳон қилғил, менинг қўлимдин келгани шулдур ва мундин зиёдага қудратим йўқдур”. Бас ул ердин ўтти, бир қушни кўрдик, бисёр кўркунч бирла тез учар. Пайғамбар қошига етиб келиб айди: “Ё набийуллоҳ, менга паноҳ берғил, душман орқамдадур”. Пайғамбар они қўйнида пинҳон қилди. Шу дамда бир қарчиғай тез етиб келдик, гурисна ва хашмолуда эрди. У айди: “Ё набийуллоҳ, бугун эртадин оқшомгача бу сайд талабида эрдим ва сайдим сизнинг паноҳингизга

¹ “(Ўзгалар айбини қидириб) жосуслик қилманглар ва бирингиз бирингизни ғийбат қилмасин! Сизлардан бирор киши ўлган биродарининг гўштини ейишни хоҳлайдими?!”. (“Ҳужурот” сураси, 12-оят)

кирибдур. Мен бағоят гуриснадурман ва мени ризқимдин ноумид қилмағил”. Пайғамбар ўзига айдики, менга айтиб эрдиларки, мунга паноҳ берғил, они маҳрум ёндурмағил. Айди не қилурман. Бас, пайғамбар пичоқ чиқарди ва пораи сони гўштидин кесиб қарчиғайға ташлади. Қарчиғай гўштни олди ва қушни қўйди. Пайғамбар илгарирок ўтди эрса, мурдори кўрдики, ётибдур. Бағоят бадбўй ва ганда. Андин кочди, аммо кеча бўлди эрса, пайғамбар муножот қилдики, илоҳо, ончаким, буюриб эрдинг баржо келтурдум. Алар ҳикматини менга маълум қилғил. Нидо келдики: “Ул улуғ қаро тоғки, бир лукма бўлди ва единг, ғазаб ва аччиғдурки, ул улуғ кўринур ва чун единг эрса, ҳама ширинлардин ширинроқ эрур. Иккинчи ул олтин жомки, ҳарчанд пинҳон қилдинг, аммо ошкоро бўлди. Ул хайру эҳсондур. Учинчини маъноси буким, ҳар киши сенинг паноҳингга келса, паноҳ берғил ва сенга омонат берса хиёнат қилмағил. Тўртинчи мунга ишорат эрдики, агар киши сендин нимарсаи тиласа, жаҳд қилғилки, ҳожатин раво қилғил. Бешинчи ул мурдорки, ганда эрди, ғийбатдин қочғилки, яхши амални ботил қилур”.

Қитъа:

Зинҳор кишини қилмағил сан ғийбат,
Ғийбат ишидин бузулғусидур тоат.
Ҳар ғийбат ила бўлғуси бир таом кам,
Бас, ҳеч мусулмон мунга қилмамиш рағбат.

Ва подшоҳ суҳбати керакки, ғийбатгар ва бўҳтонгўй чиркинатидин пок бўлғай ва андоғки, ғийбатни айтмоғи ҳаромдур ва эшитмак доғи раво эрмаски, ғийбат эшитгучига азоб айтқучи бирла баробардур.

Байт:

Айтмағил ғийбат сўзини, ҳам анга солма қулоқ,
Ондин оғзинггу қулоғинг пок бўлса яхшироқ.

Йигирма иккинчи бобда яна бу мақомга муносиб бу икки байт мазкурдур.

Қитъа:

То иложинг бор эса, қилма кишини ғийбат,
Чунки ғийбатчи эрур эл кўзида беиззат.
Гар киши айласа ғийбат, сан анга солма қулоқ,
То гуноҳиға анинг қилма ўзингни ўртоқ.

Ул номуносиб гуруҳларнинг бешинчи қисми Ҳақ нонкўрларидирки, валинеъматлари ҳуқуқин билмаслар ва неъмат бергучи хожалари шукронасини куфронга мубаддал қилурлар, ҳамиша

бу жамоат эл назарида барчадин ёмон ва мардудроқ, ошно ва бегона кўнгулларидин бaсе йироқ эрурлар, аларни на бахтлари бедор, на давлатлари пойдор.

Қитъа:

Кишиким унутмиш у еган неъматин,
Ани ҳам унутмоқдурур кўб савоб.
Йироқ бўл кишидинки, билмас ҳуқуқ,
Кўрар руҳ анинг суҳбатидин азоб.

Муътазид халифа айтурки: “Ҳар забон тийғики, ҳақгузорликда қоҳилдур, анга тез тийғи забони бирла жазо бермак керак”.

Назм:

Улки, нону намак ҳаққин унутур,
Оқибат бошу гарданга ушатур.
Валинеъматга гар ёмондурсан,
Йиқилурсан, гар осмондурсан.
Топқайсан бахт ҳақшунос ўлсанг,
Бўлғайсан хор носипос ўлсанг.

Олтинчи қисмлари ёлғончилардурки, ёлғон сўз кишига писандида эрмас ва дуруғгўй подшоҳлар қошида беобрў эрур. “Ахлоқ” китобида келибдурки, бир вазир бор эрдик, Фазл отлиғ ва онинг икки надими бор эрди. Бирининг оти Назар ва яна бирининг оти Соқиб. Бир куни ани мажлисида ул икки надим бир-бирлари бирла мутойиба ва мазох қилишдилар. Охир иш мутойибадин мулоабага ўтти ва мулоабадин бир-бирлари бирла тутушмоққа анжом топди эрса, Назар Соқибни силкиб эрди, Соқибнинг дастори тушти. Соқиб бу ишдин бағоят мутағаййир бўлди ва ғазаб асари рухсорасида маълум бўлди. Вазир айтиди: “Недин аччиғландинг ва надимлар орасида ўйин борасидин бу навъ ишлар бисёр ўтгусидур”. Соқиб айтиди: “Нечук аччиғланмайинки, сендек улуғ кишининг мажлисида дасторим ерга тушуб, обрўйим тўкилди”. Фазл айтиди: “Кўнгулни бузмағилки, бу иш саҳлдур ва сенинг обрўйинг менинг қошимда ул замон тўкилибдур. Айдингки, менинг хачирим мени бир кечада Марвдин Нишопурға элтти ва айтибдурларки:

Қитъа:

То иложинг бордур, ёндурма ёлғондин чироғ,
Чун ёлғоннинг чироғи ичра йўқдур ҳеч ёғ.
Ҳар замонеки, агар ёлғондин урдунг бир нафас,
Сўнгра ҳаргиз қилмоғайсан обрўйингдин сўроғ.

Султонлар мулозимларига нолайиқ тоифаларнинг еттинчи қисми тўласўзлук ва паришонгўйлар эрурлар. Чунки тўласўз киши сўзида ҳеч кадру эътибор бўлмас, бекадр сўз олиймиқдор жанобиға нечук муносиб бўлғай.

Хабарда келтурубдурки, бисёр сўзламак ҳарис эрур. Керакки, они жонибига иттифоқ қилғайлар, яъни ҳама они девона дегайлар. Масалда келтурубдурки: “ал-муқсиру мухтадирун”, яъни бисёргўй беҳудагўй, демак эрур. Манқулдурки, ҳаворийлар ҳазрат Исо саловотуллоҳи алайҳиға айдилар: “Бизга насиҳат берғил, то анинг бирла бир амал қилиб беҳиштга борғаймиз”. У ҳазрат айдики: “Ҳаргиз сўзламангизлар”. Алар айдилар: “Бу суврат бизга муяссар бўлмас”. Айди: “Ҳар вақтки, сўз айтурсизлар, яхши сўздин бўлакни айтмангизлар ва кўб сўзламак кўнгулни қаро қилур”. Ҳаворийлар ҳазрат Исо алайҳиссаломнинг асҳоби эрурлар, ўн икки киши эрдилар, ҳам мустағир эрдилар ва ҳам бўёқчи. Арабий луғатида “хор” сўзи оқлағучи демак бўлур ва ҳам ёвуқ қилғучи. Бас, аларни ҳам ҳазрат Исога ёвуқлуғиға ва ҳам кийим оқартмоғиға нисбатлари бор учун ҳаворий атадилар.

Назм:

Аблаҳ ўлғунг сурфа қилсанг моли зар,
Сўзламакдин сурфа қил, қилсанг агар.
Қаломокда молни кўб тортма ранж,
Сақлағил сўзники, дурур яхши ганж.
Яхши сўздин кўргасен меҳру вафо,
Муносиб қўлдин етгай жабру жафо.
Сўздин тилни сан хомуш айлагил,
Балки кўнглунгдин фаромуш айлагил.
Ҳар сўзиким, содир ўлса бемаҳал,
Етгай ондин обрўйингға кўп халал.

Келтурубдурларки, уч подшоҳ Нўширвон мажлисида ҳозир бўлдилар. Қайсари Рум, ҳоқони Чин ва ройи Ҳинд. Нўширвон айди: “Йиллар ва қаринлар керакки, кишига мундоғ даст бергай. Бас, келингизлар, то ҳар биримиз сўзи оғоз қилолики, подшоҳлар сўзлари – сўзлар подшоҳидур, биздин рўзғор сафҳасида ёдгор асари собит бўлмайин, жамоамиз тарқаб кетса, дариғ ва надомат ҳосил бўлғусидур”.

Байт:

Мумкин эрса, яхши сўз қил ошкор,
Яхши сўздин хўб йўқдур ёдгор.

Авлоди Кисроға ишорат қилдиларки, аввал сиз бошланг! Нўширвон обдор жавҳар ва шоҳвор гуҳари фикр дуржидин баён табақига қўйдики: “Ҳаргиз айтмаган сўзга пушмон бўлмадим ва баъзи сўзларки айтиб эрдим, анга бисёр надомат едим”. Қайсари Рум ҳаёли хазинасига назар солиб: “Бу пурбаҳо нақдни шаҳриёрға нисор қилдим, ончаким, демадим. Они дегали бўла олдим ва аммо деганимдин ҳеч бирин ёндуруб тасарруфим қўлига ололмадим, яъни ҳар сўз ўзиким, баён шастидин ҳануз жудо бўлмабдур, анга қудратим борки, ҳар вақт хоҳиш қилсам айтғайман, аммо вақтеки, талаффуз ёйидин борди эрса, яна келтура олмасман”. Хоқони Чин сари бамухр нофасин очти ва бу шамома ройиҳаси бирла салтанат саройи машобин муаттар қилди: “Ҳар сўзки, доғи айтмабдурман, ул менга зеридаст эрур, мен анга голиб. Сўзеки, айтибдурман, анга зеридастман, анга голиб бўлолмасман, яъни сўз аруси токи фикрат пардаси ичрадур ва машият машшотасида ихтиёр боқийдурким, хоҳиш қилиб нутқ равоқи узра жилваға келтурур ва илло адам ниқоби ичра махфий соқлар. Аммо чун хомуш ҳижобидан чиқди эрса, дигар бора хафий хилватхонасига олса бўлмас”.

Ройи Ҳинд гуфтори гулшанидин бу гули хушбўй ва райҳони дилжўйни фасоҳат илкига олиб, балоғат мажлисига келтурдики: “Ҳар калимаки, бутун¹ сафҳасидин зухур арсасига келур, ё савоб сувратида жилва берур, ё хато хилъатида кўринур. Агар савобдур, айтгучи ул сўз уҳдаси ичра гирифторлигига қолур, яъни лозим бўлурки, анга амал қилғай ва агар хато эрур анинг зиёни маълумдурки, баёнига ҳожат эрмас. Бас, икки ҳолда хомушлик яхшироқ”.

Қитъа:

Боруб бу ёнға бир-бирини кўрдум,
Анга айдимки, эй боақлу бохуш.
Манга не ҳол яхшидур, сан айғил,
Деди: хомуш бўл, хомуш, хомуш.

Ва ҳукамо айтибдурларки, хомушлик ёмон сўздин яхши ва яхши сўз хомушликдин хўброқдур.

Қитъа:

Тутуб оғзингни сан хомуш бўлғил,
Етишган чоғда кўнглунгга ёмон сўз.
Вале гар бўлса яхши сўз маҳали,
Тилингни сўзга келтурғил очиб кўз.

¹ Бу арабча “зухур” – ташки сўзининг зидди “бутун” بطون – ички сўзидир

ҚИРҚИНЧИ БОБ

ТОБЕЪЛАР ВА ХИЗМАТКОРЛАР ТАРБИЯТИ БАЁНИДА

Бу бобда икки қисм сўз мубайян бўлур. Аввалғи қисмда подшоҳлар ва онинг қариндошлари, мулозимларини тарбия қилмоқнинг баёни эрур. Иккинчида султонлар мулозимларининг одоб сақламоқлари мазкур бўлур.

Аммо аввалғи қисм буким, айтибдурлар: “Подшоҳларга давлат аркони ва ҳашмат аёни, ўзга мулозимлар ва мутааллиқлар баса лозим ва зарурдурларки, жаҳондорлик аларсиз муяссар бўлмас. Не учунки, ҳар кишиким, замин арсаси подшоҳларидин баъзини тасхир қабзасиға олибдур ва одамлардин жамъини тасарруфи қайдига келтурубдур, анга вожиб эрурки, эҳтиёт қоидаси бирла мамлақати куллиёту жузъиётидин хабардор бўлғай, бешубҳалик бирла раъоё ва зеридастлар ишлари ғавриға етғай, вилоятининг ҳар улуғ ва кичик кишилари аҳволин камоҳаққиҳи билғай, бу иш таҳқиқида икки қулоқ ва икки кўз кифоят эрмас, балки бисёр қулоқлар ва бешумор кўзлар даркордурлар. Бас, керакки, тоифаи донойе ва хушманде, пок сийрати мутадаййине, бетамаъ баландҳиммате анинг мулозимлари бўлғайлар. То бу восита бирла кўб кўзлук ва бисёр қулоқлик бўлғайки, бу қулоқлар бирла вилоятининг ҳама хабарларин эшитғай ва кўзлари бирла мамлақатни доғи бирла муҳимлар ҳақиқатларига назар солиб, аларга иттилоъ топғай ва албатта бу жамоаниким, турлук ахбор эшитмакда, гуногун атвор кўрмакда қулоқ ва кўз ўрнидадурлар, яхши риоят ва муҳофазат қилмоқ керак. Токи ул ишларидин қолмағайлар ва пайваста ахбор еткурмакка, аҳволи арз қилмоққа машғул бўлғайларки, ҳеч нимарса мамлақатга ул янглиғ зиён еткурмағай, вилоят атрофи хабарлари ва раият аҳволи сувратлари подшоҳдин мунқатиъ бўлмағай.

“Сирожу-л-мулук” китобида келибдурки, Нўширвон ҳукамолар улуғидин сўрдики: “Мамлақат заволи неча нимарсададур?”. Жавоб бердики: “Уч нимарсада, аввал, подшоҳдин давлатнинг аҳволи яширин тутилса. Иккинчи, арозил ва сифла тарбияланса. Учинчи, амалдорлар раиятларига зулм қилса”. Нўширвон айди: “Не далил бирла бу сўзни айтурсан?”. Айди: “Вақтеки, вилоят ва раият хабарлари подшоҳга етмаса, мамлақатидаги фитнажўйлар ва кинажўйлардин беҳабар бўлур, алар чун подшоҳнинг ғофиллигин маълум қилдилар, эрса ҳар гўшадин фитна ва кина ғуборин барпо қилурлар, халойиққа ҳарна хоҳласалар қилурлар ва мулк алар шарридин вайрон бўлур. Дигардун ва сифла киши агар тарбият топса, ҳиммат пастлиги ва таъби хасислигидин мол жамъ қилмоққа ҳарис бўлур, ҳар кишидин нимарсаи

тамаъ қилур. Ақобир ва ашрофнинг кадрларин билмас, улуғ халқнинг ҳурматин сақламас ва халойиқ кўнгуллари бу ахлоқдин ҳама оғригай. Бас, ночор иттифоқларин бир қилиб мураббийсики, подшоҳдур, анинг дафъъига мутаважжих қилурлар ва бу жиҳатдин айтибдурларки, “Завол-уд-давлати би-иртифоъис-сифлати”, яъни “Давлатнинг заволи пасткашларнинг юқорилашувидандир”, демак бўлур. Вақтеки сифла кўтарилмаги арозил тарраққий даражасига қадам кўяр, давлату иззат таназзул зовиясига бош эндирур.

Назм:

Агар сифла топса улуғликқа даст,
Берур салтанат равнақиға шикаст.
Эмас сифлалар лойиқи иззу жоҳ,
Аларнинг сазосидур банди чоҳ.

Учинчиси, вақтеки, уммол раиятга зулму ситам қилса, подшоҳ ҳақида ёмон ниятлик бўлур. Зироат ва иморатдин кўнгул совутурлар. Бас, хазинага ҳусулким, кирар ва лашкариға улуфа оз етар, чун лашкари улуфа топмасалар хизматдин бош қайтарурлар. Агар душмане пайдо бўлса, подшоҳга ёру мадаккор оз бўлур ва бу жиҳатдин мамлакат илкидин борур. Ривоят қилибдурларки:

Назм:

Зулм омили жаҳонни хароб қилур,
Барча эл кўнглини кабоб қилур.
Мамлакатға бәсе футур етар,
Ки, салтанатға яна қусур етар.

Ҳаким сўзин тамом қилди эрса, Нўширвон анга саноу офарин ўқиди. Ва яна айтибдурларки, подшоҳлик қасрининг тўрт устуни бордир. Агар бири бўлмаса вайронликқа юз кўяр:

Аввал амиреки, мамлакат атрофин муҳофазат қилғай. Душманлар шаррин подшоҳ ва раиятдин дафъ айлағай.

Иккинчи, вазиреки, подшоҳнинг ва мулозимларнинг лавозимотиға саранжом бергай ва молни ўрнидин олғай ва ўрнига харж қилғай.

Учинчи, ҳокимеки, беадаблар ва фосиқларга адаб ва гўшмол берғай.

Тўртинчи, амин соҳибхабареки, шаҳр ва вилоят ахборин, халойиқ ва раият аҳволидин ҳазрат султонга беҳиёнат еткурғали, билжумла жамъики султон аларсиз бўла олмас. Ё аҳли шамширдурлар, чунончи, умарову сипоҳилар, элчилар ва аҳли қалам, чун вазирлар ва дабирлар, булар мажмуъининг тарбияти баёни ажмоли бирла улқи, подшоҳ

аларнинг ҳамасига шафқат ва офият назари бирла қорағай ва ҳар нимарсаки, аларга лозим эрур, анга эҳтиёжлари бордур, алардин дариф тутмағай, ҳар қайсиларики, ўзига тафвиз қилган муҳим иш уҳдасидин ва ўз ишин биткарса, анга навозиш қилғай. Ва ҳар кишики, ўз ишига тағофул айлаб, бепарволик қилса, анга аввал насихат бирла танбеҳ берғай, агар ҳушига келмаса, насихат бирла кўшмол берғай. Яна буки, мулозимларнинг айблари изҳорига кўшиш қилмағай, алар шод бўлса ул доғи хушвақтлик изҳор айлағай, аларга алам, паришонлик етганида андуҳ ва маломат зоҳир қилсин. Ҳар бирига мартабаи хос бирла тарбият ва тақвият қилғайки, киши ул мартабада анга шерик бўлмағай, то мулозим аро ҳасад ва фитна зухурга келмағай. Агар анинг ичра низоъе ва жадал пайдо бўлса, дарҳол ани паст қилғай, токи хусумат моддаси қавий бўлмағайки, ондин фасоди куллий юзланур. Бузурғлар айтибдурларки, мамлакат сарриштаси узулмаги амирлар ва вазирларнинг низоъларига муваққифдур.

Қитъа:

Агар якдил эмас аркони давлат,
Бузулғай шоҳ иши-ю раият.
Ярашмас давлат аҳлининг низоси,
Ки, ондин бўлғуси мулк инқитоси.

Баҳман ҳукамонинг биридин сўрдики: “Мулозимлар тарбиятларининг асоси нима бўлиши керак?”. Жавоб айдик: “Икки нарса: бири лутф ва яна бири қаҳрдир! Бас, керакки, подшоҳнинг қаҳри асари ва лутфи назари хидламу¹ ҳашамга ҳамиша зоҳир бўлғай. Гоҳи қаҳрига олғай, токи, беадабликда дадил бўлмағайлар ва гоҳ лутф кўргузғай то карамидин ноумид бўлмағайлар”.

“Нигористон” асарида келтурубдурларки, тарбиятда ҳикмат тариқи буки, агар иш юмшоқлик ва оҳисталиқ бирла муяссар бўлса, унфу дурушт кўргузмаслик керак. Агар ғазаб ва арбада маҳали бўлса, анда нармлик ва мулойимлик қилғулик эрмас. Аксар жароҳате бўлурки, анга ниш марҳамдин хўброқ нафъ еткурур.

ҚИТЪА:

Ҳамиша лутф йўлин тутмағайсан,
Юрутгил вақтида қаҳру ғазаб ҳам.
Жароҳатга ярашур ниш урмоқ,
Анга гар наф қилмас эрса малҳам.

¹ Хидлам – қомати нозикдан келган тўла аёл.

Ҳукамо айтибдурларки, подшоҳ ҳар кишинингки, тарбиятин хоҳиш қилса, то анинг аҳволин неча бор имтиҳон қилмай ва атвори ҳақиқатин тамом билмай, тарбият назари бирла анга боқмағай. Нолойиқ кишини неча вақт тарбият қилиб, аҳволи ва ахлоқидин вуқуф топгандин сўнгра, назаридин чиқариб ташламоқ бәсе мушкулдур. Не учундурки, кишини бирдин кўтармоқ ва яна бирдин ташламоқ салтанат ҳайбатига нуқс еткурур.

НАЗМ:

Кишиғаким, тарбият қилур эрсанг,
Имтиҳон қил они бәсе чандон.
Бўлса гар қобилияти зоҳир,
Тақвият айлағил қилиб шодмон.
Қобил эрмас эса кўтарма ани,
Сўнгра паст айламак эмас осон.

Андоғки, кўтарганинг бирдин ташламоқ муносиб эрмас. Кишиғаки, ғазаби келибдур, анга бир фурсатда лутфу навозиш кўргузмак яна сазовор эрмас. Чунки бу ҳам неклик нишонасидур. Хашм ва ризо орасида муддате ўтғайки, то подшоҳнинг изму саботи зоҳир бўлғай. Келтурубдурларки, подшоҳлардин бири бир надимиға сўз айтур эрди, муколама вақтида андин бир номуносиб калима эшитди эрса, буюрди то они мажлисдин чиқардилар. Ул бечора тирикликдин умид узуб, гўшада ўлтурди. Нокомлик бирла сабрнинг аччиқ шарбатин нўш қилиб ўзига айтур эрди.

Байт:

Эй кўнгул, нола қилма, сабр этгил,
Ки, сабр бирла мурудингға етгил.

Аммо онинг муҳожирати узоққа тортди ва муддате ўттики, подшоҳдин анга ҳеч лутфе ва мушаффақате зоҳир бўлмади. Охир ўз аҳволин битиб, нома қилди ва маҳрамларидин бириға берди, ул фурсату маҳал топиб бу номани подшоҳға арз айлади. Подшоҳ нома мазмуниға мутталаъ бўлди эрса, кулди ва айди: “Онинг гуноҳи йўқким, маҳрумлигига боис бўлғай”. Ул еткурғучи айдики: “Андоғ эрса на бўлғайки, ул бечораға ҳумоюн мажлис сори йўл берсалар?”. Подшоҳ айдики: “Ли-кулли ажалин китāбун”, яъни “Ҳар вақтиға ҳукме бордур битиклики, чун ул вақт етти, эрса ҳукм зухурга келур”, демак бўлур. Ҳосил буким, ҳар ишнинг бир вақти бордур. Ул вақт етти эрса, иш зухурга келур ва илло жаҳду кўшиш фойда бермас”.

Байт:

Вақт етмайин ҳаргиз зоҳир ўлмагай ҳар иш,
Андин илгари зинҳор суд бермагай кўшиш.

Бас, бир йил ўтгандин сўнгра они мажлисга чорлаб, илтифот қилди, хилъат кийдурди. Ҳукамо айтибдурларки, агар подшоҳ кишини улуғ қилмоқчи эрса, они бир йўли баланд айламагай. Не учунки, молу манол топиб, иктидор ва ихтиёр ҳосил қилганидин кейин, яна аввалги даражасига келтурса бўлмас. Агар они кичик қилмоқни хоҳиш қилса ҳам, даража-бадаража оҳисталиқ бирла ўрнига тушурсин. Бўлмаса мамлакат обрўсига путур етар.

Байт:

Қилмағил кишини улуғ якбора,
Ки, охир обрўйинг этар бечора.

Нўширвон Бузуржмеҳрдин сўрдики: “Тарбият лойиқи кимдур?”. Айди: “Ул кишини тарбият қилмоқ керакки, адаблик ва насаблик бўлғай. Ҳар кишики бадзот ва бадаслдур “куллу шай’ин йаржи’у илā аслиҳи”¹ ҳукми бирла ўз аслига ружуъ қилур, яъни ҳар нарса ўз аслига ёнар, демак бўлур.

“Ҳикоёт”да келтурубдурларки, бир мард бор эрдик, Закий отлик ва бузург кишиларнинг авлодидин, ахлоқи комил эрди. Румлик бир канизакни сотиб олдики, онинг оти Нўшоба. Бисёр бадхўй ва бағоят баҳонажўй. Закий мулки Яман бирла анга духул қилди ва ондин бир ўғул таваллуд бўлди. Бир куни ҳукамодин бири Закий суҳбатида ўлтуруб эрди. Ул фарзанд алар қошига келди. Закий они бир ишга буюрди ва ул ўғул дарҳол қўпти ва равон бўлди. Неча қадам борди ва шул замон ёниб келиб, яна мажлисда ўлтурди. Ҳозир бўлганлар мутаажжиб бўлдилар ва айдиларки: “Аё, мунинг илгари иш чуст қабул қилгани не боисдин эрди ва кейинги бедиллиғига не сабаб бўлди?”. Ҳаким кулди ва айдики: “Закий хоҳиш қилдики, фармон тутуб ишига кетғай ва Нўшоба они қўймадики, иш бошига етғай. Икки жавҳар асари анингда зоҳир бўлди”. Андоғки, оқликда фарзанд ота ва онага ўхшар. Бадаслликда яна таажжуб қилур. Бу хусусда шоир Фирдавсий абёте айтибдурки, таржимаси будур.

Назм:

Дарахтеки, аччиғдур мағзи анинг,
Ани гарчи жаннатга элтиб тикинг.
Беҳишт ариғидин суғормоқ маҳал,
Қуйинг йилдизи узра ширу асал.

¹ “Ҳар нарса ўз аслига тортганидек, ҳар нарса ўз аслига қайтади”

Баохирки, вақти ҳусули етар,
Ўшал аччиқ мева изҳор этар.

Айтибдурлар, хасисга тарбият қилмоқ ўз обрўйин тўкмоқ бўлур.
Чароки, кишики ҳабис лазғадин вужудга келибдур, яхшилар
яхшилиқлар бирла тарбият топса ҳам, ёмонлиққа табдил бермоқ анга
ҳаромдур.

Қитъа:

Қилмағил, албатта, сан бадаслларға тарбият,
Қўйнунг ичра қўймағил зинҳор афъи морни.
Найшакар таъмини қилма ҳаргиз ханзалдин тамаъ,
Гул узрамас ул кишики, ундурубдур хорни.

Мулозимлар тарбиятида бир нуқта буки, бир кишига икки амални
бермағайларки, ҳар иккисиға камоҳаққиҳи саранжом беролмас. Балки
бир кишига муносиб иш тайин қилинсунки, токи мулозимлар ҳаммаси
бирдай умидвор бўлғайлар. Яна икки кишини ҳам бир ишга тайин
қилмағайларки, шериклик халақит берур, иш муроди сохта бўлур,
мукаммал бўлмағай.

Байт:

Берсангиз икки амални бир кишига ногаҳон,
Икки ишни баркамол этмакда бўлғай нотавон.
Бир амал ҳам икки кишига бўлмағай зебандаки,
Бир ўчоқда қайнамас бир-бир уза икки қазон.

Яна амирларки, салтанат шавкати ва мамлакат қувватидурлар,
тарбиятлари андоғ бўлғайки, аларни азиз ва мукаррам тутмоқ керак.
Ҳар куллий ва жузъий ишларға мутасадди бўлмоқларида қўлларин
қавий ва амрларин эрклик қилмоқ керак. Салтанат ишларининг ҳеч
бириға алардин изнсиз тадбир ва кенгаш тиламайин шуруъ қилмаслик
керак. Ва мулку мол масалаларида ҳар сўзеки айтсалар, они қабул
самъи бирла эшитмак керак. Ва муҳим маълумотеки, аларға
мутааллуқдур, анга мутаважжиҳ бўлмоқларида аларга бисёр тақвия
қилмоқ керак ва лавозимотларики бордур, чунончи, элчи, лашкар,
мулозимлар ва алар жабдуғлари буларни тамом муҳайё қилиб бермак
керак. Хусусан, элчики, ул подшоҳлар тилидур ва ҳар подшоҳ аҳволин
элчиси атворидин маълум қилса бўлур. Бас, элчи керакки,
ҳикматандиш ва суханвар, хушхўй ва хўбрўй, саховатпеша ва
баландҳиммат бўлғай, токи подшоҳ обрўйин кўтаргай ва ҳар кишики,
элчи юборсалар онинг муносабатидаги кишини юбормак керак.
Чунончи, айтибдурларки:

Байт:

Тавоноға тавонони юбарғил,
Ки, ҳам доноға донони юбарғил.

Келтурубдурларки, чун Мухлаб хорижға шикаст берди. Бисёр ғанимат кўлига тушурди эрса, Молик отлиғ бир элчини Ҳажжожга юборди ва Молик Ҳажжож қошига борди эрса, Ҳажжож анга айдики: “Мухлаб не кайфиятда қолди?”. Жавоб бердики: “Ул ҳолат бирладурки, дўстлари шоду масрур ва душманлари забун ва макхур”. Яна сўрдики: “Анинг шафқати сипоҳларига нечукдур?”. Айдики: “Она фарзандига марҳамат қилган янглиғ”. Яна савол қилдики: “Фарзандлари не ҳолатдадур?”. Айдики: “Ҳама хурсанд ва хушдил эрурлар”. Сўрдики: “Жангу размда нечукдурлар?”. Айдики: “Алар олдида жонга эътибор йўқдур”. Айди: “Фасоҳат ва базлда қандок эрурлар?”. Айдики: “Молнинг алар олдида ҳеч қадри бўлмас”. Айди: “Ақлу фазллари нечук эрурлар?”. Айди: “Доира янглиғдурки, бошин ва оёқин топиб бўлмас”. Ҳажжож айдики: “Бу мард сўзни ҳадди ва ниҳоятига еткурди, мунинг сўзи бирла Мухлабни ҳашамат ва шавкати, ё ҳайбати бизнинг кўнглумизға тушти ва анинг ақлу одобини элчининг ақлу одоби бирла билдик”.

Байт:

Элчи керак ҳаким, суҳандон, хушманд,
Доноу кордида ва хушхўйу дилписанд.
Хуштарз, хўб талъату хушхулқу боадаб,
Соҳиб сахо, бетамаъу ҳиммати баланд.

Аммо лашкар тарбияти лозим ва вожиблардан эрур. Алар фойдалари тўрт нимарсадур. Аввал буки, подшоҳга қувват ва ҳайбат ҳосил қилурлар. Иккинчи, душманларни дафъ қилурлар. Учинчи, раият эминлиги алардин бўлур. Тўртинчи, дуздлар, қароқчиларни дафъ қилурлар. Алар керакки, тўрт шартни барпой тутқойлар. Аввал буким, подшоҳ фармонидин чиқмағайлар. Иккинчи буки, подшоҳга яқдил ва яқзабон бўлғайлар. Тўртинчи, жангда мардоналик ва фарзоналик кўргузғайлар. Керакки, подшоҳ ҳам тўрт иш қилғай. Аларга аввал буки, минар отлари ва салоҳларин муҳайё қилғай. Иккинчи, ҳар бирининг мартабасин билғай ва они ул мартабада соқлағай. Учинчи, жанг кишиларин ўзгалардин яхши тарбият қилғай. Тўртинчи, ўлжа молки, душмандин кўлга тушар, анинг бирла аларни баҳраманд айлағай.

Ва подшоҳ Қубоддин манқулдурки, ҳукамонинг биридин сўрдики: “Лашкарға нечук муомала пеш тутайин?”. Жавоб бердики: “Неча вақт алар аҳволин тафаҳхус қилмоқ керак. Андоғки, боғбон

тафаҳхус қилур ва ҳар гиёҳеки, корға келгайдур, они юлуб тошлар ва ҳар сабзаки, ондин нафъ етгусидур, они соқламоқ ва тарбият қилур. Лашкар орасида ҳам жамъе бордурки, қўлларидин ҳеч иш келмас. Аларға улуфа зойеъдур. Алар отарин улуфа фитрдин йўқ этмак ва жанги эранлар тарбиятиға машғул бўлмоқ керак”. Қубод сўрадики: “Аларға улуфаларин не равиш бирла бермак керак?”. Айдики: “Эътидол тариқи бирла, не учунки, алар маишатлари агар васиъ бўлса, мустағний бўлурлар ва мулозаматда қоҳиллик қилурлар, агар авқотларин танглик бирла тутсанг, сендин малол ва гуризон бўлурлар, яна бошқа кишининг табиатин хоҳиш қилурлар ва бу маънода шоир Низомий айтибдурки, таржумаси будур.

Назм:

Гар берур бўлсанг сипоҳга молу зар,
Бермагил андозасидин бештар.
Бўлса қорни тўқ, қўли бисёр узун,
Бедил ўлгай гарчи бўлса ул далир.
Ҳам яна бисёр тутма беҳусул,
Бўлмағайлар то гуризон-малул.
Қилмаса гар шоҳ лашкарни ризо,
Айламаслар хизматида жон фидо.

Яна вазирларки, алар мулк сайронаси ва мол хазинасидурлар ва салтанат иши аларсиз битмас. Агар мамлакат эгасининг муҳим ишлари вазирсиз кифоят топса эрди, ҳазрат Мусойи Калим алайҳиссалом Худойи таолодин тиламас эрдики: “Эй бор Худоё, менга аҳли байтимдин бир вазире муайян қилғилки, ул биродарим Ҳорун бўлғай ва анинг бирла ишимни қавий айлағил”. Бас, маълум бўлдики, вазирлар салтанат биносининг истехкоми ва мамлакат ишлари интизомига сабаб эрурлар. Вақтеки, яхши ахлоқда жомъе ва покиза, афъол ва комил бўлсалар.

Байт:

Гар вазирки, пок сийратдур,
Мамлакатға зебу зийнатдур.

Аларнинг тарбиятлари буки, султон илтифотидин ҳамиша баҳраманд, иноёти бирла давом хушдил ва хурсанд бўлғайлар, токим, хосуом назарида мукаррам ва муаззам кўрунғайлар, сўзлари мўътабар ва ҳукмлари жорий бўлғай. Мулку мол муҳимотиға ҳеч киши алардин бемаслаҳат мутаважжих бўлмағай ва алар тадбирни ҳар ишда бисёр амдо восил қилмоқ керак. Не учунки, қалам бирла ишни битурса бўлурки, шамшир бирла ул муяссар бўлмас.

Байт:

Еткурбуси ишни бир мақомига қалам,
Шамшир анга не дам уралғай, не қадам.

Бир куни бир амир, бир вазир ораларида ўрун талоши била мунозаат воқеъ бўлди. Амир айдик: “Мен қавий тийғ соҳибидурман ва сен заиф қалам молики. Шамшир бирла шахр олса бўлур ва қалам кўлидин не келур?”. Вазир айдик: “Иш қалам ростлиғи бирла тузалур, не шамшир кажлиги бирла”. Бу можаро султонга етти эрса, иккисини қошига чорлади. Вазирга айдик: “Қалам аҳли ҳамиша шамширдорларга хизматкор эрдилар ва ҳоло сен аҳли қаламни нечук таржих қилурсан?”. Вазир айдик: “Эй шахриёри олам, шамшир душманлар борасида корға борур, не дўстлар борасида. Қалам ҳам дўстлар нафъи сабабидур ва ҳама душманлар дафъи боиси. Бошқа шамшир аҳлиға мулкдорлик ҳаваси пайдо бўлса, валинеъматлариға ҳуруж қилурлар, қалам аҳлидин бу ҳаракат ҳаргиз вужудга келмас. Бошқа шамширбардорлар хазонани ҳоли қилурлар ва қаламдорлар они тўлғозурлар, ҳосил қилгучи азизроқ эрур ва нобуд айлагучидин”.

ҚИТЪА:

Айлағил доим вазирнинг хомасин эъзозким,
Мамлакат боғида улдур хуш ниҳолу мўътабар.
Тарбият қилса боғбон наҳлига, унинг ҳаққига,
Шохи узра мевасидур лаълу гуҳар, симу зар.

Жумла муҳим ишлар мадори асбобидир, аммо ғулом ва кулларни пулга олса бўлур. Аммо муқарраблар тарбияти улки, ҳар бирларин муҳимми хосға номзад қилмоқ керакки, ул муҳимда дигар дохил бўлмағай. Ва ҳар қайсиларини хизматлари қадрин билиб анинг баробаридин лутфу навозиш қилмоқ керак ва аларни ул жидд бирла тутмоқ керакки, ҳар не хоҳиш қилсалар этолмағайлар. Агар мабодо алардин бири сўз айтса, анга кулоқ солмоқ керак, то кишини борҳо озмуда қилиб, омонатдор ва диёнаткорлигин хўб маълум қилмайин муътамад қилмаслик керак. Ва чун мулозимлар бир-бирини рашки жиҳатидин сўз айтса, эшитмак керак. Ҳамаларин бир-бирига дўст ва мувофиқ бўлмоққа тарбият қилмоқ, муҳолифат кўшиш қилмоқларидин манъ айламак керак. Аларнинг низо ва хусуматлари салтанат омузиға бисёр зиёндуру. Чунончи, бу маънодин шамъае мазкур бўлди.

Қитъа:

Шаҳ мулозимлари вақтеки мувофиқдурлар,
Мол бисёр бўлуб, мамлакат обод бўлғай.
Қилсалар кину хусуматни орада пайдо,

Мулкнинг низом сиёқи барбод бўлғай.

Аммо ғуломлар ва дирамхарида бандалар эгаларининг қўли, оёқи ва балки барча аъзоси ўрнидадур. Яна учинчи кимса бир ишга қўл қўяр бўлса ва ул ишга ул киши жиҳатидин яна киши шуруъ қилса, бу киши ул кишининг қули ҳукмидадур. Кимса муҳим ишни бажариш учун оёқ юрутур бўлса, ул муҳим ишга анинг ўрнида қадам қўйса, бу тобеъ ул кишининг оёқи равишида бўлур. Ҳар киши бу навъ нимарсага назар солур бўлса ва ул киши учун яна киши анга қараса, бу кишини кўзи ишин қилган бўлур. Алалқиёс, бас, бу жамоатнинг вужудларига шукргузорлик қилмоқ керак, аларга бисёр лутфу шафқат ва навозиш кўргузмак керак. Токи, хизмат бобида касолат ва малолат, қоҳиллик изҳор қилмағайлар ва аларни ишга буюрса, инсоф риоя қилмоқ керак. Андоқки, маишатлари асбобин емак ва киймакдаки, қилмоқ керак ва асл буки, аларга хос назари бирла қараса, меҳрибонлик изҳор қилмоқ керак. Токи, анинг хушдил ва шодмонлиғи бирла жонсипорлик камарин хизматкорлик белиға маҳкам боғлағайлар.

“Ҳикмат” китобида келибдурки, хожага хўб эрмас бандани бир гуноҳи бирла изза қилғай. Чунки банда ул вақт эътиқод бирла хизматкорлик ва ҳаводорлик қилурки, хожасидин жудо бўлмоқидин эмин бўлса. Бас, бандани ҳар қисм хато ва саҳв бирла назардин солмоқ керак, токи ўзини бегонанинг хизматида билмағай. Аммо бандадин дуздлик ва ҳийлау макр содир бўлса, они дарҳол йўқ этмак керак. Агар бандаларидин бири ёмон гуноҳ бирла мулаввас бўлса, таъдиб ва таъзиб бирла ондин ҳеч мамнуъ бўлмаса, бу яхшидурки, они тезроқ даргоҳдин йўқотмоқ керак. Токи ўзга бандалар анинг ёмонлиғин касб қилиб бузулмағайлар ва анинг фасоди яна бириға юқмағай.

Қитъа:

Яхши хўйин бузгусидур ҳар киши,
Бўлса бадкирдорларға ҳамнишин.
Қилғуси ҳар одамнинг эғнин қаро,
Гар ёвуқ тутса қазон бирла ўзин.

Агар давлат аҳлининг бандаларидин бандае подшоҳ қошида хожасин беважҳ шуруъи шикоят қилса, подшоҳларға лозимдурки, они манъ қилғай. Султон Маҳмуд Ғазнавий сиёсатида келтурубдурларки, одина куни султон намозга борур эрди. Бир туркийгўй ғуломи соҳибжамол султоннинг йўлин тўсуб салом қилди ва заминбўслук айлади. Султон карам юзидин жоловин тортиб лутфу марҳамат тили била сўрдики: “Не хожатинг бор?”. Ғулом айди: “Эй шоҳим, мени ул кишики, Туркистондин олиб келди, йўлда келгунча айтур эрдики,

султон хизматига сени элтурман. Мен бу ишорат умиди бирла бу миқдор машаққатин ва бандалик муҳаббатин таҳаммул қилур эрдим. Бу байт мазмуни бирлаким:

Байт:

Гарчи ғам соғаридин кўнглум эрур хуношом,
Лек султонни кўруб, топқуси бир кун ором.

Ҳар дам хушдилу хуррам бўлур эрдим. Эмдики, бу шахрга келдим, Хожа Ҳасан мени кўриб минг динорға сотиб олди ва неча кундурки, уйда пинҳон тутадур. Бу замон фурсат топдим ва ўзимни сенинг йўлунгга еткурдим, мулозиматинг шарафиға мушарраф бўлдим. Ҳолимни арз айладим ва воқе қолғонин ўзинг билурсан”. Султон буюрди, то қулга хўб адаб еткурдилар ва они бир кишиға сипориш қилди. Айдики: “Бу қулни Хожа Ҳасан қошига олиб борғил ва анга айтғилки, минг динорға қул олибдур. Не учун юз динор дарбониға бермаски, ондин беижозат қулни ташқари чиққоли қўймағай?”. Хосларидин бири айдики: “Эй подшоҳ, ғуломға ажаб адабе буюрдинг!”. Султон айди: “Агар бу қул Хожа Ҳасанники бўлмаса эрди, тийғ бирла икки пора қилдурур эрдим. Чунки қулларға фурсат берсалар, ҳар қачонки хожасидин оғриси, бу тариқни пеш тутар ва ондин ҳар нав беважҳ шикоятларни халойиққа арз айлар. Бас, хожалик ва қуллуқ иши вайрон бўлур”.

Назм:

Хожасидин оғриси ҳар бир ғулом,
Элтгай элга анинг айбини тамом.
Ҳар кишини кўрса ғийбат бошлагай,
Хожасин токи зиёнга ташлагай.
Учраса қулким анинг хўйи будур,
Қўлунгга туфроқ олиб юзига ур.

Бу бобнинг иккинчи қисми подшоҳ мулозимлари одоби баёнидадур. Алар давлат аркони – амирлар ва салтанатнинг шону шавкати, ҳазрат аёнлари ва боргоҳ хослари-ю ноиблар, хожиб ва ҳар амал узра муайян қилинган кишилар, ўзга мутааллуқлар эрурлар. Билмак керакки, ҳар кишини подшоҳ ишиға шуруъ қилур, анинг сийрати қоида ичра бўлғайки, ул подшоҳ неқномлигининг сабаби ва мамлакат одоблигининг боисидур. Ва ул қоида бу тўрт тарафни риоя қилмоқ эрур. Аввал, Ҳақ жонибин бажармак. Иккинчи, подшоҳ жонибин бажармак. Учинчи, ўз жонибин бажармак.

Аммо Ҳақ жонибин риоя қилмоқнинг беш шарти бордур. Аввал буки, ҳар неъматеки, Худойи таоло фазлидан анга ёнибдур, шукрин бажо келтургай, токи неъмат зиёда бўлғай.

Байт:

Неъмат шукри неъматни кўпайтиради,
Муфлисларға Қорун ганжини беради.

Иккинчи, Худойи таолонинг тоатин ташламагай, балки они подшоҳ хизматига муқаддам тутғай, токи ҳама халойиқ кўзларига азиз кўрингай ва барча кўнгулларга мақбул бўлғай.

Келтурубдурларки, хожа Абу Мансур отлиғ бир вазир бор эрди. Бағоят доно ва муҳимларни кифоят қилғучи эрди. Одати андоқ эрдик, намози бомдод ўқиди эрса, то офтоб чикқунча аврод ўқур эрди ва андин сўнгра султон хизматига борур эрди. Ҳар вақтеки, султонга заруратлик муҳим иш пеш келса они чорлағай, пайдар-пай киши йиборур эрди. Вале ул сажжодадин кўймас эрди. Бир куни ғаммозлар ва ҳосидлар ғийбатға фурсат топиб айдиларки: “Эй подшоҳ, Абу Мансур ҳаддин ошибдур ва беҳад улуғ бўлибдурки, сенинг сўзингни эътибор қилмас” ва доғи мундоқ бисёр сўзларни айдилар. То ул мартабагачаки, подшоҳ мижози башарасида онинг жиҳатидин тағайюр осори пайдо бўлди. Аммо хожа ўз уйидин фориғ бўлди эрса, подшоҳ хизматига келди. Султон ғазаб юзидин анга бонг урдик: “Не учунки, кеч қолдинг?”. Хожа айдик: “Эй подшоҳ, мен Худойи таолоға бандадурмен ва сенга чокар, токи бандалиқдин фориғ бўлмай, чокарлик хизматига келолмасмен”. Султон мун эшитти эрса, йиғлади ва они ситойиш қилди.

Назм:

Доимо Ҳақ тоати шуғлида бўл,
Қуллуқ доманидан олма қўл.
Тангрининг амрин қилсанг жустужў,
Топқайсен икки жаҳонда обрў.
Гарчи лозимдур санга шоҳ хизмати,
Лек эрур андин аввал Ҳақ тоати.

Учинчи, Худо ризосини подшоҳ ризосидин илгари тутғай. Чунки Ҳақ субҳонаҳу ва таоло бандадин хушнуд бўлса, ўзгалар ғазабининг анга зиёни етмас.

Машҳурдурки, бузурге подшоҳлар бирининг мажлисида эрдик, намоз вақти танг бўлди ва подшоҳ бир ишга машғул эрди, ул жиҳатдин анга намоз фаромуш бўлуб эрди. Ул бузург кўпти, намоз ўқиди. Биров айдик: “Не учун сабр қилмассан, токи султон ҳам

намозга турғай?”. Бузург айди: “Худо ҳукмини яна бошқа кишининг ҳукмига муваққиғ тутмаслик керак”. Унга айди: “Ўлтурғилки, султон сенга ғазаб қилғусидир”. Бузург айди: “Вақтеки, Худо ризоси ҳосил бўлса, махлуқ ғазабидин ҳеч бок йўқдур”. Султон бу сўзни эшитти эрса, ул бузургга лутфу навозиш бошлади ва ул эътироз қилғучини назардин ташлади.

Тўртинчи, Худойи таолодин тўлароқ кўркқайки, подшоҳдин кўркмағай. Ул масоба бўлмағай. Чароки, хабарда келибдур, ҳар кишики Худой таолодин кўрқар, жамъи халойиқ андин умидворлиғи подшоҳдин умидвор бўлмоқидин зиёда бўлғай. Не учунки, ҳар нимарсани Худойи таоло берур, ул берур ва агар Худо бермаса, ул бермас. Умидни Ҳақ таоло карамига боғламоқ керакки, ҳеч умидвор анинг даргоҳидин ноумид ёнмас.

Байт:

Бу ишға бош қўйиб ҳар ким қилур изҳори ҳол,
Ҳожатин топмайин маҳрум ёнмоқдур маҳол.

Аммо подшоҳ жонибин риоя қилмоқнинг шартлари бордур:

Аввал буки, подшоҳ олдида тазарруъ ва хорлик, ожизлик ва хизматкорлик изҳор қилғай. Не учунки, подшоҳларда улуғ ҳимматлар ва азим ҳолатлар бордурки, алар бирла ўзларидин бўлак кишидин нафрат қилурлар ва ул бу сабабдинки, аларда Худо салтанатининг мазҳари воқеъ бўлубдурлар. Бу жиҳатдин аларни Худой сояси, деб айтурлар ва ул маъно боисидинки, бу суврат алардин махфийдур. Ҳама халқдин бандалик ва хизматкорлик тилаюрлар ва ўзларини анга сазовор билурлар, риоя қилурлар. Ҳарчандки, салтанат улуғроқдур, бу сифат зиёдароқ зухурга келур. Ва бу тадбир бирла алар истиғнолари они тилаюрки, ҳар дам муҳтожлар аларга мискинликларин арз айлағай.

Байт:

Не келтурай сенгаки, сенда бордур бори,
Магар шафоату ажзу ниёз айла, орий.

Ва янаким, подшоҳ мулозамати ичра етган меҳнату машаққат ва риёзатларни кўтармак ва балоларга сабр қилмоқ. Чунки подшоҳлар хизмати заҳмат бирла барпо бўлур. Ҳукамо китобларида мазкурдурки, султон хизмати халойиқнинг осойиши орасида ҳосил эрур ва роҳатни салотин мулозаматларида маҳол билмак керак.

Валләҳу а‘лам биё- савāб.

Тамматул китāб ба‘авни-л-малики-л-вахҳāб.

МУМТОЗ МУТАРЖИМ МАҲОРАТИ

Дунёнинг қайсидир минтақасида, қайсидир тилларда шундай асарлар яратиладики, улар аслида бутун инсониятга баробар хизмат қиладиган, моҳиятан барча миллат ва элатлар, ҳар қандай тил эгаларига тенг қийматга эга тафаккур дурдоналаридир. Шукрки, “Қутадғу билиг”, “Хамса”, “Махбуб ул-қулуб” каби бундай асарлар бизнинг она тилимизда ҳам яратилган. Назарда тутилаётган мақомдаги асарлардан бири Ҳусайн Воиз Кошифий қаламига мансуб “Ахлоқу-л-муҳсинийн” (“Ахлоқи муҳсиний”)дир.

Асар муаллифи хусусида форс адабиёти тарихига оид китобларда, замонавий электрон манбаларда муфассал маълумот берилганлиги боис, бу ҳақда кенг тўхталиб ўтирмасак-да, мазкур маълумотларнинг асосий манбаларидан бири Алишер Навоий асарлари эканини алоҳида фахр билан таъкидлашни истар эдик. Ҳусайн Воиз Кошифий Алишер Навоий замондоши, хос кишиларидан бири сифатида бизга янада маънавий яқинлик касб этади. Кошифий ижоди жаҳон шарқшунослигида анча тадқиқ қилинган бўлишига қарамасдан, унинг форс ва араб тилларида яратилган бадиий ҳамда илмий соҳалардаги йигирма битта асари ҳали ҳам тасҳиҳ ва нашр қилинмагани ажабланарли.

Муҳаммадризо Огаҳийнинг мазкур асарни таржима қилиши ҳақли равишда ўзбек маънавий ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Бундай дейишимизнинг сабаби халқимизнинг зиёли қатлами йигирманчи асрнинг бошларига қадар форс тилидан яхшигина хабардор бўлишига қарамай, барча ҳам бу тилдаги асарларни бемалол ўқий олар эди, дея олмаймиз. Бундан ташқари, мазкур асарнинг айрим тошбосма нашрларида сатрлар оралаб, айрим ҳолларда ҳошияда кўпгина сўзларга пешма-пеш изоҳлар берилиб борилганки, кейинги даврларда унинг тили форсийзабонларнинг ўзлари учун ҳам осон англалмаганини кўрсатади. Демак, Огаҳий ўзининг бу хизмати билан халқимиз ахлоқий дунёқараши кенгайиши, таълим-тарбия сифатига алоҳида ҳисса қўшган ва қўшиб келмоқда. Шунинг учун ҳам Нажмиддин Комиловнинг “Огаҳий маҳорат билан таржима этган асарлар ўзбек адабиёти тарихининг муайян бир бўлагини ташкил этади, уни ўрганмай четлаб ўтиш эса бу улкан адибнинг ижодига етарли эътибор бермаслик, уни ярим-ёрти қилиб, чала тасаввур этиш ёки адабиёт тарихининг салмоқдор бир қисмини ташлаб кетиш

демақдир”¹⁰¹ – деган ҳақ фикрлари соҳа вакиллари бугун ҳам ўйлантриш керак.

Албатта, Огаҳий даражасидаги маҳоратли таржимонлар тасодифан, якка бир шахсинг хос истеъдоди билангина дунёга келмайди. Бунинг кўплаб омиллари бор. Бу ҳақда Н.Комилов билдирган мулоҳазалар ўзининг кўплаб фактик асосларига эга: “...ташкилий уюшганлик, ишга давлат ва миллат аҳамияти нутқай назаридан қараб эътибор қилиш Хоразмда таржима ишининг баланд даражага кўтарилиши, жуда кўплаб ажойиб асарларнинг ўзбек тилида пайдо бўлиши учун маълум шарт-шароит вужудга келтирди¹⁰²”.

Ахлоқий-панднома асар яратиш ҳам, таржима қилиш ҳам ҳамиша осон бўлмаган. Биринчидан, инсон ўзи амал қилмаган ишга бошқа бировни ундаши мантиқсиз. Шунинг учун ҳам юксак ахлоқли кишигина баркамол ахлоқий асар ярата олади. Иккинчидан, кимгадир қайси шаклда бўлсин ахлоқ-одобдан гап очиш осон эмас, айниқса, Саъдий, Навоий, Кошифий, Огаҳийлар мақомида туриб ҳукмдорлар учун. Бундай ваъзларни хосу омма наздида маъқул қилиш ҳамиша қийин бўлган. Шунинг учун уларни матлуб шаклда баён қилиш ижодкордан ўзигача бир ижодкорлик талаб қилиши аён. Энди асарлар давомида матлуб бўлиб келаётган “Ахлоқу-л-муҳсинийн” каби асарни ўз тилида ўз даражасида таржима қилиш машаққатини тасаввур қилаверинг.

Огаҳий ҳазратлари, биринчи навбатда, ўз ахлоқий комиллиги билан, аслиятдаги ва бошқа таржима асарлари билан ана шундай асарни ўгиришга ҳақдор инсон эди. Асар таржимасида Огаҳий маҳоратини тасаввур қилишимиз учун бир неча мисолларга мурожаат билан чекланамиз.

Асардаги қитъалардан бирида айтилади:

Суҳбати муфсидону бадфеълон
Мардуми некро табоҳ кунад.
Ҳарки, бо дег ҳамнишин гардад
Жомаи хешро сиёҳ кунад.

Огаҳий таржимасида

Яхши хўйин бузғусидур ҳар киши,
Бўлса бадкирдорларга ҳамнишин.

¹⁰¹ Комилов Н. “Муҳаммадризо Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати”. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация иш. – Тошкент, 1970. – 6 –бет.

¹⁰²Юқоридаги асар – 12 –бет.

Қилғуси ҳар одамнинг эгнин қаро,
Гар ёвуқ тутса қазон бирла ўзин.

Ушбу парча орқали бир қарашда ўта содда, лекин ўлмас ўғитни ўгиришда Огаҳий она тили имкониятларидан ўта унумли фойдалангани кўриб турибмиз.

Қуйидаги фард¹⁰³ таржимасида Огаҳий аслиятдаги арабча ва форсча сўзларни сақлаб қолиши, биринчи навбатда, аслий матндаги бадий санъатларни сақлаб қолишга интилиш бўлса, иккинчидан, бу ифодалар эски ўзбек тили учун одатий муомаладаги birlikлар бўлганидир:

Аз моҳ то ба моҳий в-з арш то ба фарш
Ҳар заррае аз у шуда мустағрақи ниъам.

Огаҳийда:

Моҳдин моҳийға тегру Аршдин то фаршға,
Жумлаи заррот анинг неъматлариға фарқ эрур.

Шунингдек, асардаги:

На ба даъвийийст вадурӯ қиймати мард,
Қиймати мард сабр донад кард.

байти Огаҳий таржимасида:

Даъвои лофдин эрмасдур эранлар қадри,
Қадри қийматлик эрур ул кишиким бор сабр

шаклида берилдики, бунда аслий матндаги маъно ҳам, шакл ҳам, ифода услуби ҳам мукамал бир тарзда сақлаб қолиниши билан биргаликда Огаҳий Навоий ҳазратлари истаганидек форсийнинг имкониятлари она тилимизда ҳам борлигини кўрсатиб беради.

Ушбу асар таржимаси муваффақиятларидан бири Огаҳий ҳам асар муаллифи каби кучли илмий салоҳиятга эгаллиги, уларнинг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашларида муштараклик мавжудлигидир. Аслида бундай мутаффақирлар қайси асрда яшаб, қайси салтанат фуқароси бўлишига қарамай, уларни умуминсоний ва умумисломий ғоялар бирлаштириб, уларнинг номи, яратган асарларини даврий ва ғоявий маҳдудликлар чангалидан омон олиб келмоқда. Масалан, ахлоқий масалаларнинг бири тама масаласида асарда ўқиймиз: “Қаноат – туганмас ганждур, тамаъ – бедаво ранждур.

Байт:

¹⁰³ Аслиятда фард деб берилган ва аслида фард. Биз фойдаланган Огаҳий таржимасидаги нусхада нимагадир “Қитъа” деб кўйилибди.

Марди қонёъ бузургвор бўлур,
Томёъ, албатта, хору зор бўлур”.

Бу сўзлар Абдурахмон Жомийда:

Тамаъ аз халқ гадоий бошад,
Гар ҳама Ҳотами Тоий бошад, –

“Агар ҳамма Ҳотами Тоий бўлса ҳам, одамлардан бирор нима тамаъ қилиш гадоликдир” – тарзида берилса, Шайх Саъдий бу борада

Оз бигузору подшоҳий кун,
Гардани бетамаъ баланд бошад,

яъни “Очкўзликни кўй-у подшоҳлик қил, тамасиз қад доим баланд бўлади” – деганлар. Худди шу ғояни Имом Ғаззолий “Кимёи саодат”да “Тамаъ ҳирс тиғидир ва хорлик тамаънинг оқибати”, – деган шаклда ифодаляйдилар¹⁰⁴.

Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоҳу алайҳи вассаламнинг “Азза ман қанаъ” – “Ким қаноат қилса, азиз бўлади” ҳадиси шарифларини Алишер Навоий ғазалиётида

Ҳақдин азизлик тиласанг, элдин уз тамаъ,
Ким Ҳақнинг ўзи деди: “Азза ман қанаъ”¹⁰⁵

тарзида берган бўлса, “Ҳайрат ул-аброр”да

Из (з) тиласанг айла қаноат тамаъ,
Маснади иззат узадур “ман қанаъ” – дейди.

Алишер Навоийнинг “Бадоеъ ул- васат”даги китъаси бу борада алоҳида бадиий қийматга эга:

Эй Навоий, олам аҳлида тамаъсиз йўқ киши,
Ҳар кишида бу сифат йўқтур, анга бўлғай шараф.
Сен агар тарки тамаъ қилсанг, улуғ ишдур буким,
Олам аҳли барча бўлғай бир тараф, сен бир тараф.¹⁰⁶

Шарқ адабиёти хусусиятларини билмаган киши буларни бир-бирини такрорлаш, бир мавзу атрофида айланиш деб тушунар, балки. Бундай ҳолатлар кўп бўлган. Аслида эса, биринчи галда, Шарқ алломалари шахсиятидаги умумийликни ўрганиш, уларни юзага келтирган, жаҳон маънавий қиёфасини ўзгартирган омилларни идрок қилиш керак.

Асарда ўқиймиз:

Кишиким, нафсу шаҳват орзуси они маст этти,
Дегил, албаттаким, барча иш оннинг илкидин кетти.

¹⁰⁴ Али Акбар Деххудо. “Амсол ва ҳикам”. Жилд III. –С. 1086.

¹⁰⁵ Алишер Навоий. МАТ, 5-жилд. – Тошкент: 1990. –Б.208.

¹⁰⁶ Алишер Навоий. МАТ, 5-жилд. – Тошкент: 1990. –Б.500.

Нафсга (нафси амморага) қарши инсон камолоти йўлидаги бош омиллардан бири бўлиб қолаверади. Бу кураш яхшилик ва ёмонлик ўртасида абадий мужодала жараёнини келтириб чиқаради. Огаҳий бир мухаммасида

Тан эрур ажаб шахру нафс анга асас, ёр Раб,
Бўлмас бу асас жаври жонга ҳеч бас, ё Раб... – дейди.

Носир Хусрав айтганидек,

Чун ман подшоҳи нафси хеш гаштам,
Агар чанд лашкар надорам, амирам –

“Мен ўз нафсимнинг подшоҳи бўлсам, лашкарим бўлмаса ҳам амирман”.

“Ахлоқу-л-муҳсинийн” каби мукаммал ахлоқий қомусда адолат ҳақида сўз кетмаслиги адолатсизлик бўлур эди. Шунинг учун асарда адолат борасида бетакрор нукталарни мутолаа қиламиз: Дарвеш айди: “Подшоҳлик шукри ҳама аҳли олам ва бани Одамга адлу эҳсон қилмоқ бўлур. Мамлакат ва вилоят васеълигининг шукри раият мулкидин тамаъ қилмасликдир. Фармонраволикнинг шукри фармон тутқон халойиқлар ҳақини сақламоқ эрур. Бахти баландлигини давлати улуғлиғини шукри ва мазаллат туфроғи узра йиқилганларга раҳм қилмоқ бўлур. Хазина тўла турғонининг шукри садақа бермоқ ва мустаҳиқларга вазифасин еткурмоқдур. Қудрат ва қувватнинг шукри ожизлар ва заифларга алам еткурмоқдин қўл йиғмоқдур. Сихҳат ва саломатликнинг шукри ситам ранжидин бемор бўлганларга адлу арса бирла шифо бермоқдур. Лашкар ва сипоҳ тўлолигининг шукри уларнинг зарару осибининг мусулмонлардин йироқ тутмоқдур. Баланд иморатлар ва беҳиштойин боғларнинг шукри раиятларга маскани ва манзилига лашкар, сипоҳлар тушуб хароб қилмоқларини ва лашкарнинг хулосаси буким, ғазаб ўти шуълаангиз ўлғонда, видодраслиги ўз ризосидин ғаразомиз бўлганда Ҳақ жонидин қўймаслик ва халқ осойишини ўз осойишидин илгари тутғай”.

Шу ўринда таъкидламоқчимизки, Огаҳий алоҳида ахлоқий асар яратмаган бўлса ҳам, тарихий асарларидаги маълум ўринлар танлаб олинса, алоҳида мукаммал ва мўъжаз, муҳими бугунги авлод таълим-тарбиясида катта фойда келтирадиган ахлоқ мезонлари китоби юзага келади. Мисол тариқасида юқорида фикрларга ҳамоҳангликни “Фирдавс ул-икбол”нинг қуйидаги ўринларида кўрамиз:

“Подшоҳеки, жоми адл била,
Хаста мазлумларни айлар шод.

Аҳли бедоднинг сиёсат ила,
Хирмани айшини қилур барбод.

Нукта. Ҳукамо дебдурларким, салтанат ниҳол масобасидадур, сиёсат сув манзиласида. Бас, лозим ва лобудийдур, ул ниҳол решасин бу сув била тоза ва сероб қилмоқ, то бори амну самарайи амон ҳосил бўлғай. Қитъа:

Хуш ул шахриёрики, дониш юзидин,
Адолат мазоминини айлар азбар.
Дами тиғ ила салтанат бўстонин,
Сиёсат суйидин қилур тозау тар”¹⁰⁷.

“Фирдавсу-л-иқбол”нинг мазкур ўрнида жамият аҳлида тама ҳиссининг кучайиши олиб келадиган оқибатлар даҳшати, унга қарши курашиш кескин ва мунтазам бўлиши ҳақида мулоҳазалар юритилган. Шунинг учун ҳам, мутафаккирлар наздида мамлакат ниҳолини тарбиялаб, уни қуриб қолишдан асрайдиган сув сиёсат – қаттиққўллик, мунтазам эътибордир. Бу эса зулм аҳлини ўзи билганича иш тутишига, ўзбилармонлик қилиб, ҳаддидан ошишига йўл қўймайди...

“Ахлоку-л-муҳсинийн” ўзбек олимлари тадқиқот ва тарғибот марказида бўлиб келди. Жумладан, бу борада О.Усмонованинг Ш.Шомуҳамедов раҳбарлигида ёзган номзодлик диссертацияси алоҳида ўрин тутди¹⁰⁸. Диссертациянинг биринчи жилди тадқиқотдан иборат бўлиб, биринчи бобда Ҳусайн Воиз Кошифий даври ва ҳаёти ёритилган, Иккинчи бобда асарнинг мавжуд нусхалари тавсифи берилган бўлиб, қўлёзмалар, тошбосма нашрлар тавсифига бағишланган. Шунингдек, бу бобда Кошифийнинг ахлоқий қарашлари ҳам тадқиқ қилинган. Учинчи бобда асар боблари таҳлили берилади. Ушбу иш билан танишиш жараёнида жаҳон шарқшунослигида бу муаззам асар юзасидан бажарилган илмий тадқиқотлар борасида ҳам анча кенг маълумотга эга бўламиз. Диссертациянинг 5-10-саҳифаларидан Европа, Россия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистоннинг кўплаб таниқли шарқшунослари асар юзасидан салмоқли тадқиқот олиб борганини хусусида муҳим маълумотларга эга бўламиз. Диссертациянинг иккинчи жилди эса

¹⁰⁷ “Фирдавсу-л-иқбол”. Илмий-танқидий матн. Ю.Брегель нашри. – С. 723-724.

¹⁰⁸ Усманова О.Р. «Ахлоки муҳсини» Ваиза Кашифи. Введение в изучение памятника XV в. Перевод, историко-филологический комментарий. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. I том. – Ташкент, 1984.

асар қўлёмаси фотонусхаси илова қилинган русча таржимадан иборат. (1-203-бетлар)

Асар ва унинг таржимаси хусусида бир қадар фикр юритишга жазм қилдик. Ишонамизки, бу ҳақда ҳали кўп ва хўп ёзилажак.

Абдулла Ўрозбоев,
филология фанлари доктори

АСАРДА КЕЛТИРИЛГАН ТАРИХИЙ ШАХСЛАР КЎРСАТКИЧИ

Абдулла Муборак (736-797) – Ҳорун ар-Рашиднинг лашкарбошчиси бўлган. У ҳақда кўплаб диний ривоятлар мавжуд.

Абдуллоҳ Тоҳир – Хуросон волийси, 829 йили Бобак исёнига қарши юришга сафарбар этилган.

Абу Бакр Сиддиқ (571-634) – Исломда “Хилофаи ар-Рошидин” (“тўғри йўлдан борувчи халифалар”), чорёрларнинг биринчиси. Муҳаммад пайғамбарнинг қайноғаси, сафдоши, 632-634 йилларда халифалик қилган.

Абу Муслим (тахминан 727-755) – Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги араб халифаларининг (VIII) вакили, сиёсий арбоб. Аббосийлар сулоласининг асосчиларидан. “Қаро кийимлилар” гуруҳи раҳбари.

Абу Абдулла Муҳаммад Туртусий (1131-йилларда вафот этган) – “Сирож ул-мулк” (“Подшоҳлар чироғи”) асарининг муаллифи.

Абу Наср Султон Турғал – 1035 йилда Салжуқийлар салтанати асосчиси. Ҳукмронлиги 1038-1063 йиллар.

Абул Муҳсин - Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли, Марвда ҳукмронлик қилган темурий шаҳзода. “Ахлоқи муҳсиний” мазкур шаҳзодага бағишлаб ёзилган.

Али ибн Абу Толиб (тахминан 600-661) – халифаларнинг тўртинчиси. Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви (Фотиманинг эри). Шиа мазҳабининг биринчи имоми.

Амир Ҳамза – Муҳаммад пайғамбарнинг лашкарбошчиси, (VI-VII асрлар).

Амир Саййид Али-Ҳамадоний – “Захират ул-мулк” асарининг муаллифи.

Амр ибн Лайс – саффорийлар амири (879-902).

Анварий – Султон Санжарнинг сарой шоири, (XII аср).

Арасту – Милоддан аввалги 384-322 йилларда яшаган юнон файласуфи Аристотелнинг шарқона номи, Александр Македонскийнинг устози.

Ардашер Бобак – Сосонийлар сулоласи ҳукмдорларидан, 226-241 йилларда подшоҳлик қилган.

Афлотун – Эрамиздан аввалги 427-343 йилларда яшаган юнон файласуфи Платоннинг шарқона номи. Искандар Зулқарнайннинг устози.

Афросиёб – Қаюмарс авлодидан Хушанг бинни Тур бинни Фаридун ўғли. Турк хоқонларидан. Алп Эр Тўнга номи билан машхур. Фирдавсий “Шоҳнома”сида туронлик қаҳрамон ва саркарда, эронликлар билан жанг қилган. Самарқанднинг қадимий харобаси Афросиёб унинг номи билан юритилади.

Аҳмад Сомоний – Сомонийларнинг иккинчи шоҳи, 908-914 йилларда ҳукмронлик қилган.

Баҳромгўр – Сосонийлар (Эрон) подшоҳларидан (421-438) Вараҳран IV нинг лақаби.

Бузуржмехр – Нўширвон одилнинг адолатли ва афсонавий вазири (VI аср).

Довуд – пайғамбар. Сулаймон пайғамбарнинг отаси. Темирчиларнинг пири. Милоддан аввалги II асрда Исроилда яҳудийлар давлатини тузган.

Жамшид – Эроний шоҳлардан. Наврўз байрамининг асосчиси. Шаҳарлар қурган, одамларга деҳқончилик ва ҳунармандчиликни ўргатган.

Жомий – Абдурахмон Жомий (1414-1492), форс-тожик шоири, Алишер Навоийнинг устози. Темурий шаҳзодаларнинг пири.

Ибн Самок – Хушанг-Қаюмарс авлодидан бўлиб, Эрон подшоҳларининг дастлабкиси.

Иброҳим Адҳам – Султон Иброҳим ибн Адҳам Балх подшоҳи бўлган. Подшоликни гадоликка алишган тарихий шахс, 875 йилда вафот этган. У ҳақда “Иброҳим Адҳам” қиссаси яратилган.

Иззудавла Дайламий – бувайҳийлар (Эрон, Ироқ) сулоласидан чиққан ҳукмдор (967-978).

Искандар – жаҳонгир Александр Македонский (эрамиздан аввалги 356-323 йиллар). Шарқда Искандар Зулқарнайн номи билан машхур.

Исмоил алайҳиссалом – Иброҳим пайғамбарнинг ўғли.

Исмоил Сомоний – Исмоил ибн Аҳмад (873-907) Бухорода Сомонийлар давлатини бошқарган ҳукмдор.

Исо алайҳиссалом – Христиан (насроний) динининг пайғамбари. Унга “Инжил” нозил бўлган.

Исроил авлоди – Исроил Яъқуб (а.с.) нинг лақаби.

Кайкубод – Каёний сулоласи подшоларидан. Нўширвоннинг отаси.

Кисро – Ардашер наслидан, Баҳромгўрнинг отаси Яздижурд вафотидан сўнг ноқонуний подшоҳ бўлган. Баҳромгўр билан шартда енгилган ва тахтдан воз кечган.

Қорун – “Таврот” да Корей деб аталади. Қорун жуда бой шахс бўлган. Куфронийлиги учун бутун бойлиги билан ўзини ер ютган.

Мавлавий – Жалолиддин Румий (1207-1273). Баҳоуддин Валаднинг ўғли. “Маснавийи маънавий” китобининг муаллифи, шоир ва мутасаввиф олим, руҳият фалсафасининг пешволаридан бири.

Малик Паётила – иккинчи даражали тобеинлардан, сўфий, муҳаддис. Ҳадис илмида замонасининг етакчи олими. Хоразм туркийларидан Муборак ибн Вазиҳнинг ўғли (786-809).

Малик Солиҳ – Ўрта асрлар Шом (Сурия) подшоҳи.

Малики Динор – Басралик ҳадисшунос олим бўлиб, 748-755 йилларда яшаган. Ислом оламининг энг суюкли шахсларидан.

Маҳмуд Ғозий – Султон Маҳмуд Ғазнавий Хуросон, Афғонистон, Ҳиндистоннинг шимолий қисмида ҳукмронлик қилган. Ғазнавийлар сулоласи ҳукмдори (977-1186).

Маъмун – Аббосийлар халифаси (813-833), Ҳорун ар-Рашиднинг ўғли.

Мусо алайҳиссалом – Яҳудийлар пайғамбари. “Таврот” Мусо алайҳиссаломга нозил бўлган. У Миср подшоҳи (Фиръавн) Рамис II даврида таваллуд топган.

Наср ибн Аҳмад – Сомоний ҳукмдорларидан (864-892) Исмоил Сомонийнинг биродари.

Низомий – Низомий Ганжавий, асл исми Илёс ибн Юсуфдир. Улуғ Озарбайжон шоири (1141-1209), “Хамса” ёзган (1173-1201).

Нўмон – Баҳромгўрнинг устози. Араб мамлакатининг подшоси, Баҳромгўрнинг шоҳ бўлишида ёрдам берган.

Нух алайҳиссалом – “Қуръон”да номи зикр қилинган пайғамбарлардан бири. “Инжил” ва “Қуръон”да зикр қилинишича, Ер юзидаги барча халқлар Нух пайғамбар наслидан тарқаган.

Нўширвон – Асли исми Хусрав бўлиб, лақаби Нўширвон, Ануширавон шаклларида қўлланади. “Ануширавон” сўзининг маъноси “абдий руҳ эгаси, ўлмас руҳ эгаси” демакдир. Маздак кўзғолонини бостириб, уни қатл эттирган.

Рустам – Каёнийлар сулоласининг подшоҳларидан, Золнинг ўғли. Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида бош қаҳрамон.

Сабуктегин – 977-997 йилларда сомонийларнинг Ғазнадаги ноиб. Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг отаси.

Сайид Али Ҳамадоний – XIV асрда Эронда вужудга келган “Ҳамадония” тариқатининг асосчиси, Кубровия шайхларидан бири.

Сиёмак ўғли Ҳушанг – Қаюмарс авлодларидан. Дастлабки Эрон подшоҳларидан. Одил ва олимлиги билан шуҳрат қозонган. Тахта тайёрлаш ва уй ясашни, отга эгар ясашни, итни овга ва туяни юк ташишга ўргатишни ва бошқа кўп ибтидоий кундалик юмушларни у ихтиро этганлигини Алишер Навоий зикр этиб ўтади.

Солмон – асли исми Абу Абдуллоҳ Солмон ал-Форсий (658 йилда вафот этган), саҳоба. Расулуллоҳнинг мавлоларидан, асли Исфохонлик. Дин қидириб сафарга чиққан, аввал насроний динига кириб, кейин Мадинага бориб ислом динини қабул қилган. 627 йилдаги “хандак жанги” ғоясининг муаллифи.

Сулаймон пайғамбар – Яҳудий ва христиан дини адабиётларида Солмон номи билан маълум. Милоддан аввалги 965-928 йилларда Исроил подшолиги ҳукмдори. Довуд пайғамбарнинг ўғли.

Султон Абу Саидхон – Эрон ва Ироқ ҳукмдори (1256-1353), Худобанданинг ўғли. Элхонийларнинг тўққизинчи ҳукмдори (1318-1335).

Султон Маликшоҳ – Салжуқийлар сулоласидан учинчи ҳукмдор (1072-1092). Балх ҳукмдори, Алп-арслоннинг ўғли. Низомулмулк унинг вазири. (XI аср)

Султон Санжар – Маликшоҳнинг ўғли. Салжуқийлар сулоласининг саккизинчи ҳукмдори (1118-1158).

Султон Увайс – 1336-1432 йилларда Ироқ, Курдистон ва жанубий Озарбайжоннинг жалойирийлар сулоласидан чиққан иккинчи ҳукмдор (1356-1374).

Султон Ҳусайн (Байқаро) – Темурий ҳукмдорларидан, Хуросон подшоси. Алишер Навоийнинг замондоши ва дўсти. “Девони Ҳусайний” номли китоби бор.

Талҳа – асли исми Талҳа ибн Убайдуллоҳ (тахминан 594-656), саҳоба. Маккалик илк мусулмонлардан. Қурайш қабиласининг Бани Тамим уруғидан бўлган. Жамол жанги (656)да яраланиб, Басрада вафот этган. Талҳа пайғамбаримиздан 38 та ҳадис ривоят қилган.

Тоҳир – Тоҳир ибн Ҳусайн (775-822). Тоҳирийлар сулоласининг асосчиси, Ҳорун ар-Рашиднинг ҳарбий кўмондонларидан бири.

Тоҳирийлар – Аббосийлар халифалиги парчаланиши муносабати билан Хуросонда ҳукмронлик қилган сулола (821-873).

Умар – Умар ибн Хаттоб (тахминан 585-644) чорёрлардан иккинчиси. 634-644 йилларда халифалик қилган. Унинг ҳукмронлик даври “олтин аср” деб юритилган.

Умар Хайём – 1048-1122 йилларда яшаган форс-тожик шоири. Файласуф ва математик.

Усмон – Усмон ибн Аффон (тахминан 575-656), халифалардан учинчиси. Ҷн йил (645 йилдан 656 йилгача) халифалик қилган. “Қуръон”ни тўплатиб, китоб қилдирган, 656 йилда ўлдирилган. “Мусхафи Усмоний” ўша даврда ёзилган.

Фаридун – Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида Эронни Заҳҳок зулмидан озод этган шахс.

Фирдавсий – ўрта асрдаги Эрон шоири. “Шоҳнома” нинг муаллифи. Ғазнавийлар ҳукмронлиги даврида яшаган (X-XI асрлар).

Ҳажжож – Ҳажжож ибн Юсуф, уммавия сулоласи ҳукмронлиги даврида Ироқ ҳокими, ўта золимлиги билан ном чиқарган шахс (714 йилда вафот этган).

Халифа Мансур – Мансур ибн Нух I, Абу Солиҳ (976 йилда вафот этган) – сомонийлардан бўлган Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳукмдори (961-976). “Ас-Садид” (“доно”, “тадбиркор”) лақаби билан машҳур бўлган.

Ҳотами Той – Қадимги арабларнинг Той қабиласидан чиққан саховатпеша.

Ҳасан Шайбоний – Серахслик фикҳ, мусулмон ҳуқуқшунослигининг бир тизимига асос солган Муҳаммад Шайбонийнинг (749-805) отаси.

Халифа Муътазид – Бағдод халифаларидан. 892-902 йилларда ҳукмронлик қилган.

Ҳолид ибн Валид – илк ислом давридаги араб саркардаси (642 йилда вафот этган). Дастлаб мусулмонларга қарши курашган. Уҳуд жангидан сўнг исломни қабул қилган (629). Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам вафотидан сўнг Арабистон ярим оролидаги араб қабилаларининг исёнини бостирган. Мусулмонлар жамоаси олдидаги хизматлари учун “Сайфуллоҳ” – “Аллоҳнинг шамшири” фахрий унвонини олган.

Ҳорун ар-Рашид – Аббосийлар сулоласининг халифаларидан (786-809). “Минг бир кеча” араб эртакларининг бош қаҳрамони.

Ҳусайн Воис Кошифий – Камолиддин Ҳусайн Воиз Кошифий тахминан 1440 йилда Сабзавор шаҳрининг Байҳақ кендида туғилган. Унинг “Ахлоқи муҳсиний”, “Рисолаи Ҳотамия”, “Анварии Суҳайлий”, “Тафсири Ҳусайний” (Қуръон тафсири), “Жавоҳирнома” каби китоблари машҳур. 1505 йилда Ҳиротда вафот этган.

Ҳусайн ибн Али – Али ибн Абу Толибнинг Фотимадан бўлган ўғли, Муҳаммад пайғамбарнинг невараси (626-680), учинчи шиа имоми, 680 йилда жангда шаҳид бўлган.

Хусрав Парвез – Хурмузд IV нинг ўғли. IV асрларда ҳукмронлик қилган.

Шайх Саъдий – Муслиҳиддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Мушрифиддин Шерозий. Форс-тожик шоири. “Бўстон” ва “Гулистон” китобларининг муаллифи. (XIII аср).

Шеруя – Сосонийлар ҳукмдорларидан Хусрав II нинг невараси. 628 йилларда отаси Қубодни ўлдириб, тахтни эгаллаган. Падаркуш номи билан тарихда қолган.

Юсуф алайҳиссалом – Яъқуб пайғамбарнинг ўғли. Мисрда подшоҳлик қилган Юсуф Канъон.

Яъқуб ибн Лайс – (?-879) Саффорийлар сулоласи ва давлати асосчиси. 867-1495 йилларда Сейистонда ҳукмронлик қилган сулола асосчиси ва биринчи ҳукмдори (867-879). Халифа Муътамадга қарши курашган.

Яъқуб – Яҳудийлар пайғамбарларидан. Юсуф алайҳиссаломнинг отаси.

АСАРДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ЖУҒРОФИЙ НОМЛАР КЎРСАТКИЧИ

Ажам – Араблар ўзларидан ташқари мамлакатларни Ажам деб номлаганлар. Кейинчалик Эрон мамлакати ва эронликлар Ажам деб аталган.

Араблар – Арабистон вилоятларидан бирининг номи, қабила номи.

Бағдод – Ироқ пойтахти. Ўрта асрларда халифалик маркази ҳисобланган.

Нишопур – Эроннинг шимолий вилоятларидан бири.

Рим – Юнонистон мамлакати.

Рум – Қадимги Византия империяси. Туркия, Кичик Осиёнинг қадимги номи.

Шом – Суриянинг қадимги номи.

Юнон – қадимги Грециянинг ўрта асрлардаги шарқча номланиши.

Юнон – Араб давлати вилоятларидан бирининг номи.

МУНДАРИЖА

Вақтларни қаритган асар (Сўзбоши ўрнида).....

Ахлоқу-л-муҳсинийн. Дебоча.....

Ибодат баёнида.....

Ихлос баёнида.....

Дуо баёнида.....

Шукр баёнида.....

Сабр баёнида.....

Ризо баёнида.....

Таваккул баёнида.....

Ҳаё баёнида.....

Покизалик баёнида.....

Адаб баёнида.....

Баландҳимматлик баёнида.....

Қасд қилмоқ баёнида.....

Жидду жаҳд баёнида.....

Собитқадамлик баёнида.....

Адолат баёнида.....

Афв баёнида.....

Ювошлик баёнида.....

Хулқи мулойимлик баёнида.....

Шафқат ва марҳамат баёнида.....

Хайрот ва яхши ишлар баёнида.....

Жуду саховат ва эҳсон баёнида.....

Тавозуъ баёнида.....

Омонат ва диёнат баёнида.....

Вафо-аҳд баёнида.....

Ростгўйлик баёнида.....

Ҳожат раво қилмоқ баёнида.....

Оҳисталик ва ошукмаслик баёнида.....

Кенгаш қилмоқ баёнида.....

Андиша қилмоқ ва ҳар иш охири кўзламоқ баёнида.....

Шижоат баёнида.....

Ғайрат баёнида.....

Сиёсат баёнида.....

Бедорлик ва огоҳлик баёнида.....

Фаросат баёнида.....

Асрор яшурмоқ баёнида.....
Фурсатни ғанимат билмоқ баёнида.....
Ҳуқуқ риоя қилмоқ баёнида.....
Яхшилар бирла ҳамсуҳбат бўлиш баёнида.....
Ёмон кишиларни йўқ этмак баёнида.....
Тобеълар ва хизматкорлар тарбияти баёнида.....
Мумтоз мутаржим маҳорати (Абдулла Ўрозбоев).....
Асарда келтирилган тарихий шахслар кўрсаткичи.....
Асарда қўлланилган жуғрофий номлар кўрсаткичи.....

Адабий-бадий нашр

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ

АХЛОҚИ МУҲСИНИЙ

Нашрга тайёрловчилар:
М.Сафарбоев, С.Раҳимов, А.Ўрозбоев

Муҳаррир:.....
Бадий муҳаррир:.....
Техник муҳаррир:.....
Саҳифаловчи:.....
Мусаххих:.....